

ERDÉLY KULTÚRKÉPE

ÍRTA
CSEKONICS ERZSÉBET GRÓFNŐ

A SZERZŐ EREDETI RAJZAIVAL

PALLADIS RT. KIADÁSA, BUDAPEST

PALLAS RT. NYOMDÁJA, BUDAPEST, V., HONVÉD-UTCA 10
FELELŐS VEZETŐ: TIRINGER KÁROLY MŰSZAKI IGAZGATÓ

*Gróf Toldalaghy Józsefnek
ajánlva*

Előszó

Nem száraz, tudományos könyvet készülök írni, ahogy a címből talán sokan gondolnák, hanem csak Erdély múlt és jövő szerepét óhajtom ismertetni röviden a magyarság fejlődésében. Gondolom, így talán jobban elérem célomat, mint hogyha adatokkal zsúfolt, jegyzetekkel és idézetekkel zavarosított munkát írnék, melyet legföljebb csak a történetbúvár olvasna el, de nem a társadalom zöme. Pedig a célom éppen az, hogy minél többen fogják föl és értsék át Erdélynek, e tőlünk elszakított országrésznek és a századokon át is egyéni életet élő magyar töredéknek fontosságát, jelentőségét, a magyar — mondhatnám tőzsgyökeres magyar — műveltség és gondolkodásmód fejlődésében.

Csak kevesen tudják vagy gondolnak arra, hogy míg Budapest és az ország többi része a technikai fejlődés, a nyugati (az „Abendland“) kultúra és a mindinkább nemzetközivé alakuló műveltség és gondolkodásmód képviselője, addig Erdély nemzeti jellegét megőrző, egyéniségét mindinkább fejlesztő tényező marad, aminek folytán tehát sok kai hűebben tükrözi vissza faji tulajdonságait és faji jelentőségét, mint az ország többi része.

Mert minden nemzetnek, épp úgy mint minden egyének kötelessége, hogy egyéniségét kifejlessze és fajához hű, azaz igaz maradjon. Shakespeare intelme „To Thine own self be true“ („légy hű önmagadhoz“), minden egyén és faj jelszava kellene, hogy legyen. Igazán érvényesülni, a benne

lappangó lehetőségeket megvalósítani és hivatásának eleget tenni csak az tud, aki igaz marad Önmagával és egyéniségével szemben. Az átformált egyén, vagy a benne élő hajlamok ellenére dolgozó faj akaratmegfeszítéssel esetleg tudhat ideig-óráig érvényesülni, de bizonyos pontig mindig meghasonlott lesz önmagával.

Ez a magyar faj tragikuma. Turáni, ázsiai nép, mely behódolt a nyugati műveltségnek.

Mint egyszerű nomád nép, egyéni kultúra híján Európába telepedve, kénytelen volt a Nyugathoz csatlakozni, különben éppúgy elsöpörte volna a történelem, mint a népvándorlás többi tömegét. Hogy ez nem történt meg — az Árpádok érdeme. De a turáni nép évszázadok múlva sem tudott teljesen átváltozni, nem lett eléggé nyugati, hogy Széchényi eszményképét: a dolgozó, kitartó „Faustischer Mensch”-et kitermelhette volna, mert a „Legnagyobb Magyar” abban hibázott, mikor azt gondolta, hogy az ázsiai embert egyszerűen el lehet némítani. Az ő szempontjából talán igaza volt, t. L., hogy csakis a gazdaságilag erős, kulturálisan nyugati gondolkodású Magyarország tudja megállni helyét a germán szomszéd mellett, de gazdasági jólét nem lehet a végszó, ha egy faj lelkiáramlataiba ütközik.

Viszont a történelem sok pusztítása: a tatár és török dúlásai, meg — sajnos — az egymással vívott véres testvérháborúk, úgyszintén a sok idegen elem, mely soraikba föl szívódott, okozták azt, hogy a magyar faj és vér sohasem volt elég erős, hogy teljesen egyéni alapon bontakozzék ki.

Erdély érdeme, hogy évszázadokon keresztül magában élve, faji sajátosságait fejlesztette, jellegzetes egyéniségét megtartotta és a nyugati kultúrát elfogadta ugyan, de átgűrta a saját ízlésére — tehát nem ő azonosította és asszimilálta magát a Nyugathoz. Még ennél is nagyobb érdeme Erdély magyarságának, hogy idegen kereszteződés nélkül, egymagából t e n y é s z t ő d ő t t ki. Mert csakis tiszta „rasse” tudhat egyéni erőt kifejleszteni. Szászok és oláhok közt, évszázadokon keresztül, sokkal tisztább faj maradt az erdélyi magyarság, mint az ország többi magyarja. Eddig még nem hatott elfajzítóan a sok összeházasodás se egymás között, hanem inkább segítette a kitenyésztést: a külön típus megerősödését.

Nehéz politikai helyzetében századokon keresztül csakis értelmessége és ravaszsága mentette meg Erdély politikai függetlenségét és az egyes egyének létét, úgy, hogy politikai és diplomata-tudás, magasfokú intelligencia, hihetetlen gyors észjárás jellemzi ma is az erdélyieket. Széles latkor, az események megítélése magasabb szempontból, de főleg a pszichológiai tudás és lelki kultúra, mind magasan kifejlett tulajdonságaik. De viszont igényeik és civilizációjuk sokkal alacsonyabb fokon áll, mint Magyarországon.

Ez azonban nem fontos, sőt: a túlmagasfokú civilizáció mindig „le commencement de la fin“. Amivel azonban nem akarom Magyarországot vesztét vészjóslóan beharangozni. Isten ments! Ahol még annyi alkotó tehetség van, mint nálunk, ott igazán nincs mit aggódni. Azt akarom csak kidomborítani és olvasóim tudatába vésni, hogy: amennyire lehet, csak önmagunkból, fajunkból, népünkől alkosunk és ne csak a Nyugatot majmoljuk, vagy, ami még ennél is veszesebb: amerikai giccseket és szemfényvesztést utánozzunk. Gazdasági téren, természetesen, kell, hogy lépést tartsunk és civilizálódjunk, de ez csak keret legyen, amiben az egyéni lelki kultúra, a faj-művészet és tudomány fejlődjék.

Eddig, mint faji megnyilvánulás, csak néha lobbant föl a nyughatatlan turáni vér, csak felületesen nyilvánult meg a szikrázó, félbenmaradt eszményiség, mely Széchényit a keserű gúny szavakra fakasztja: „Ázsia újra lóra kap!“ És mi is vele ítélünk, mert gondolkodásmódunk a Nyugaté és nyugati mértékekkel mérlegeljük az értékeket. Pedig, ha vesszük: az emberiség történetében annyi különböző kultúra, annyi különböző életfelfogásból fejlődött műveltség élte idejét és enyészett el, hogy végeredményben nem is igen dönthetjük el, — vajjon a dolgozó Nyugat embere, az amerikai „sky-scraperok“ alkotója, vagy a jövő Ázsia kultúrájának megfelelőbb egyéniség van-e közelebb a végcélhoz!

Lehet, hogy Ázsiában gyullad föl a jövő életképes kultúrája — abban az óriási, ismeretlen, nekünk félelmetes Ázsiában, melynek lappangó, vonzó erejét még nem értjük, csak borzongva sejtjük meg néha az orosz művészet megnyilvánulásaiban. Vagy az orosz ballet színpompája, töké-

letes művészi beállítása, a doni kozák-kórus ének-technikai fölülmúlhatatlansága, hátborzongató, szinte földöntúli melankóliája nem vált-e ki belőlünk valami sejtést, nekünk egészen ismeretlen, szunnyadó erőkről, oly elfödött nagy tűzről, amely még csak néha-néha szikrázik vagy világít delejes-halványán a steppék és tundrák mocsarai fölött? ... Ma még csak apró kék, lila lángocskák, narancsos lángnyelvek kúsznak a máglya hasábjai közt — hol előtűnnek, hol eloszlanak, elillanak, meg újra fölélednek. Egyre kevesebb lesz a kék és lila, egyre több a piros és sárga, míg egyszerre csak föllángol az igazi tűz, az óriási máglya és vörös és narancs fénycsóvák csapdosnak az égig. Kezdődik az új korszak, az új világkultúra — egészen más nézetekkel, más szempontokkal, más értékekkel, más céllal, mint a ma kultúrája.

A magyar faj, az erdélyi faj, a lappangó turáni örökség bele fog-e kapcsolódni az új kultúrába?

Ki tudná megmondani? Ki tudja csak némileg is elképzelni, hogy évszázadok és évszázadok hánykódása után lehetővé teheti-e ezt a néprajzi fejlődés?

Feleletet senki sem adhat, de nekem meggyőződésem — és szeretném, ha minél többet meg tudnék győzni arról — hogy igazi nemzeti fejlődésünk csak most bontakozik az irodalom, művészet, gondolkodásmód terén és hogy ebben első sorban is Erdély lesz a főtényező. Erdély, a maga faji tisztaságával, évszázadokon át öröklött nemzeti önérzetével, régi hagyományaival és a történelmi múltban gyökerező ősserejénél fogva.

— Erdély, légy hű önmagadhoz!

Erdély néprajza

A magyarok bejövetelekor Dacia az akkori Erdély már csak a népvándorlás utóképet mutatja, nincs már egységesen szervezett politikai vagy néprajzi jelentősége. Ezzel szemben fontos szerepe lehetett a

legrégibb

történelmi időkben, mikor az agathyrsek Erdély helyén és a szkyták az Aldunáig erős birodalmat alapítottak, mert meghódítását a perzsák már Dárius alatt megkísérelték (valószínűleg az akkoriban már híres aranybányák miatt) és keleti birodalmának megszervezése előtt Nagy-Sándor is a dákokat, gétákat (Trákiából jött nép, mely az agathyrsek birodalmát foglalta el) akarta meghódítani birodalma északi határának biztosítására, de terve, úgy látszik, meghúsult a dákok harciasságán. Kómái időkben először Julius Caesar gondolt Dácia meghódítására, de meggyilkoltatása következtében csak Trajanus alapította meg a dáciai római tartományt, miután legyőzte Decebalust, a hatalmas dák uralkodót. A rómaiak 37 várost alapítottak XlIpia Trajana fővárossal és egész gondjukat az arany- és só-bányák kitermelésére fordították.

Dácia szerepe körülbelül az volt a római birodalomban, mint Szibériáé Oroszországban: bányái voltak a birodalom összes kitoloncolt rabszolgáinak gyűjtőhelyei. Volt ott hispániai, bataviai, gall, britann, dalmát, thrák, palmyr, szíriai, numida, cyprusi stb. rabszolga és légionista, akiknek, a latin nyelven kívül, semmi közük sem volt a római néphez.

A „Dáko-Román Kontinuitás“ hazug ötlete alapján, melyet 1800-ban az erdélyi Major Péter eszelt ki, a mostani Románia szeretné bebizonyítani, hogy ő a római tartomány örököse, az oláh nép pedig a római nép leszármazottja. Ezt azonban semmiféle történelmi alapon nyugvó következtetéssel vagy fennmaradt adattal megerősíteni nem tudja. Mert:

I. A rómaiak az ilyen tartományokban sehol sem hagytak számottevő utódokat, mivelhogy a különben is többnyire nem rómaiakból toborzott légiókat folyton változtatták.

II. Mert a tartomány kiürítésekor minden, magát rómainak nevező elem a légiókkal együtt elvonult.

III. Mert a római városok, a latin centrumok, a népvándorlás korában teljesen elpusztultak.

IV. Mert az említett rabszolga-bányamunkások tömege az akkori ismert világ minden részének szedett-vedett zagyvaléka volt, melytől egyöntetű faj vagy nemzet leszármaztatása egyszerűen nevetséges. Az egyetlen, amit a rómaiak hátrahagytak, a latin nyelv volt, melyet az őslakók (kelták?), dákok és szláv eredetű nomád népek később átvettek.

A rómaiak után Dácia lett a zűr-zavar, pusztítás, káosz és fejetlenség színtere. Egymást előrenyomva, tuszkolva jöttek a különböző gótok és vandálok, majd a hunok, gepidák és avarok, továbbá a szláv és bolgár törzsek, amelyek mind csak a fajkeveredést növelték, de különben semmi nyomot nem hagytak maguk után. Az egyik germán törzs — a gepidák — megkísérelte ugyan valami egységes germán birodalom megszervezését, de Justinianus császár, aki rögtön átlátta ennek veszedelmét a bizánci császárságra, a longobardokkal megsemmisítette ezt a törekvést.

A magyar nép maga békésen élő, a finnekkal rokon, turáni nép volt és csak a harciasabb, törökkel rokonfajú ugorokkal egyesülve, kezdte meg hódító útját. Bejövetelekor, a krónika szerint, Háromszékben, Csíkben és Udvarhelyen székelyek laktak, a Mezőségen pedig (mely akkor majdnem lakatlan erdőség volt) egészen Beszterce, Déva, Kolozsvár határáig gepidák és szláv törzsek, továbbá a Bánátban és Krassószőrénben vlach és bolgár knézek éltek.

A Marostól fölfelé a Tisza mentén Máramarosig (belső határ Kolozsvár) húzódott Marót fejedelem kazár országa és itt élt az egyetlen, többé-kevésbé szervezett népegység.

Miután a magyarok a Kis-Alföldre mindent elfoglaltak, egyik vezérük, Töhötöm, Marót ellen vonult, akit hosszú ellenállás után megvert és országát teljesen elfoglalta. Fejedelmük megöletése után a kazár nemesség teljesen behódolt. Kolozsvárnak és a Mezőségnek majdnem lakatlan erdőelvéen át a magyarok megkapták az összeköttetést a székelyekkel, míg délen a vlach és bolgár törzsek harc nélkül, könnyen behódoltak. Ezeknek a nemessége Szent-István alatt megkeresztelkedett, aminek következtében természetesen Nyugat felé húzott és egészen elmagyarosodott. Népük azonban hű maradt a régebben fölvetett bizánci valláshoz és így a keleti Egyház felé gravitált, ami első indítéka lett a későbbi oláh elszakadásnak.

A bessenyők, kiszorítva Moldvából a kunoktól, gyakran betörték Erdélybe, ahol, az idők folyamán letelepedve, egybeolvadtak a székelyekkel és magyarokkal. A kunok szintén többször betörték a keleti határon, rabolva, fosztogatva, gyújtogatva és többnyire nagy zsákmánnyal vonultak megint vissza, míg végül Szent-László Cserhalomnál döntő győzelemben leverte őket. A későbbi Árpádok alatt ugyan ismét nagy számban jöttek be, politikai szerepet is játszottak s a tatárjárás után az Alföldön telepedtek le.

Második Géza az Alsó-Rajna vidékéről szászokat hívott Erdély déli részébe a határvidék megerősítésére és teljes autonómiát biztosított az új telepéseknek. A tatárjárás után pedig IV. Béla, hogy pótolja a szörnyű mészárlástól megtizedelt lakosságot, mindenféle népet beédesgetett az országba, úgy, hogy a Balkánról valószínűleg ekkor is sok vlach törzs szivárgott be Erdélybe és a délvidékre.

Ezek szerint Erdélyben már az első századokban három fajt különböztetünk meg, úgymint a magyart, a szászt és az oláht és ugyancsak három, elismert politikai és autonóm jogokat gyakorló nemzetet, még pedig a magyart, a székelyt és a szászt, mivelhogy az oláhok nem alkottak külön politikai egységet.

Hogy helyes képünk legyen a különböző fajokról, egyenként vesszük őket vizsgálat alá.

A székelyek

A „Csiki Krónika“ és egyéb mondák szerint a székelyek a hunok ivadékai, akik Csaba visszavonuló hadából maradtak itt. Viszont, Nagy-Károly irtó háborúja után, Baján avarjai is Erdély legkeletibb zugában húzódtak meg, ahol nagyon is lehetséges, hogy egybeolvadtak hún rokonaikkal. Más verzió szerint a székelyek mint magyarok jöttek be, valamivel a honfoglalás előtt, még pedig a népvándorlás rendes útján, azaz a keleti Havasokon át és nem a verekei szoroson, mint a későbbi magyarok. Egy harmadik föltevés szerint már Etelközben csatlakoztak a magyarokhoz, a hadjáratokban ők mentek a had előtt, a letelepüléskor pedig határőrök lettek. E szerint Magyarországból vonultak volna Erdélybe, még Töhötöm hadjárata előtt. Egy részük Biharban szállt volna meg: s e föltevés mellett tanúskodik Székelyhíd, Székely telek stb. község.

Akárhogy történt is, kétségtelen, hogy a székely rokon nép a magyarral, ugyanaz a család, mint a kaukázusmenti kabarok. Ezeknél most is sok hasonló vonást találunk, nyelvben, öltözetben, táncban, zenében, stb. Lebediában maradtak, mikor a magyarok kivonultak onnan. A székelyek nyelve azonban inkább a hunokéra és az avarokéra emlékeztetett. Jogi intézményeik régebbiek, mint Magyarország alkotmánya. Ugyanazok az őshintézmények, náelyek Magyarországon a vezérek alatt voltak érvényesek. A honfoglalás idején már rendezett, megállapodott, ősi hierarchikus szervezetük volt. A magyarokétól eltérő, külön pogány istentiszteletet tartottak, Zandirham vezetése alatt. A papi hierarchia idővel katonai szervezetté alakult át, úgy, hogy ezután minden székely a katonai rangja szerint szerepelt a közéletben is. Törzsszervezetükből kifolyólag a nemzet 6 „nem“-re oszlott, a nemek 4 „ágra“. Kaszt-rendszert nem ismertek, csak lófőt és gyalogost, a vagyoni állapot szerint.

A „nem“ nem a családdal, hanem a birtokkal összefüggő lófőség jogainak és kötelezettségeinek kútfejeként jelentkezik. Mint ilyen, csak a tatárjárás után fejlődött ki teljesen (addig hierarchikus papi uralom volt) és föntartotta magát a magántulajdon kialakulásáig, amikor is a „nem“ elvesztette jelentőségét. A hat „nem“ volt: az Adorján,

Meggyes, Jenyew, Halo, Ewrlík és Ábrán „nem“. A nemzet feje volt a közakarattal választott „Főrabonbán“, mindig az Ábrán nemből, később pedig a „Székelyek Ispánja“. Háborúban, a fejedelemség idejében, a Székelyek Főkapitánya állott a hadak élén. A „Székelyek Grófja“ címét a király viselte. Maguk közt évente fölváltva ispánokat (bírákat) választottak a különböző ágakból, melyeknek családai az évszázadok során primipilusok, azaz fő-főszékelyek lettek. Területük (a mostani Háromszék, Csík, Udvarhely és a később telepített Aranyos-szék) 7 Székre oszlott és nem vármegyékre, mint az ország többi része. Ezeket a királybíró, az alkirálybíró és ispánok kormányozták.

Birtokaik többnyire közös birtokok voltak: községi birtokok, melyeknek „nyílföldeit“ a főemberek és lófők közt osztották szét. A „nyílföld“ elnevezés onnan jött, hogy a földosztást sorshúzással döntötték el, t. i. nyílvonással. A magánbirtokok többnyire irtványföldekből kerültek ki és ez volt a lófők magánvagyonja. Utód nélküli elhalás esetén, vagy árulásért járó elkobzáskor stb. a birtokok mindig a székely nemzetre szálltak vissza. Fiutód kihalása esetén a leányokat fiúsították. A leányok, mint olyanok, nem örökölhettek. A fiskusnak mindaddig semmi joga sem volt, míg néhány fejedelem törvényesen nem próbálta megnyirbálni a székelyek kiváltságait. I. Rákóczi György azonban e kiváltságukat 1636-ban kelt kiváltságlevelével újra megerősítette.

A székely közbirtok részben megmaradt a mi időkig, azaz a román agrár-reformig. Főleg erdők, legelők, stb. voltak, melyeknek jövedelméből iskolákat, kultúrcélokot, stipendiumokat, stb. tartottak fenn.

Az Árpádházi királyok meghagyták a székelyek teljes szabadságát. Adót nem fizettek, csak különös alkalmakkor az úgynevezett „ökörsütést“, melynél a későbbi századokban előforduló zsarolások és a vajdák meg primipilusok jogellenes törekvései nagy elkeseredést szültek a nép közt és végre is a véres Dózsa-lázadásnak lettek indító okai.

A fejedelmek a mohácsi vész után belátták a székeknek, mint harcoló elemeknek fontosságát és ezért a lóföket — gyakran egész községeket — nemességre emelték. Adóban csak a Portának járó évi összeg egy részét fizették

és egyéb, rendkívüli adókat „kapu“, azaz porta szerint fizettek. Ezzel szemben János Zsigmond alatt, amikor sérelmeik megszüntetésére Ferdinand pártja érdekében fegyvert fogtak a nemzeti király ellen, vereségük után, a segesvári gyűlésen, 1563-ban, szabadságuk nagy részét elvesztették. A köznép jobbágyokká lett, költözködési jog nélkül, a nemzet birtokában lévő parajdi sóbánya pedig a kincstár kezére került. Későbbeni országgyűlés ellenben elrendelte, hogy a székelyek évi sószükségletét a kincstár ingyen juttassa nekik, amint az minden más nemesnél szokás volt.

Mikor a Báthoriak ellen fölláztak, leveretésük után a közszékelyek sorsa még szánalmasabb lett, úgy, hogy engesztelhetetlen gyűlölet fogta el őket a kormányzat és a nemesség iránt. A székely kérdés komoly szociális kérdéssé növekedett. Báthori Zsigmond idejében Mihály vajdához csatlakoztak, aki megígérte összes jogaik helyreállítását, de végül, Báthori Gábor alatt, sérelmeik rendezése után ismét visszatértek a nemzeti párthoz.

Idők folyamán a jobbágyosításból egész különleges helyzet alakult ki. Mivel ugyanis a jobbágyok se kapupénzre, se hadbamenetelre nem voltak kötelesek és jobbágyi terheik is csekélyek voltak, mindig több és több szabad székely fokoztatta le magát jobbágygá, ami a lófő-székelyek megterhelését növelte, a hadkötelezettek számát ellenben leszállította, úgy, hogy Bethlen Gábor jónak látta törvényt hozni, mely a székely jobbágyságot csak az „Ősjobbágyokra“, azaz a már Mihály vajda előtt meglévő jobbágyokra korlátozta. A többiekre ezentúl kötelező volt a kapusámra való adózás, akár csak a szabad székelyeknél.

A székely nép Erdély kultúrtörténelmében a szabadságot, az egyéni, nemzeti önérzetet és öskiváltságaihoz való ragaszkodást képviselte. Fő hivatása a honvédelem volt. Háborúban rendszeren a sereg előtt és mögött ment. Vitézsége messze országokban közismert volt. Tomori jellemzése szerint: „sem Istentől, sem embertől nem félnek. Még él köztük a pogányok hite, hogy, akiket a földön megölnék, azok a mennyországban szolgálják lesznek ...“

Szabadságukat oly féltékenyen őrizték, hogy a fejlődési hatalomban és az elüljáróiknak tartozó fegyelemben

is csak szabadságuk elnyomásának szándékait látták. Ezért fogtak oly gyakran fegyvert és szegültek a hatalom ellen. Akaratuk ellenére azonban nem szívesen harcoltak, főleg az országon kívül, amire, különben, törvény szerint nem is voltak kötelesek. Bethlen gyakorta használta őket diplomáciai szolgálatra, mert okosságuk, furfangos és gyors észjárásuk miatt erre igen alkalmasak voltak. A Habsburgok alatt gyakran vállaltak kémszerepet a határőrvidéken. Béke idején erdőirtó és állattenyésztő nép volt, város-alapításra nem alkalmas. Harcait is sík területen küzdötte végig és nem várfalak közt. A székelyföldi városok idegenszerűek és csak nehezen épültek föl. Ilyenek a kormányzati székhelyek (pl. Udvarhely) és a kereskedelmi gócpontok. (Kezdi- és Marosvásárhely.)

A mostani székely dolgos, szívós természetű, nagyon okos, sőt ravasz, úgy, hogy a zsidóság nem talál nála jó talajra, mert a székely gyanakvó s ezért sohasem lehet rávenni kockázatos üzletek kötésére. Ugyanebből az okból konzervatív és sok dologban elmaradott. Földjéhez ragaszkodik. Mint faj, egészséges, de, sajnos, a háborúelőtti években kivándorolt cselédek Moldovából és a szász "városokból" sok betegséget hoztak haza, főleg az asszonyok között. Inkább szapora, de a halandóság is roppant nagy — kétszer akkora, mint pl. Angliában — pedig a székely agrár-nép egészséges életmódot él, a fizikuma jó, a lakása tiszta, levegős, az étkezése kielégítő és kuruzsláshoz sem folyamodik, mint az oláh. Így csakis a rossz higiénikus és orvosi viszonyokkal lehet magyarázni és megérteni a magas halálozási százalékot. Tudatlanságuk és gyanakvó természetük is hozzájárul ebhez, mert éppen ezért ellenségei minden hasznos újításnak. A nagy gyermek-halandóság egyik fő-oka pedig az, hogy a székely nem is tartja ezt nagy csapásnak, el lévén terjedve náluk a hit, hogy úgyis túlnépes a vidékük. Ez a rögeszme persze, az egyke terjedését is nagyon elősegíti.

Az asszonyok roppant dolgosak és ügyesek, főleg háziipari cikkek készítésében. Házaikat nagyon tisztán és csinosan tartják.

A székely a szásszal egyáltalán nem, az oláhval pedig csak ritkán keveredik, mint pl. a moldovai csángó-falvak és a hunyadvármegyei telepítések esetében, amit voltaképp

nem lehet a rovásukra írni, mert egyrészt a magyar kormányok alig tettek valamit az érdekükben, másrészt pedig akkora oláh-túlsúllyal álltak szemben, hogy végre is el kellett merülniük.

Öszintén és sajnálattal kell bevallani, hogy nem a székely népen múlt, hogy az Unió óta nem fejlett jobban és nem érte el azt a színvonalat, amelyet el lehetett várni tőle, hanem a magyar kormányokon, melyek nem támogatták őket kellőleg és nem ismerték föl egészében a székely nemzet faji hivatását és nemzetgazdasági fontosságát. A kiegyezés óta, mialatt Magyarországon minden téren óriási föllendülés mutatkozott, a Székelyföldön alig volt ennek látszata: kulturális és gazdasági téren messze visszamaradt az anyaországtól.

A néptanítás terén szomorú hiányok mutatkoztak. Ez nagyrészt a székely községek sok-felekezetűségén is múlt, ami lehetetlenné tette, az egyöntetű iskolázást. A községek nem bírtak fenntartani saját erejükből 2—3 templomot, papot, iskolát és tanítót, megfelelő fizetéssel. A tanuló ifjúság vagy kénytelen volt igen távoleső községben járni neki megfelelő felekezeti iskolába, avagy a helybeli iskolákba, melyeknek tanítói, silány fizetésük mellett más keresetre is lévén utalva, hivatásukat természetesen erősen elhanyagolták. Nagyon hiányoztak továbbá a gazdasági és ipari iskolák is, főként pedig egy erdészeti akadémia, mely, a sok erdőbirtokot tekintetbe véve, okvetlen szükséges lett volna. Mindenekelőtt is.

A legnagyobb hiba azonban először is a vasúthiányban kereshető, ami majdnem lehetetlenné tette a kereskedelmet a Székelyföldön. Ráadásul pedig a terület ötven százaléka rosszul kezelt erdőbirtok volt, mely, egyrészt a legeltetés által, másrészt a rendszertelen kitermelés vagy elévülés folytán ment tönkre. A termőföld is, Háromszék kivéve, sokkal rosszabb, mint pl. a szász vidékeken. Ennek is egy részét lassan lemosta a víz a meredek hegyoldalakon (nem is említve, hogy a rossz megművelés folytán mind terméketlenebb lett), másrészt pedig a folyóvölgyekben az évenkénti árvizek tették tönkre a termést. Lassan odajutott a székely földműves nép, hogy amit évszázadokon keresztül fejszével és baltával kiverekedett magának az őserdőből, azt

újra befásíthatja, ha egyéb módot nem talál a talaj megkötésére és a vízmosások szabályozására.

Amíg a háziipar jövedelmezett és a székelyek végeztek egész Erdély cséplését, a megélhetésük is biztosítva volt. De amióta a gyáripar és a román vámháború rohamosan csökkentette a kivitelt, a cséplőgépek pedig fölöslegessé tették a kézi-cséplést, azóta a székelyek sora döntően rosszra fordult. Évente ezrével szegődtek el Oláhországba cselédnek meg iparosnak, mivel ott könnyebb volt az elhelyezkedés és nagyobb a kereslet. Ezek, ha nem is oláhosodtak el mind, de viszont városi rossz erkölcsöket és tömérdek betegséget hoztak haza magukkal és nem volt meg bennük többé a székelyek ragaszkodása ősi földjükhöz. A birtokosok a székelybeni „Albina“ banknál mindinkább eladósodtak, a különben okvetlen szükséges tagosítás az extenzív állattenyésztés rovására ment, míg ezzel szemben máshol az apró parcellákra osztott pár holdas birtokokon rendszeres gazdálkodásra gondolni sem lehetett. Majdnem mindenütt megmaradt a régi ugar-rendszer. Mindezek következtében a székely kivándorlás évről-évre nőtt és egyre fenyegetőbb lett. Hogy ezzel szemben a Földművelésügyi Minisztérium kezelése alatt több mint 17.000 hold és Pénzügyminisztérium kezében 6300 hold telepítésre alkalmas föld hevert, mutatja, hogy az organizáció ezen a téren teljesen kihagyott.

Csakis nagyszabású gazdasági, ipari és kereskedelmi reformok segíthettek volna a Székelyföld sorsán. Első sorban a Budapest—Kolozsvár—Marosvásárhely—Kézdivásárhely-i vasútvonal egész Galacig, mely megnyitotta volna a keleti kereskedelem útját, majd gyárak építése adó-elengedés mellett, a háziipar legmesszebbmenő fölkarolása és termékeinek értékesítése konzorciumok révén és végül a Székelyföld természetes kincseinek fölhasználása és kiaknázása (bányák, gyógyfürdők, stb.). Eáadásul pedig, természetesen, a szakszerű oktatás is.

Nem akarom elhallgatni, hogy az 1875-ben alakult „Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet“, a „Háziipart és Iparoktatást Fejlesztő Székely Egylet“, a „Háromszéki Szövő Egylet“, stb., valamint egyes egyének is, nagy tevékenységet fejtettek ki ezen a téren, de a szükséges anyagi alapok híján, legjobban akarat mellett sem bírtak számot-

tevően változtatni a székelység során, bár közvetlen a háború előtt nagyobb szabású akciók is indultak, így pl. a gróf Bethlen István által szervezett bizottság, mely a földbirtokok adás-vevését ellenőrizte és gátolta oláh kézre kerülésüket. Ezeket azonban a világháború, az oláh betörés és megszállás természetesen semmivé tette és jó időre még a lehetőségüket is megszüntette.

Hogy a mostani helyzetből hogyan fog kialakulni a székely nép sorsa, még nem állapítható meg. A viszonyok annyira bizonytalanok, hogy máról-holnapra aligha lehet terveket kovácsolni, nem is szólva messzebbmenő, nagyobb befektetésekről. Ha figyelmen kívül hagyjuk is az oláh megszállás lélektani oldalát, a gazdasági is tisztára a magyar elem elnyomására, kiirtására irányul. Az álagrár-reform annyira tönkre tette a nagybirtokosokat és a művelt osztályt, hogy ez nemcsak anyagiakkal nem tud segíteni a székely nép során, hanem szellemi erejét és munkaképességét sem bírja a közérdeknek szentelni, mert a létfenntartás mindennapi küzdelme fölemészt minden energiáját.

Mint évszázadokon keresztül, úgy most is csak a maga erejére, szívósságára, furfangjára van utalva a székely nép és egyelőre nem számíthat külső segítségre nemzetének fejlesztésében. De bízom benne, hogy ez csak átmeneti állapot, melyen a székely nép, mint a múltban is annyiszor, úgy most is keresztül vergődik és megtartja faji önérzetét, erejét arra az időre, amikor alkalma lesz rá, hogy eleget tegyen hivatásának és fajához méltóan kibontakozva, tovább fejlődhetik.

A szászok

Egy időben divat volt a szászokat a géták, gótok (ami nem ugyanaz a nép) leszármazottjainak tekinteni, akik a későbbeni letelepülések által csak megerősödtek. Ez a föltevés azonban éppoly kevésbé valószínű, mint a római-román kísérlet. Lehet, hogy a szász telepések fölszívták magukba a népvándorlás német maradványait, de még ez sem valószínű, mert mindenkor roppant elzárkózottak voltak és különben is az itteni gepidák bizonyára nagyon összekeveredtek az avarokkal meg a szlávokkal.

Az Árpádok a déli határvidék őrzésére telepítették le a szászokat, mivelhogy a magyarok eleinte, ázsiai szokás szerint, 50—100 km szélességben teljesen kopár és lakatlan területet hagytak határukon az ellenség betörései ellen. Az új telepéseket később ide, a hegylanc északi oldalára telepítették le. Az első németek már valószínűleg a kereszties hadjáratok csapataiból maradtak vissza, de a rendszeres, nagy telepítés II. Géza uralkodása alatt történt és észak felől húzódott lefelé Szatmár-Németin keresztül.

Egészen sajtóságos monda is fűződik a szászok letelepüléséhez, melyet, mint érdekességet említek meg. Az 1701-ben Leipzigben megjelent Thomas Fritsch-féle Lexikon így adja elő a mondát: „Die Sachsen sollen von den Hamelischen Kindern herkommen, derer 130, am 26. Juni 1284 durch einen Rattenfänger in einem Berge geführt u. ferner durch einem unterirdischen Marsch nach Siebenbürgen sollen gebracht worden sein!“

Ezzel szemben a szászok Közép-Rajna-menti és flandriai kivándorlók, ugyanazok a vitéz törzsek, amelyek, nem akarván behódolni Nagy-Károly beolvasztó politikájának, Angliába vándoroltak ki. Új hazájukban a welshek és skótok ellen védték a határokat, míg testvéreik minálunk a kunok és besnyők ellen.

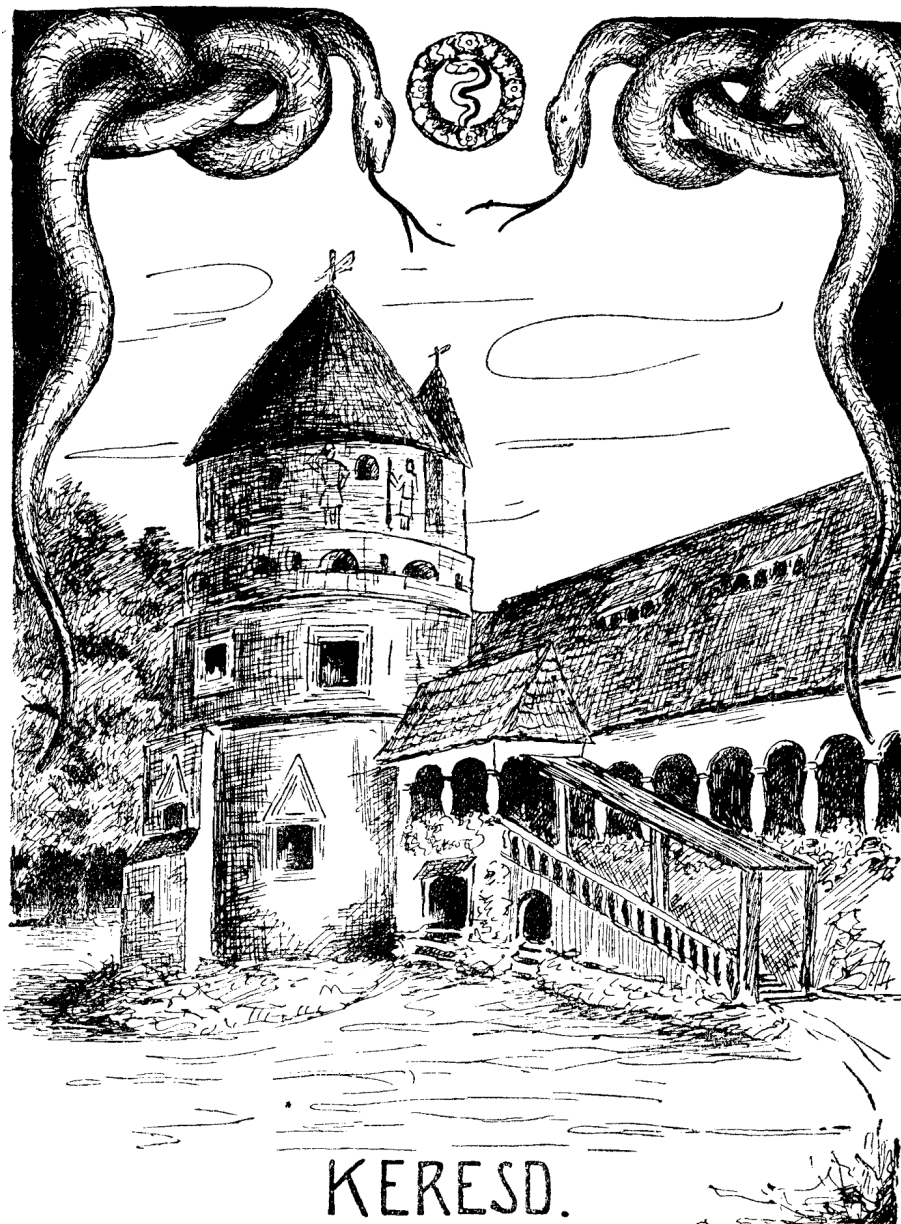
Ezeket kívül pedig II. Endre alatt a kunok betörései ellen letelepített Német Lovagrend is sok német iparost és munkást tömörített maga köré. A lovagrend maga a szorosok megerősítésére kapott megbízást, de a vezérük, Hermann Salzer arra törekedett, hogy a Barcaságot, az Olt völgyét és a mostani Oláhország egy részét önálló tartománnyá fejlessze, egyenesen a Pápa főnhatósága alatt. Országának e megcsorbítását II. Endre nem nézhette tétlen és végre is kénytelen volt száműzni a lovagrendet. Alattvalóik közül azonban sokan itt maradtak és a szász városok lakóival olvadtak egybe.

A Géza-féle telepítés eredményeképpen hét ilyen város épült föl: Szeben, Újgyháza, Szászváros, Köhalom. Szerdahely, Segesvár, Szászsebes, melyeket az Andreanum Diploma 1224-ben egyesített. Brassó és Kolozsvár későbbi telepítések. Az Andreanum, a szászok Arany Bullája, biztosította szabadságukat, kiváltságukat és harmadik törvényes

nemzetté tette őket Erdélyben. Élükön a „Szászok Grófja“ volt, aki épp úgy, mint a Vajda, vagy a Székelyek Ispánja, csak az uralkodónak volt alávetve. Szebenben évente konventet tartottak, mely a Székelyek Nemesi Lustrájának felelt meg. III. Béla külön prépostságot alapított részükre Szebenben és ez nem az erdélyi püspökség, hanem egyenesen Róma, azaz Esztergom alá tartozott. Adót csak igen csekélyét fizettek, hadjáratba pedig csak 500 embert kellett állítaniuk, amivel szemben, természetesen, városaik megvédésére és megerősítésére is köteleztettek. Továbbá, ahogy az említett Lexikon megjegyzi:

„Die Sachsen geniessen u. besitzen als ein freies Volk Ihre Lande in höchster Libertat u. Freiheit, u. sind, vermöge ihrer Privilegien niemanden als ihren Oberherrn immédiat unterworfen, daher sie auch Macht haben in ihrem Lande auch Privilegien auszuteilen, adeliche Güter zu besitzen u. andere Regale, als Fischen, Jagen u. dergleichen auszuüben.“ stb. Féltékenyen őrizték nemzetiségüket és nem vettek föl a soraikba senkit, aki nem tudta: „durch genügsame Documente von echtem teutschem Geblüt zu sein sich legitimieren hat.“ Törvényhozásra megvolt a „Statuta Nationale“-jük, mely az Alt-Sächsisches Recht kivonata; ezt Báthori István 1583-ban megerősítette. Városaikat 12—18 tagú tanács kormányozta, melynek főbb méltóságai a Königsrichter, Stuhlrichter, Bürgermeister stb. voltak. Minden hivatal betöltése választás útján történt. A szebeni királybírónak: a „Szászok Grófjájá“-nak megválasztásához azonban az uralkodó jóváhagyása is szükséges volt.

A határok őrzése mellett legfőbb fontosságuk az ipar és kereskedelem terén érvényesült. Mielőtt Apafi letelepítette az örményeket, az egész kereskedelem az ő kezükön ment át. Erdély különben is fontos kereskedelmi út volt Nyugat és Kelet közt, főleg mielőtt a tengeri összeköttetés megnyílt Ázsiával (XV. század) és ebben a századokban, a Hansa-városokkal főtartott kapcsolataik révén, fontos szerep jutott. Az ipar és művészet terén is főként őket látjuk, ami bizonyos pontig természetes is, miután erősített városaikban több nyugalommal és biztonságban üzhették mesterségeiket, mint a folyton hadakozó magyar és székely nemzet.

KERESD.

Iparosaik mind céhekre oszlottak; ezt a rendszert Goblinus és Scharffeneck 1376-ban honosították meg. Ennek a rendszernek hasznossága mellett megvoltak az árnyoldalai is, amennyiben sok súrlódásra adott okot paraszt és mesterember között, még pedig a megszabott magas árak miatt és mert a mesterek csak igen csekélyszámú tanoncot voltak hajlandók kitanítani., Iparcikkeiket eleinte csak az országban, majd Cseh- és Lengyelországban, Ausztriában, Dalmáciában és Velencében értékesítették. Behozatali cikkek voltak: a finom szövöttáru Kölnből, úgyszintén vásznak, selymek. Szőnyeget és fűszert Keletről hoztak be. Kereskedelmüket főleg az Anjouk fejlesztették, amennyiben értékes kiváltságokkal halmozták el őket, úgy hogy sok szász ebben az időben Bécsben házakat szerzett. A gazdasági jóléttel, természetesen, föllendült a kultúra és művészet is.

Vallásra nézve a reformáció kezdete óta lutheránusok voltak. Német szerzetesek: Johannes Surdaster és Johannes Honterus terjesztették Luther német Biblia-fordítását a szászok közt. Nyelvezetük inkább Fränkisch volt, de az irodalomban és templomi énekeikre a Hochdeutschot használták. Iskolájuk számos volt és jó, Brassóban, Szebenben és Segesváron, de akadémiajuk nem volt. Fiaik közül sokat külföldön, a német egyetemeken neveltettek, majd, mikor a Harmincéves Háború alatt megnehezedett Németországgal a közlekedés, a németalföldi és angol iskolákat látogatták nagy számmal. Különösen lelkészeik kiképzésére fordítottak nagy gondot, már az 1444-iki „Burzenlander Capitular“ statútumai szerint, senki sem kaphatott plébániát, ha nem végzett egyetemet.

A magyar állam aránylag mindig bőkezűen támogatta a szász Egyházat és iskolákat s ezt a segítséget a szászok, elveik dacára, elfogadták. Jelenleg az oláh állam is részesíti őket némi támogatásban.

Politikailag a szászok többször zavart okoztak a történelem folyamán, az első századokban főleg a szebeni prépostság függetlenítése körül és kiváltságaiknak megvédése érdekében. Viszont, ha a fejedelmek biztosították kiváltságaikat, a szászok többnyire a nemzeti párton állottak. Városaik sokszor elpusztultak a különböző betörések alkalmával, sőt még a pártviszályok sem kímélték őket, így pl. Szeben

majdnem porrá égett Báthori Gábor alatt. Az 1848-as forradalomban, az osztrákok bujtogatására és az általános nemzeti fölébredések korában, engedve a kor szellemének, a szászok is függetlenítették magukat Magyarországtól és, osztrák főnhatóság alatt, külön szász

Markgrafschaftot akartak fölállítani. Ez a törekvés azonban megghiúsult és az osztrák uralom sem mutatkozott olyan nagylelkűnek, mint remélték, úgy hogy a kiegyezéskor már ismét a Magyarországgal való egyesülésre szavaztak, ami azonban nem zárta ki azt, hogy a magyarokat többé-kevésbé mindig gyűlölték és tényleges vagy képzelt sérelmeik miatt sohase szüntek meg panaszkodni. Egy időben, az anierikai meggazdagodás kecsegtető reményével sokan vándoroltak tengeren túlra, de ott is példásan összetartottak és mint külön szász kolónia, exkluzív életet éltek.

A háború végeztével az oláhok hívására és inkább a kényszernek engedve, 1919 januáriusban Meggyesen aláírták az oláhokkal való Uniót, jogaik és autonómiájuk biztosítása mellett. Ezt a lépést, mely 800 éves határvédelmi tradíciójukkal és kötelességükkel merő ellentétben állt (kiváltságai az „ad retinendam coronam“ hivatásához volt kötve), csakhamar alkalmuk volt megbánni, mivelhogy a gyulafehérvári pontokat az oláhok nem ismerték el, a szászok jogaival egyáltalán nem törődtek és közigazgatásukba is beleavatkoztak, arról nem is szólva, hogy a Begatbeli (ó-romániai) centralisztikus politika a szász ipar hanyatlását jelentette. Súlyosbítja még visszás helyzetüket az is, hogy, mint germán nép, a jelenleg francia befolyás alatt álló oláh nemzet alá kerültek. Magyarok elleni gyűlöletük és politikai tradíciójuk, hogy t. i. mindig a kormány pártján állottak, sokáig megakadályozta a két kisebbségi (a magyar és szász) elem közeledését, úgy hogy jóformán csak e napokban lehet szó együttműködési kísérletekről a közös veszedelemmel szemben.

Természetükből kifolyólag a szászok nemzetgazdasági szempontból nagyon hasznos elemnek tekinthetők. Ropant dolgozók, összetartók, tudományszomjasak, vagyonukhoz ragaszkodók. Magas kultúrájuk van, nemcsak az iskolázás, hanem a gazdasági organizáció és a belterjes gazdálkodás terén is. Faji erejük és vagyoni biztonságuk évszázá-

dos alapokon nyugvó társadalmi és gazdasági szervezeteikben rejlik. Minden egyéni tevékenység is csak a közös érdek és cél szemmeltartásával történik, úgy hogy bátran mondhatjuk róluk, hogy a világ legfegyelmeltebb és öntudatosan munkálkodó népe. Társadalmi megnyilvánulásai (Burschenschaftok stb.) és szertartásos szokásaik, melyek főleg a vagyongyarapításra szükséges fegyelmelt és józan életmódra serkentenek, mind a történelmi múltba nyúlnak vissza és sok emberöltő tapasztalataival forrasztják egybe a szász társadalom egyes egyedeit. Nagy-német ideáljukat mindig féltve őrizték és, bár Németország vajmi keveset tett érdekükben a múltban, mégis mint anyaországot tekintették. Utóbbi időben, mint az, sajnos, Magyarországon is tapasztalható, Németországban nagy mozgalom indult az összes germán telepítések szervezésére, úgy hogy azóta a szászok is sok erkölcsi és egyéb támogatásban részesülnek Németországból.

Évszázados ittlétük óta egyáltalán nem asszimilálódtak szomszédaikkal. A magyaroktól a felsőbb körökben csak némely öltözéket, szokást és talán ételt vettek át, míg a köznépben csak az oláh babona és gondolkodásmód gyakorolt némi befolyást. Egyébként nivelláló egyenlőségük majdnem kiirtotta belőlük az egyéniséget, ami, ha nem is szimpatikus vonás és a kimagasló tehetségek lehetőségét gátolja, mégis ropant tömeget és szívós energiát bír kifejteni. Ezt a tömör egységet főleg az evangélikus Egyház adta meg nekik. Egyházuk és nemzetük voltaképpen egy és ugyanazt az eszmét képviselte. A háború romboló hatása folytán természetesen ez a vallás-nemzeti egység is meglazult némileg. Főleg az egység tudata veszett ki az emberek széles rétegéből. Hogy az új eszmék és áramlatok sodrában hová fog fejlődni a szász nemzet, azt egyelőre még a jövő bizonytalansága takarja.

Az oláhok

Ezeket nem azért említem, mint hogyha Erdély kultúráját előmozdították volna, hanem elsősorban éppen azért, mert a magyar kultúra legnagyobb veszedelmét jelentik és másodsor, mert, a népesség tekintélyes része lévén, ezáltal fontos szerepet játszanak.

Görög történetírók följegyzései szerint a vlachok a X. században kezdenek nagyobb számban föltűnni a Balkánon, még pedig kizárólag mint hegyekben élő pásztornép, mely nyájaival bekóborolta az egész Balkánt. Eégi magyar írók azt is hangoztatják, hogy az V. és VI. századokban Albániában romagniai, azaz olasz népek telepedtek le, akik aztán Thesszália felé vonultak, melyet őrölük Nagy-Vlachiának neveztek el. Csakis e réven lehet szó az oláhoknak esetleges latin rokonságáról.

Románoknak először Bonfini nevezte őket, hódolva a Renaissance általános divatjának, amely szerint minden új elnevezés a klasszicizmus jegyében született meg. Sajnos, ennek a divathóbortnak köszönhetjük részben a dáko-román teóriát is.

A nagy-vlachiai pásztorok is csak a Balkán déli részén, tehát a dunai határon alul terjedtek el. Csak később, Kúnország fölösztatása után, a XIII. században, és egyéb bolgár-szláv zavargások folytán húzódtak észak felé, azaz Havasalföldre. A honfoglalás előtti Erdélyben lakó népek a hegysekbe menekültek a magyarok bejövetelkor és csak a tatárjárás pusztításai, az elnéptelenedés után vonultak le megint. Ezek azonban nem vlachok voltak, hanem többnyire szláv-féle népek, esetleg kelta maradványokkal. Kivételek voltak a hunyadvármegyei vlách és bolgár knézek, akik, mint föntebb említettem, áttértek a római vallásra és teljesen elmagyarosodtak, míg népeik, megmaradván a bizánci Egyházban, évszázadok küzdelmeinek magvát vetették el. Ennek eredményeképpen a bizánci befolyás alatt álló behódolt törzsekben (az elmagyarosodott nemesség kivételével) a Keleti Egyház primitívsége dacára, de jól működő szervezeténél fogva, idővel kifejlődött az oláh nemzeti eszme. Napjainkban is az Egyházi szervezet a legnagyobb politikai és nemzeti tényező; az Orthodox Egyház az a központi hatalom, amely köré csoportosul a nemzeti eszme.

A magyarok és székelyek eredetileg többen voltak, mint az itt lakó törzsek, de az utóbbiak elég rohamosan szaporodtak, ami, sajnos, nemesak külső befolyásnak, hanem a magyarok önhibájának is tulajdonítható. Külső okozat volt a sok kún-bessenyő-tatár-pusztítás, mely egész vidéket néptelnitett el, ahová később a Havasokból és a Balkán-

ról beszivárgó elemeket telepítettek le, mindenféle kiváltsággal. Továbbá a székelyek, ős-szervezetük értelmében szabadok lévén, úgyszintén a szászok is, a birtokok megművelésére (eleinte kizárólag a királybirtokokon) oláh jobbágyokat használtak. Később pedig a nemesi birtokokon és a szász városok területein is egyre több oláh telepedett le. Elnépesedésükhöz az is járult, hogy, háború esetén csak a magyarok és székelyek lévén hadkötelesek, csakis ezeknek a száma fogyott. Erdők irtására is engedélyezték az oláhok letelepedését, még pedig azzal a kiváltsággal, hogy az ilyen irtásföldekért nem voltak kötelesek adót fizetni.

Ahol feles számban telepedtek le, ott megtartották knézeiket, ispánjaikat, akik azonban politikai szerepet nem játszottak. Csak egyszer történik róluk említés, mint résztvevőkről a III. Endre-féle közös Erdélyi gyűlésen. Nem azért nem élveztek jogokat, mert más nemzetiségűek voltak, hanem azért, mert jobbágyszámba mentek. A magyar jobbágnak sem volt politikai joga, de épp úgy, mint ez, az oláh jobbágy is megszerezhetette a magyar nemességet és akkor ugyanazon jogokat és politikai kiváltságokat élvezte, mint a született magyar nemesek.

Pópáik a későbbi századokban mind nagyobb szerepet játszottak az oláh nemzeti érzés fejlesztésében. Ezek magukban véve is olyan műveletlen és vad elemek voltak, hogy egyáltalán nem lehettek hivatva fékmentartani a lopásaikról, fosztogatásaikról és egyéb barbár tulajdonságaikról már akkor is közismert népet. Egykori olasz okmányok szerint a knézeknél és alattvalóiknál napirenden volt a gyilkosság, fosztogatás, rablás, úgy hogy igen sok panasz hangzott el ellenük.

A fejedelmek és főleg Bethlen Gábor azt az óriási politikai hibát követték el, hogy az oláh papságot és népet a művelődés útjára terelték, abban a reményben, hogy ezáltal biztosítják együttműködésüket a nemzeti párttal. Ezzel szemben a református vallásra térítések, az oláh Biblia terjesztése Bethlen alatt és az istentiszteletbe behozott oláh nyelv az ó-szláv helyett csakis az oláh nemzeti érzés fejlődését szolgálta. Ehhez járult még, hogy a két oláh vajdát minduntalan behívták a különböző politikai pártok s az oláh vajdák támogatása rend szerint sok pusztítással és újabb

oláh elemek letelepülésével járt. A híres Mihály vajda, miután Rudolf részére elfoglalta egész Erdélyt, azt a célt tűzte ki magának, hogy a magyar elemet, amennyire lenét séges, kipusztítja és Erdélyt, az oláh vajdaságokkal együtt, erős birodalommá egyesíti. Szerencsére Básta nem méltányolta ezt a törekvést, mint a Habsburg-ház érdekeivel ellenkezőt és Mihály vajdát szó nélkül kivégeztette.

Az oláh papság a fejedelemség korában a Tirgovisti püspökséghez tartozott, kivéve, mikor Mihály vajda megalapította Gyulafehérváron az első erdélyi Görög Keleti püspökséget, amely azonban nem sokáig tartotta magát, hanem a kalugerek (szerzetesek) távozásakor megszűnt. Ezek a kalugerek voltak az egyetlen, némi műveltséggel bíró elem Oláhországban és kolostoraik sokszor ideig-óráig püspökségekké fejlődtek.

A vajdaságok kivándorlása még a tizenharmadik században is tartott, főleg Mária Terézia alatt, miután az ott elterjedt fanarioták (görög származású kincstári bérlők) zsarolásai elől folyton menekült a nép. Általában a, román királyság megalapításáig az oláh népnek magának alig volt része a vajdaságok kormányzásában. Legtöbbszörre görögök töltötték be a magasabb hivatalokat, míg a gazdagabb birtokos osztály a boérokból került ki, akik szintén nem vlach, hanem bolgár származásúak voltak.

Erdély függetlenségének elvesztésekor Leopold és utódai a római Egyházhhoz szerették volna csatolni az oláhokat, ami az 1700-iki gyulafehérvári zsinaton, bizánci anathémák dacára, meg is történt. Az oláh papság egy része elszakadt a görög-keleti Egyháztól és, mint görög-katolikusok, Rómához csatlakoztak. Ezzel azonban nem fűződik szorosabban a magyarsághoz, sőt nemzeti törekvéseikben bizonyos magyar-ellenes irredentizmust szítottak, de már nem görög-keleti, hanem Habsburg-orientálódással. Vezetőik 1791-ben memorandumot állítottak össze, a „Supplex libellus Vallachorum“-ot, melyben egyházi és politikai elismerésüket kérvényezték. Az osztrák kormány akkoriban visszautasította a memorandumot, de azért 1848-ban nem vonakodott fölhasználni az oláhokat a magyarok ellen. Oláhországban azonban ezalatt mindjobban fölülkerekedett az orosz befolyás és, miután az erdélyi oláhok csalódtak az osztrák

ígéretekben, a kiegyezéskor, ki lévén mondva egyenjogúságuk a három egyéb nemzettel, önként szavaztak az Unióra Magyarországgal és a világháború végéig a magyarok oldalán állottak. Az oláh irredentizmus és aknamunka csak az októberi forradalomkor bontakozott ki egész teljességében.

Hogy azóta mi a szereplésük, látjuk lépten-nyomon: elrománizálás a jelszó, melynek leple alatt minden törvényteleniségre, elnyomásra hivatottak. Elfeledve, hogy ami műveltségük van, azt a fejedelmeknek és később a Habsburgoknak köszönhetik, csak történelmi elnyomásról és leigázásról érvelnek. A forradalomkor minden hagyományt és történelmi tényt mellőzve, kimondották Gyulafehérváron az Uniót Romániával, a magyarok és szászok mellőzésével. Az úgynevezett „Gyulafehérvári Rezolúciókat“ azonban, melyek a kisebbségi jogok tiszteletbentartását is biztosították, a román kormány teljesen mellőzte, úgy hogy a bukaresti kormány nemcsak a kisebbségek jogait tiporja lábbal, hanem oláh testvéreik érdekeit sem veszi számításba. Bukarest központosító politikájával az erdélyi oláhság is elvesztette szereplési lehetőségét Nagy-Komániában, amire pedig hivatva volna, miután magasabb műveltségi és erkölcsi fokon áll, mint az anyaország. A kormányzati és közigazgatási züllés majdnem olyan elviselhetetlen nekik is, mint a többi kisebbségnek, miután ők is megszokták volt a régi becsületes magyar vármegyei közigazgatást és hatóságokat. Egyelőre azonban még oly nagy a gyűlölség magyar és oláh között, hogy komoly együttműködésről szó sem lehet. És, noha pártprogramjuk biztosítja a „Gyulafehérvári Rezolúciók“ megtartását, az általános, magyarság-ellenes irányzatban és elrománosító törekvésekben egyetértenek a Regattái.

Hogy a „Regionalisták“, azaz az erdélyi nemzeti oláh-párt és a Regat közt kenyértörésre kerül-e a sor, valószínűleg a közel jövőben fog eldőlni. Lehet, hogy az erdélyi románok, felsőbbségük tudatában, végre tudják hajtani programjukat: „az állam egysége mellett a decentralizált önkormányzatot az új tartományok számára“, de viszont az is lehet, hogy Bukarest, fölhasználva az éles vallási ellentétet az erdélyi görög-katolikusok és orthodoxok között, ügyes és szokásos raffinait politikájával megbomlasztja a párt egy-

ségét és továbbra is a helyzet ura marad. Hogy az előbbi eshetőség mit jelentene a magyarság számára, nem jósolhatjuk meg, lévén ez a holnap kérdése. A jelenlegi tényállás az, hogy a magyar minden téren talajt veszít, míg az oláhság számban és gazdagságban napról-napra gyarapszik. Nemcsak az Erdélyben már meglévő románság terjeszkedése szaporítja számukat, hanem az egyes telepítések és főleg a Kegatból odacsődített tisztviselők, mindennemű alkalmazottak és azok, akik zsarolható gyarmatnak tekintik Erdélyt, mely csakis az ő meggazdagodásukra virult és fejlődött évszázadoknak véres és verejtékes munkája nyomán.

Magyar települések és egyéb nemzetiségek

A csángók 7 faluban élnek Brassó vármegyében. Székelyek ezek, akik előbbeni századokban, de főleg Mária Terézia alatt, a határőrvidék megszervezésekor, vándoroltak ki Erdélyből és telepedtek le Bukovinában, ahol András-, Hadik- stb. falvát alapították. Magyar nemzetiségüket még most is megtartották. Egy részük idővel visszavándorolt és a szászok közt telepedett le, akik aztán erős nyomást gyakoroltak rájuk, amennyiben nemcsak lutheránus vallásra kényszerítették a katolikus csángókat, hanem jogaikat is nagy mértékben korlátozták. Sajnos, hogy a mind inkább súlyosbodó gazdasági viszonyok miatt kénytelenek Komániába cselédeknek szegődni, úgy hogy napról-napra mind jobban román befolyás alá kerülnek.

Moldovában is vannak csángók; a Szereth mentén pedig ős-csángók laknak, akik már a népvándorlás idejében, vagy kevéssel később telepedtek meg ott.

Az Erdélyi Magyar települések a honfoglaláskor az előnyomulás irányában történtek, még pedig Nagyvárad-Kolozsvár irányában, a Szilágyság és Kalotaszeg vidékén. Kolozsvár maga eleinte szász volt, de később egészen elmagyarosodott.

A három törvényes nemzet az első időkben egymástól egészen függetlenül élte állam-életét, már akkor megvalósítva kis államok konföderációjának lehetőségét, ami azon-

ban az ország megvédésére szükséges erő szétforgácsolását jelentette és közigazgatásilag is bizonyos pontig széjjel darabolta az országot. Egyesülésüket csak az a nagyszabású és a nemességre nézve igen veszedelmes jobbágy-lázadás volt képes megteremteni, amikor is Zsigmond uralkodása alatt a három nemzet véd- és dac-szövetséget kötött, külső és belső ellenség ellen Kápolnán, 1437-ben. Főleg jogaik és kiváltságaik kölcsönös megvédésére kötelezték magukat.

*

Az örmények Örményország föloszlása után, Moldván át a XVII. század végén jöttek be. Apafi 1660 és 1690 közt Szamosújvárra telepítette le őket és Egyházukat kiváltságokkal látta el. Nemességet is kaptak és idővel teljesen beolvadtak a magyar nemzetbe.

Ezeket nem kell összetéveszteni az izmaelita és örmény kereskedőkkel, akik már az előbbeni századokban is gyakran jöttek az országba a keleti, főleg szőnyeg-kereskedelem révén.

Cigányok is nagy számban voltak és vannak, de természetesen politikai szerepük sohase volt, sőt már 1635-ben megszüntették a vajdaságukat is. Igen élénk eszűek és ott, ahol néha magyarokkal összeházasodtak, bizonyos művészi zsenialitás keletkezett. Persze, csak szórványos esetekről van szó. Egyik főfoglalkozásuk az aranymosás volt.

#

Ez volna erdély néprajzi háttere, amely talán túlszínesnek látszik egységes fajok kitenyésztésére, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a különböző nemzetek annyira elszigetelten éltek egymástól autonómiájuknál fogva, hogy összeházasodás sokkal kevesebb történt köztük, mint az ember gondolná. Különböznél is, ahogy ez most a Bánát 4 különböző lakosságú falvain tapasztalható: a különböző nemzetségek hihetetlen tisztán maradnak meg falvanként. Eszerint lehet következtetni, hogy Erdélyben a szászokkal egyáltalán nem, az oláhokkal pedig, mint alsóbb rendű néppel, csak kevés volt a keveredés. A magyarok és székelyek, többnyire szabadok és nemesek lévén, nem valószínű, hogy gyakran összeházasodtak volna a kóbor vagy jobbágy oláhokkal.

Az őslakók és a népvándorlás maradványainak felszívódása volt tehát az egyetlen számottevő nemhomogén elem, de ezek közt is nagyon sok avar és bün leszármazott lehetett; ezek azonban turáni népek voltak, épp úgy, mint a később beolvadt kunok és bessenyők, velük tehát a magyar faj csak erősödött. Különben is hihető, hogy Erdélyt, mint őserdővel borított vidéket, elég gyéren lakták és hogy csak a folyók völgyeiben voltak rendes telepek, míg a hegyek pásztorkodó népei csak jóval a honfoglalás után húzódtak lefelé, amikor a különböző nemzetek már szervezett egységek voltak, úgy hogy a bennlakók sem játszottak olyan fontos szerepet a fajkeveredésben, mint az ember első pillanatra gondolná.

Ha Erdély történelmét végigfutjuk, sajnos, nem zárkozhatunk el a tény elől, hogy a magyar faj pusztulásának sokszor ők maguk voltak az okozói. Az oláh vajdák, tatár Khánok, törökök bejövetelét és pusztításait kizárólag belviszályok tették lehetővé, épp úgy, mint Basta hajdúinak garázdálkodásait is csak Báthori Zsigmond ingadozó politikájának köszönhették. Erdély, amennyire céltudatosan őrizte nemzeti alkotmányát és szabadságát, annyira nem törődött a nemzetiségi kérdésekkel. Ez bizonyos pontig érthető, mert a francia forradalom előtt és a napóleoni háborúkig nemzetiségi kérdés — mint öntudatos kérdés — jóformán nem is volt, de a faji áramlatok ösztönszerűleg mégis megnyilvánultak a népekben, mint pl. a germánoké a reformáció alatt, sőt az olasz népnél már korábban is, Dante befolyására.

Hogy Erdély és a Részek meg a Habsburg-ellenes elemek egyáltalán a nemzeti eszmét védték, az kétségtelen; de viszont a német- és alkotmányellenes irányzat letörése közben egyáltalán nem eszméltek föl az oláh veszedelemre. Talán azért, mert politikailag nem volt mit tartani tőlük: szervezetlen, műveletlen nép volt, melynél a szellemi föülkerekedés nem is jöhetett számításba.

Igen, de ők még nem tudták, amit mi, a XX. században, már tudunk, hogy a kultúrát mindig a barbárok teszik tönkre s a művelt népet mindig a műveletlen szorítja ki, mert a primitívebb faj, tenyésztési szempontból, mindig átütőbb, mint a magasabban álló és főleg a primitívebb faj, főleg

szaporasága miatt, máris óriási előnyben van a kultúr-
népekkel szemben.

Ez az utóbbi tény most is legnagyobb veszedelme Erdély nemzetiségi kérdésének. Mert ha intelligencia, műveltség és életrevalóság dolgában igazán nincs is mit tartanunk a még annyira elnyomó hódítókkal szemben se, viszont az oláh nép rohamos szaporodása és terjedése igazán aggodalomra adhat okot. Míg ugyanis a szászok arisztokratikus egyke-rendszerükkel, a székelyek pedig nagy halandóságuk miatt nem szaporodnak úgy, mint ahogy születési számuk arányában várható volna, addig az oláhok a mostani, csakis nekik kedvező gazdasági viszonyok folytán óriási mértékben terjednek.

És ez nincs jól így. A még működő magyar felekezeti iskolákban, kultúr-egyesületekben, magyar szervezkedésekben több gondot kellene fordítani erre a kérdésre is. Bizonyos, hogy a gazdasági és egyéb értékeknek magyar kézen maradása Erdélyben a magyar nemzetiség jövőjének egyik biztosítéka, — nem szólva a kultúra terjesztéséről — de végeredményben mégis csak a legrimitívabb és legősibb természeti kérdés az, amely körül minden forog. Létkérdéseknél minden visszatér a Természetnek néhány alapvető östörvényhez. Pedig, sajnos, éppen ez az, amit legtöbbször kihagynak a számításból, valahányszor a civilizáció fontos problémáit fejtegetik.

Eszméljünk föl végre, hogy itt valóban létkérdésről — és olyan létkérdésről — van szó, amely minden nappal sürgősebb lesz és az erdélyi magyarság végpusztulását vagy fejlődését jelenti. Több gyerek kell, és főleg egészségesebb gyerek: — gyerek, aki nem pusztul el a rossz higiénikus viszonyok és tudatlanság folytán: — gyerek, aki megéli Erdély föltámadását, ha a mostani generáció el is esik a küzdelemben!

Tudom, hogy a jelenlegi oláh deszpotizmus alatt még a meglévő magyarság is nehezen tudja föntartani magát és nem gondolhat terjeszkedésre, se szaporodásra, hiszen már az első években 18.000-en voltak kénytelenek kivándorolni megélhetés híjján! De azért mégis bele kell oltani, bele kell nevelni a terjeszkedési, továbbfejlődési gondolatot minden egyes egyénbe, mert csakis így tudja majd kibőjtölni a jelen-

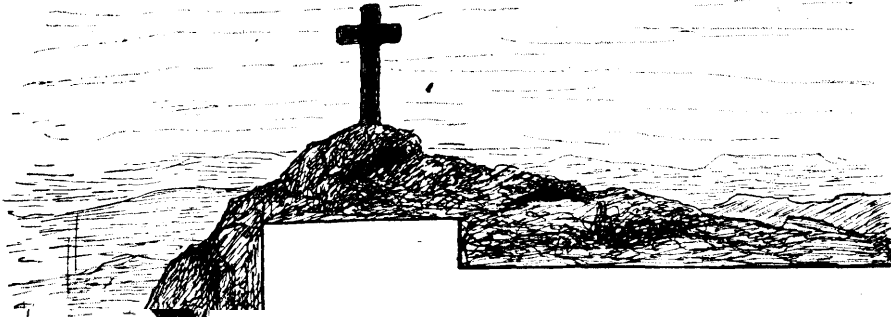
legi lélekölő viszonyokat és csakis így tud majd erejének egész teljességével küzdeni. Nekem szilárd a hitem, hogy a magyar keresztülrágja magát ezen az emberfölötti faji megpróbáltatáson, a tengernyi üldöztetésen, melyről a történelem talán csak pár sorban fog megemlékezni, bár a mai valóságban a létnek vagy nem-létnek késhegyremenő harcát jelenti.

Oláh iskolázás, vallási üldözés, agrár-reform, kilakoltatás, zsarolás, morális elzüllesztés, politikai jogok megtagadása, minden magyar kultúra elnyomása — mind-mind arra irányul, hogy testben-lélekben elpusztítsa a magyarságot. És ijesztő, kétségbeejtő, hogy 10 év leforgása alatt mit értek el e téren! De a visszahatás jönni fog, — sőt bizonyos pontig talán már jön is — hiszen egyrészt a külföld véleménye lassan mégis felénk fordul és idehaza a magyar-párt számottevő erőt kezd képviselni a választási mozgalmakban. Fajunk megbízhatósága, erkölcsi és szellemi felsőbbisége lassan, de biztosan mégis kivívja majd magának az őt megillető helyet. Egy korrupcióra alapozott államszerkezet nem tarthatja magát örökké, rendezett és erkölcsi alapokon nyugvó államszervezetek között. Előbb-utóbb önmagát ássa alá.

De, hogy ezt megérhessük, szükség van minden mászemnyi lelki-erőnkre, energiánkra és ügyességünkre. És arra is, hogy megtanuljuk öntudatosan, céltudatosan használni ezeket az eszközöket. Egyöntetű, fegyelmezett és jól megszervezett «küzdelem legyen a magyarság erdélyi harca — és nem csak a magyarságé, hanem a többi kisebbségé is, melyet a múlt hagyományai és a jelen szenvedései egyesítenek a közös veszedelemmel szemben. Érezze át mindegyik — magyar és szász egyaránt — hogy nem csak az anyanyelvéért és a nemzetiségeért küzd, hanem egész Erdély kultúrájáért a Balkán műveletlenségével szemben: azért a kultúráért, melyet együtt, vállvetve teremtettek meg és tenyész-
tettek ki, évszázadok tradícióján, generációk életével.

Erdély szereplése

a vallás terén

A vallási és nép-mozgalmak, a politikai, szociális áramlatok és ethikai irányzatok sokkal szorosabb összefüggésben vannak, mint ahogy a laikus, egyoldalú gondolkodás hinné. Mondhatni: nincs nagy vallási áramlat, amely mögött faji vagy politikai háttér ne lappangana. A fehér indo-árja faj már az őskor homályában fölébe kerekedett Ráma világozság-kultuszával a déli feketék misztikus, emberáldozatokkal borzalmas holdkultuszának, melynek utolsó maradványai az asszir Astarte- és a föníciai Moloch-áldozatokban találhatók, míg az előbbeni az Orpheusi misztériumokban és az Apolló- és Mithras-kultuszokban kulminált. Míg ezeknek keletkezése már az idők kezdetén faji terjeszkedésekben gyökerezett, addig a buddhizmus és a kereszténység szociális irányzata egyrészt a brahmanok kasztrendszerére, másrészt a rómaiak plutokratikus uralma ellen irányult. Amely megállapítással nem akarom a krisztusi tan isteni megnyilvánulását és tökéletes ethikai szépségét lekicsinyelni, csak azt akarom jobban kiemelni, hogy épp abban az időben, amikor a zsidó materialista-merkantil vallás a thórá-

ban, azaz mesterséges vallási szabályokban, összpontosult és éppen, amikor Róma az erkölcstelenség és pénzuralom tetőpontjára hágott, — épp akkor kellett eljönnie a Messiásnak, világnézeteket felforgató, emberi értékeket megváltoztató, egyenlőséget hirdető szeretet-tanával. A testvériség és önfeláldozás hitvallásával az önzés bálványozásával szemben.

Mohammed az izlám segítségével egyesítette az összes arab, kis-ázsiai és a felső-afrikai barna népeket és még most is nagy és számottevő hatalommá egyesíti, melynek különben szórványos egyedei soha sem alkottak volna egységes, faji önérzettel bíró nemzetet.

Jizánc és Róma elválása sem annyira dogmatikai alapon — ama bizonyos „ióta“ miatt — történt, hanem Kelet és Nyugat összeegyeztethetlensége miatt. A Colonnának és Orsiniak, a Ghibellinek és Guelfek versengése sem volt más, mint a világi hatalom fölvonulása az Egyház ellen, a germán uralom harca a latinnal. Az inkvizíció sem annyira vallási, mint inkább faji érdekek megvédésére hozatott, mert először is a spanyol zsidók ellen alkalmazták. Az eperjesi vértörvényszék sem a protestáns vallás hittételei ellen irányult, hanem a magyarság gyengítése volt a célja.

A Luther-mozgalom pedig a német Biblia terjesztésével, a germán faj fölbredését és egyesítését, a német nyelv kiművelését teremtette meg, a latin-ajkú népek uralmával szemben. Továbbá a protestáns-párt az előrehaladást, a fejlődést jelentette, míg a Habsburgok mai napig is Rómát képviselik, a ragaszkodást a hagyományhoz, a vallási külső formák megőrzését — a konzervativizmust. Évszázadokon keresztül a bevett hitet, a helyesnek tartott törvényeket, szokásokat védték az újonnan fölmerült nézetek, a kor szelleme által szükségesnek látott reformok és a fejlődés-diktálta újítások ellen. Mert minden reform, minden erőszakos változtatás sok romboló csirát hord magában, egyrészt, mert a múlt romjain épít, másrészt pedig, mert minden új eszme kalandorokat, zavarosban halászókat vonz maga köré, éppen azért, mert új, mert a mindennapi, megszokott állapot helyett valami változtatással, rendfölbontással kecsegtet. A Habsburgok pedig a felelőtlen elem, a pusztító erő örök ellenségei. És, mint ilyeneknek, megvolt és megvan a létjogosultságuk — éppen úgy, mint ahogy minden pártban

kell konzervativizmus a liberalizmus mellé. Hivatásukat ott lépték túl, ahol nem engedve a fejlődés folyamatának, túlzott maradisággal céljaiknak épp az ellenkezőjét érték el:

— lassú átmenetek helyett forradalmi megoldásokat. Az angol politika előrelátását nem követve, legtöbbször csak az emberi természetben lappangó visszahatást ébresztették föl. De árnyoldalaik mellett ne felejtjük el mindazt a fenkölt és nemes eszmét, amit képviseltek: az Egyházat, a vallásnak ezt a külső szimbólumát és a múlt lovagiasságát, „noblesse“-jét.

Az emiitett vallási mozgalmak mögött lappangó faji és szociális áramlatokat a versengő felek legtöbbször nem is sejtik — néha még a vezetőik sem — és csak ösztönszerű erők hajtják őket ebbe vagy abba a mederbe, a faji-lélektan törvényei szerint, míg ők maguk meg vannak győződve, hogy a Szent-Írás egyes tételeinek téves magyarázatainak kiküszöböléséért, vagy az Igazságért ontják éltüket. Ezek azok a „Rajongók“, akiknek hite és önmeggyőződése hegyeket bír megmozgatni. De mellettük ott van a sok lanyha elem, akiket magával sodor az ár, vagy a divat, vagy a külső körülmény, legtöbbször a konjunktúra. Van aztán olyan is, — rendszeren a vezetők — akik céltudatosan politikai vagy nemzeti eszme kivívására használja föl az úgynevezett vallási mozgalmat.

Mert tényleges célokban elütő vallási mozgalom nincs, nem is lehet, csakis a külsőségekben, a végrehajtási módokban lehet eltérés, aminek a lényeghez semmi köze. A legbensőségesebb vallás, az emberiség végső ethikai törekvése és célja mindig Egy és Ugyanaz, bármely úton haladjunk is feléje. És akik ezt egyszer átértették, azok nem „vallási küzdelmet“ folytatnak egy, másik vallással szemben, hanem csakis vallást-tagadó, ethikai célokat visszautasító áramlatok ellen harcolnak. Ennek a tudata, természetesen, bizonyos műveltségi fejlettséget tételez föl, ami a nagy tömegben eddig még nincs meg, úgy hogy sokan még most is azt hangoztatják, hogy „az ő vallásuk az egyetlen“. Amiből csak annyi az igaz és bizonyos, hogy a vallás különböző formái lehetnek többé-kevésbé rokonszenvesek, azaz jobban vagy kevésbé megfelelők az egyes nemzetek hajlamainak, temperamentumának és főleg műveltségi fokának.

Erdélyt nem az utóbbi szempontok készítették a reformáció fölvételére, hanem a politikai cél, vagyis a magyarság alkotmányos és szabad megőrzése a Habsburg-ház abszolutisztikus és németesítő irányzatával szemben. Pedig a katolikus vallás inkább megfelel a fantáziával bíró keleti népeknek, mint a puritán, száraz kálvinista forma s az erdélyi magyarság mégis ösztönszerűen ehhez fordult, hogy még erősebben aláhúzza függetlenségét a Habsburg-háztól. Ezek szerint a reformációt főleg azok vették föl és tartották meg az ellenreformáció alatt is, akiknek a magyarság nemzeti érdeke mindennél fontosabb volt. És merem állítani, hogy ez a mentalitás még napjainkban is észrevehető. Ha pedig visszatekintünk Erdély múltjára, úgy megállapíthatjuk, hogy ugyanez a faji öntudat vallási téren már évszázadokkal a reformáció előtt is megmutatkozott: — értem az ősi vallás roppant erős újra ébredését, föllobbanását II. Gyula vajda alatt.

Mert Erdély vallási mozgalmi nem a reformációval, hanem mindjárt a honfoglalás utáni időkben kezdődnek, amikor az itt lakó népek egy része már a bizánci Egyház befolyása alatt állt, közöttük I. Gyula vajda is, Töhötöm unokája, aki egy Hieratus nevű szerzetessel terjesztette a görög-keleti vallást. Ezzel szemben II. Gyula visszatért a pogány vallásra és Szent-Istvánnak csak akkor sikerült Erdélyt a római Egyházhhoz csatolnia, amikor Gyula vajdát fegyveres erővel leverte. Mivelhogy az Árpádok a Nyugat kultúrájához szívtottak, természetes, hogy országukat is csak Róma főnhatósága alatt akarták látni s ennek megfelelően kizárólag róm. katolikus szerzeteseket telepítettek le, térítői, művelődési és gazdasági célokból. Még III. Béla se tűrte a keleti befolyást, pedig Bizáncban nevelkedett és görög felesége volt.

Gyulafehérváron már Szent-István alatt alakult az Erdélyi Püspökség, amely azonban csak a magyarságot és °gypár szász töredéket egyesített maga alatt, mert a székelek a moldovai miltkovi Püspökséghez tartoztak, a szászok zöme pedig, sok huza-vona, egyenetlenkedés, Róma és Esztergom közti súrlódás után, a szebeni Prépostság alá rendeltettek, mely egyenesen Róma és nem Gyulafehérvár alá tartozott. A Német Lovagrend, ameddig a Barcaság ügyeit

rendezte, megerősítette és a kunok közt térítési munkát végzett, sok kiváltságot élvezett (pl. a papi dézsma elengedése, stb.) és területük is külön egyházi kerületté nyilvánított. Továbbá a kerci apátság is függetlenítette magát az erdélyi Püspökségtől, a kolosmonostori pedig egyenesen a Pápa főnhatósága alá tartozott. Ez a szétdaraboltság természetesen sok egyenetlenség kútfeje lett és roppant gyöngítette a püspökség erejét, amiért is, a különböző püspökök változtatni akarván a helyzeten, gyakran ellentétbe jutottak Rómával és főleg III. Honorius pápával, aki, természetesen szintén, ragaszkodott kiváltságaihoz.

Közben a tatárjárás, a kún uralom, az Erdélyt kormányzó hercegek és királyuk közti végnélküli harcok alatt rettenetes nyomor, rablás és gyújtogatás pusztította Erdélyt. A kolostorok, a püspökség, a templomok mind elpusztultak egynéhányszor, úgy, hogy pl. a gyulafehérvári első bazilikából semmi sem maradt meg. A legrégebbi templomok többnyire fából épültek, magas helyen, kő-kerítéssel övezve, ahová a falu népe, veszedelem esetén, menekülhetett. Némely ilyen vártemplom napjainkig megmaradt. A szerzetesek bejövetelével majdnem párhuzamosan épültek az ispotályok, különösen a keresztes hadjáratok alatt. Az első, melyről említés történik, a tordai. A szebeni és a besztercei már nagyobb szabásúak és későbbiek.

A kunok megtérésekor Moldovában kún Püspökség létesült és odacsatolták a székelyeket is, bár hevesen ellenkeztek. Róbert Károly megválasztásáig és uralkodása elején nagy zavargások törtek ki Erdélyben a függetlenségüket megtartani akaró vajdák, a szász Prépostság, a Püspökség és a dézsmát fizetni nem akaró nemesség közt. Tetézte a bajt, hogy a Pápa, saját közegeivel akarván rendet teremteni, többször ellenpüspököket nevezett ki, ami a zúr-zavart, természetesen, csak növelte. Az Anjou-királyoknak azonban sikerült helyreállítaniuk a rendet és megszilárdítani a Püspökség hatalmát. Nagy-Lajos a gyulafehérvári gyűlésen megszabta a püspökség hatáskörét, jogait és kötelezettségeit. Kimondotta, hogy világi ügyekbe és perekbe nem folyhatik be, nemesek birtokait nem foglalhatja le és papokat ilyenekbe nem ültethet. Az általa elfoglalt birtokok fölött a vajda hoz ítéletet. Ezzel szemben a házassági ügyek, a nász-

ajándék, a leány negyed, az erkölcsi kihágások (amennyiben nem bűnvádilag tárgyaltnak) a Püspökség jogkörébe tartoznak. Ezek a végzések ugyan a vajdáknak kedveztek, de a Püspökség hatalma mindazonáltal igen tekintélyes maradt.

Nagy-Lajos az oláh vajdasági harcok után katolikus minorita szerzeteseket küldött az oláh nép közé térítési szándékkal; fölelevenítette a miltkovi püspökséget és a moldovaiak részére új püspökséget is alapított, de azért a románság zöme mégis a keleti vallás mellett maradt. Uralkodása után rohamosan terjedt a huszita-mozgalom nemcsak Moldova, hanem Erdély területén is és főleg a dézsma megtagadásában és általános zavargásokban nyilvánult.

Zsigmond alatt mutatkozott legelőször fenyegetően a török veszedelem és nem lehet eléggé kárhóztatni az akkori európai elfogult, vak politikát, — világi politikát és Egyházi politikát egyaránt — mely nem ismerte föl a veszedelem egész súlyát és nem szervezett rögtön keresztes hadjáratot, hanem inkább csak a huszita-mozgalom letörésével törődött a konstanci zsinaton. Pedig épp akkortájt — amikor Timur Lenk mongoljai az angorai csatában majdnem megásták a Török-birodalom sírját és a trónversengés Bajazid fiai közt egyenletlenné tette az ozmán hatalmat — meg volt adva a lehetőség, hogy egyszersmindenkorra megállítsák a törökök Európa felé törekvését. De Zsigmond nem terjeszkedett a Balkánon, úgy hogy az oláh vajdák és a szerbek többnyire behódoltak a töröknek, sőt szervezték erdélyi beütéseit is. Zsigmond ekkor azon gondolkodott, hogy Erdély déli határvidékét megint a Német Lovagrendre bízza; de, mint sok egyéb bölcs terve, ez is végrehajthatlan maradt. A törökök végleg befészkeltek magukat a Balkánon, mialatt a magyarok nem gondoskodtak kellő védelemről. A Hunyadiak diadalai is csak az ő személyes tehetségüknek köszönhetőek, de a Hunyadiak elhaltával és a következő gyenge királyok zűrzavaros uralkodásával az ország már nem kerülhette el a mohácsi vész tragédiáját.

Kevéssel a pogányságnak e győzelme előtt kezd először terjedni a reformáció. II. Lajos udvarában egy időben divatba jött a vallás-újítások kérdéseinek megvitatása és elfogadása, de a növekvő Habsburg-befolyás ezt csakhamar elnyomta, úgy, hogy a protestantizmus csak a Nemzeti párt-

ban talált megfelelő talajt. A Részekben és Erdélyben ellenben rohamosan terjedt, bár a fejedelmek maguk eleinte még katolikusok voltak.

És itt bontakozik ki Erdély felsőbbes lelki-kulturális fejlettsége a nyugati nemzetekével szemben, mert míg ezeknél egy évszázad múlva is folyik a vallási harc, a vallási türelmetlenség és üldözés, addig a kis Erdélyben nemcsak a gyakorlatban, hanem az 1557-iki és 1563-iki tordai országgyűléseken már törvényileg is kimondották a három bevett vallás: a katolikus, a lutheránus és a kálvinista vallás (melyhez rövidesen az unitárius is jött) egyenlőségét és szabad gyakorlását. Az orthodox vallást, mint a jobbágy oláh nép vallását, nem ismerték el külön, hanem, mint addig is, szabadon működhetett.

Ez a törvénybeiktatás persze nem zárta ki, hogy néha kisebb vallási súrlódások ne forduljanak elő a különböző felekezetek közt, de még a Báthoriak is, akik pedig hitbuzgó katolikusok voltak, ritka mérséklettel és tapintatossággal igyekeztek elsimítani az ellentéteket. János Zsigmond alatt az unitáriusok nagy hatalomra tevén szert, mivel Blandratha orvosa által az ifjú fejedelem is e felekezet befolyása alá került, Báthori István kénytelen volt némileg csökkenteni a hatáskörüket: az állami nyomdát kivette a kezükből és cenzúrát állított föl.

Báthori Kristóf az unitárius prédikátor, Dávid Ferenc hatalmát igyekezett korlátozni és néhány unitárius községet a kálvinista püspökség alá helyezett. Ez nem gátolta Dávidot abban, hogy bátran tovább hangoztassa a vallás-kutatás szabadságát, míg saját pártja be nem vádolta zsidózásért és házasságtörésért. Erre országgyűlés elé idézték, ahol nagy vallási vitázásban védte nézeteit, de végre is a dévai várba internálták, ahol az életes prédikátor nemsokára meghalt.

Báthori István maga Lengyelországban mindinkább jezsuita befolyás alá került és rábírta Kristóf öccsét, hogy a kolosmonostori apátságba jezsuitákat telepítsen. így aztán a monostor csakhamar valóságos akadémiává fejlődött, gimnáziummal, bölcséleti és hittudományi tanfolyamokkal. A rendek eleinte belenyugodtak ebbe az újításba, de mikor a jezsuiták térítési munkájuk mellett mindinkább politikai

cselszövésekbe is keveredtek, 1588-ban, Báthori Zsigmond nagykorúsításakor, fölléptek a szerzet ellen. A fejedelem nagykorúsítását a rend kitiltására szóló törvény feltételéhez fűzték. Ez a törvény meg is lett, azonban a szerzet számos tagja álruhában mégis az országban maradt, amit a rendek elnézéssel tűrtek. Ez a türelmesség azonban rossz következménnyel járt, mert Báthori Zsigmond, aki egészen a jezsuiták kezében volt, annyira a befolyásuk alá került, hogy a török szövetséget fölbontotta és Rudolf kezére játszotta az országot, amely körülmény a Basta-uralomnak és rengeteg nyomornak és pusztításnak lett a kútfeje. Csakis ilyen politikai szempont miatt tiltották ki végleg a rendet az országból, de néhányat még akkor is megtűrtek közülük nem hivatalos minőségben.

A vallási türelem egyik fő oka volt az Egyházak függetlensége az államtól, a papi szabad jurisdictio és a papok kizárása az országgyűlésről meg a hivatalokból. Ezzel szemben a türelmesség semmikép sem jelentett vallás-közünyöséget, amint azt a rengeteg hitvitázó irat, polémikus gyűlés és az irodalomban lelkes pártviszályok mutatják. Maguk az ország törvényei is kaloda-büntetés terhe mellett kötelezték, a templomba járást, kinek-kinek a vallása szerint.

A sok hitvitatókozás, amellet, hogy a magyar nyelvet és irodalmat fejlesztette, nagy fontossággal volt a protestáns vallás kikristályosodására is, mert sok téves nézetet, becsúszott szofizmát és homályosságot oszlatott el. Legélénkebb volt a szóharc az unitáriusok megalakulása körül. A vitázók mind európai műveltségű, többnyire papok és kollégiumi tanárok voltak, miután a fejedelmek és főurak mindent megtettek, hogy a közoktatást magas színvonalra emeljék. A főnemesek mind külföldi egyetemekre, főleg Németországba, Upsalába küldték házi papjaikat, majd a harmincéves háború zavargásai alatt Hollandiába és Angolországba. A gyulafehérvári kollégiumon gyakran alkalmaztak külföldi professzorokat, vagy egyes szemeszterekre, vagy életfogytiglan.

Az erdélyi főiskolák foglalkoztak először a keleti nyelvek és vallások fordításával, így Benkő Ferenc lefordította a talmudot és az alkoránt 1710-ben. A bibliai és hitvitázó iratok terjesztése által a kolozsvári fejedelmi és a sze-

beni szász nyomda fejlődött nagyon. A fejedelmi kor vallásosságának fő jellemvonása a Biblia buzgó olvasásában mutatkozik. Bethlen Gábor ötször, I. Rákóczi György huszonötször olvasta el a Bibliát! S ezt a jó példát a legtöbb főúr követte. Kolozsváron készült Bethlen Gábor alatt a híres oláh bibliafordítás, az oláh nemzet fejlődésének első mérföldköve!

Mint fentebb említettem, az oláh pópák és az oláh nép művelődését a fejedelmek kezdeményezték a szertartásoknak oláh nyelven végeztetésével, az ó-szlávval szemben, melyet még papjaik sem értettek és a görög-keletieknek református vallásra térítésével. Manapság csak sajnálhatjuk a magyarság rovására elkövetett ilyen tévedéseket, de el kell ismernünk, hogy a fejedelmek ezt, mint a kultúra harcosai és az általános műveltség terjesztői cselekedték. Mint ilyenek csakis elismerést érdemelnek az emberiség, de főleg az oláh nemzet részéről!

A magyarországi ellen-reformáció Pázmány alatt Erdélyben is nagy irodalmi föllendülésnek és heves hitvitának lett a kútfeje. Bár a Bíboros fölülmúlja tehetséggel minden ellenfelét, azért ezek közt is sok nagy tudású és műveltségű egyén volt. Ezek közül említendő Szenczi Molnár Albert, székely eredetű, Pozsonymegyében született kálvinista, aki nagy érdemeket szerzett a tudomány és a magyar irodalom terén. Sokszor a legnagyobb Ínségben végezte külföldi tanulmányait és körutazásait. Első műve, melyet Prágában Rudolfnak ajánlott, a latin-magyar szótár volt, az első ilyen munka abban az időben és mint ilyen, roppant fontos. Később zsoltárokat fordított, aztán Bibliát, kathekizmust. Zsoltár-fordításaival főleg a magyar verselésen lendítet sokat, mert bámulatos könnyedséggel kezelte az akkoriban még nagyon darabos nyelvet és mindig újabb és újabb versformákat használt. Ezeket a zsoltárokat Moritz hesseni tartományi grófnak ajánlotta, kinek kérésére magyar grammatikát is írt, sajnos, latinul. Sehol sem volt maradása. Fogarasban fölkereste Bethlen Gábort, aki őt a Gyulafehérvárra tervezett egyetemre akarta kinevezni, de halála ebben, sajnos, megátolta. Molnár maga majdnem ínségben halt meg, mint a nemzeti tudományosság vértanúja. Egyéb híres protestáns teológiai írók voltak: Alvinczi, Gelei, Medgyessi,

stb. Gelei Katona műveiből híres a „Titkok Titka“, a „Magyar Grammatikácska“ és az I. Rákóczi György által kiadott és nevével ellátott „Graduate“.

Pázmány maga nem tartozik Erdély nagyjai közé, de föl kell említenem, mint korának legműveltebb, legtisztábban látó — nemcsak apologetáját, hanem politikusát is. Noha katolikus püspök volt és a magyar Habsburg-politikai párton állott, sőt az ellen-reformációt is ő kezdeményezte és hajtotta végre, mégis nyíltan átlátta és bevallotta, hogy csakis a független, török véduralom alatt álló Erdély tudja megmenteni a magyar alkotmányosságot és nemzetiiséget. A XVII-ik században bárhol is hiában keresünk ehhez fogható látkört és elfogulatlanságot. Hitbuzgó volt, de nem elvakult, az ellen-reformáció visszaélései, szigorú eszközei ellen mindig erélyesen tiltakozott. A német koronás király pártján állott ugyan, de amellet a magyar nemzet és a magyar kultúra főharcosa volt.

1600 első felében egy Angliából visszajött tanuló meghonosította a presbiteriánizmust, mely csakhamar rohamosan terjedt és főleg a papok és a meglévő intézmények romlottságát ostorozta. Mivel ez a vallás Angliában is a kormány ellen irányult és végül a cromwelli forradalmat okozta, a fejedelem és a kormányzó rendek nem jó szemmel nézték és Szatmár-Németibe zsinatot hívtak össze, mely a vallás-tudósok nagy retorikájával csakhamar megbuktatta a presbiteriánizmust. A szekta ennek következtében nem sokáig tartotta magát és megszűnt.

Az egyetlen felekezet, melyet Erdély, szakítva türelmességével, szigorúan üldözött, a szombatosok, azaz zsidózók szektája volt. Ezt Eőssi András alapította és főleg a leigázott székelyek közt terjedt, mivel ezek, a szintén leigázott zsidó néphez hasonlóan, oly Messiásra vártak, aki megszabadítja őket a főrendek zsarnoki elnyomása alól. Hogy miért üldözték a szombatosokat olyan erélyesen, valószínűleg azzal magyarázható, hogy „Istent káromló“ szektának tekintették — de, hogy miért, nem egészen világos, miután a vallás-különbség főleg abban volt, hogy a szombatot ünnepelték, disznóhúst nem ettek, kovásztalan kenyérral áldoztak és gyermekeiket vonakodtak megkeresztelni. A deési zsinat ítélete alapján, áttérésük külső jelül újra meg kellett

keresztelkedniök és az unitárius vallásra felesküdniök; Vonakodás esetén fej- és jószágvesztés várt rájuk, amit azonban nem hajtottak végre rajtuk. I. Rákóczi György parancsára a különböző várakba szállították őket és „míg észre nem térnek, várépítésre használtatnak!“ A szekta azonban egyes falvakban az üldözés ellenére is majdnem napjainkig fönmaradt, míg végül teljesen elzsidósodott és a zsidó rabbi alá került.

Eőssi mellett Pécsi Simonnak volt nagy szerepe a szombatosok közül. Ismeretlen családból került Erdélybe, ahol először is a Szent-Erzsébeti unitárius iskola rektora lett, majd Bocskay titkára és Bethlen Gábor kancellárja. Megismerkedvén Eőssivel, áttért a szombatos vallásra és kegyvesztése után (a fejedelem megvesztegetéssel vádolta) teljesen a tudománynak és vallásnak adta magát. Lefordította a talmud egy részét, Chajun, Alnakna, Ibn-Gabirol és mások műveit úgy, hogy bátran lehet Buxtorf, a kor legnagyobb hebraistája mellé állítani. Szerkesztett továbbá ima- és szertartás-könyveket, énekeket fordított, stb. Munkásságának szintén a deési zsinat vetett véget, mely őreá is kimondotta, megtérés híján, a jószág- és fejvesztést. Ő is kénytelen volt, mint sok más, legalább formailag, megtérni, úgy, hogy élete hátralevő éveit nyugalomban tölthette.

A Habsburgok uralmával megkezdődött Erdélyben is az ellen-reformáció és, ha nem is az inkvizíció alapján, de erős nyomással és sok igazságtalansággal. A kormányzatba, közigazgatásba, ahol csak lehetett, katolikusokat neveztek ki. A görög vallásról katolikusra térőket segítették, míg a református vallásra térteket a német katonák üldözték és vagyoniilag zaklatták. Különösen Mária Terézia, a „Katholika Comissio“ révén sok gondot fordított az „enyhe“ katalizálásra, amely, ha nem is erőszakosan, de sok erkölcsi kényszerítéssel ment végbe. Legnagyobbat lendített azonban a katolikus ügyön, I. Lipót alatt, a görög-keleti Egyház egy részének fúziója Rómával. Ez a Habsburg-diplomácia mesteri sakkhúzása volt, nemcsak a katolikus vallás szempontjából, hanem azért is, mert így Bécs döntő befolyást szerzett az erdélyi oláhság fölött.

A XVII. század végén újra megalakult, bár a Gubernium ellenezte, a majd egy századig szünetelt erdélyi Püs-

pökség. Azonban nemcsak Bécs működött az erdélyi katolikus Egyház megerősödésén, hanem a főurak egy része is, mint pl. Apor István, Mikes Mihály, Kálnoky Sámuel és Haller István, akik az Egyház ügyeit intézték. Az a különös világi és egyházi szervezet, mely a katolikusok ügyeit rendezte Erdélyben, mindinkább megerősödött és az addigi szokásokon és hagyományokon nyugvó intézkedések lassan jogi formát öltve, megalakult az „Erdélyi Kómái Katolikus Status“, melyet az „Approbatæ Constitutiones“ és a „Leopoldi Diploma“, majd 1867-ben Ferenc József és maga a Szent-Szék is jóváhagyott.

A következő adatok Szász Zsombor: „Erdély Romániában“ című könyvéből valók.

Ez a különleges szervezet onnan vette eredetét, hogy amikor a protestantizmus gyökeret vert Erdélyben és a katolikus papok száma nagyon megapadt, a főurak és nemesek, mint az Egyház patrónusai, mindinkább befolytak az Egyház ügyeibe. A templomok fentartásáról és építéséről, a papok ellátásáról ők gondoskodtak, összejöttek a diétán, külön tanácskoztak és határozatokat hoztak az Egyház közigazgatási, pénzügyi és nevelési ügyeiben. Az is megtörtént, hogy a püspöki szék hosszú megüresedése alatt püspököket is választottak. A XVII. század végétől kezdve az ilyen tárgyalások állandósultak és a Status keretén belül napjainkig is megmaradtak.

A Status az erdélyi római katolikus Egyház önkormányzati szervét képviseli az Állammal és a többi Egyházzal szemben. Túlnyomóan világi tagokkal kormányozza önmagát. Üléseit az erdélyi püspök elnöklete alatt évenként tartja. Hatáskörébe tartoznak: az Egyház általános kormányzata, a közigazgatás, az iskola, a vagyoni és gazdasági ügyek, a felügyelet, a papság és egyházi tisztviselők fölött, az egyházi költségvetés, stb. A közigazgatást az Igazgató Tanács végzi, mely 8 egyházi és 16 világi tagból áll, kiket a Statusgyűlés választ. Nagy birtokai voltak a Statusnak Kolosmonostoron, Váralmásan, Radnóthon és Alsóbajmon s ezek még a Báthoriak adományozásaira vezethetők vissza. A jezsuiták kiűzetésekor a birtok ugyan más kezekbe került, de visszajövetelük után apránként megint összevásárolták őket, míg 1773-ban történt fölloszlatásukkor a „Tanulmány

Alap“ törzsvagyona lett és idővel nagyon meggyarapodott új adományok és a jó kezelés folytán.

Az oláh megszállás óta — noha a bukaresti kormány nem mert eltörölni a Statust — természetesen tömérdek támadást kell elszenvednie. Nemcsak papjait bántalmazták, hanem birtokai legnagyobb részét fölosztották, jogait lábbal tiporják, iskoláit számos esetben államosítják, gyűléseit vagy betiltják, vagy erősen felügyelik, de helyenként arra is kényszerítik, hogy templomait adja át a görög-katolikusoknak. Ez az eset történt a kolozsvári minorita templom átadásával is, melyet a Pápa azonban jóváhagyott. A beavatatlanok erősen támadták Rómát emiatt az átadás miatt, mert nem fogták föl a Szent-Szék kényes helyzetét, t. i. Róma éppen akkor tárgyalta a román Concordátumot, melynek megkötése reá nézve roppant fontos volt, úgy, hogy nem akarta kisebb egyenetlenkedésekkel elmérgesíteni a tárgyalásokat.

Professzor Ghibu egyetemi tanár és a hozzá hasonló jó hazafiak, tőlük telhetőleg izgatnak a Status ellen és beakarják bizonyítani, hogy a Status helyzete mind a Szent-Szék, mind a magyar Állam előtt törvénytelen volt. Követelik, hogy a magyar apostoli király jogai az orthodox vallású román királyra ruháztassanak át és hogy az nevezze ki az erdélyi püspököt is, akinek székhelyét Gyulafehérvárról magyar területre tennék át. A nagyváradi és szatmári püspökséget megszüntetnék, az Egyház minden ingatlanát ki-sajátítanák és iskoláit államosítanák.

Hogy az Egyházak államosítása mit vonna maga után, azt ők legjobban tudják, mert amióta az oláh orthodox egyházat szekularizálták, azóta papjaik, iskoláztatásuk és általában a vallási élet, ha lehetséges, még sokkal alacsonyabb színvonalra süllyedt, mint a múltban volt. „Az orthodoxia nem az egyén, hanem a faj vallása. Romániában bizánci alávetettség és megalázkodás, Erdélyben protestáns önérték és függetlenség volt a légkör, melyben az Egyházak fölnöttek. Minden orthodox egyház abban a Bizánctól öröklött bajban szenved, hogy teljesen alá van vetve az államnak és ezért vallási és kulturális dolgokban meddő, nincs fejlődése teljesen demoralizált.“ Az Egyház tagjai, mint minden egyéb Romániában, a politika eszközei lettek és, szorosán a kormánytól függvén, nem egyházi érdemeik szerint, hanem

politikai szereplésük alapján ítéltetnek. Műveletlenségükben nemcsak nem tudják vezetni és oktatni a reájuk bízott feleket, hanem örökös politizálásuk (és az ezzel járó folytonos részegség) által valóságos tűzfészkeket szerveznek mindenütt.

De Bukarest minden törekvése meddő maradt, mert az erdélyi orthodox Egyházat, mely széleskörű önkormányzaton épült fel, eddig még nem sikerült államosítania. Ezzel a törekvéssel párhuzamosan kísérlik meg a görög-katolikus Egyháznak egyesítését az orthodoxszal, mivelhogy mindenemű római befolyással szakítani szeretnének. Pedig Nagy-Románia eszméjét, egész meglévő kultúrájukat és iskolázásukat csakis görög-katolikus testvéreiknek köszönhetik, kik az Unió révén megkapták Nyugat felé a kapcsolatot és a latin Egyház kulturális befolyását. Hogy a görög-katolikus vallás és szertartás sohasem gyökerezett meg a népben, az több, mint bizonyos, mert az oláh nép lelkileg megmaradt orthodox hagyományai és babonái mellett, de azért az Unió, kulturális befolyásával, a román nemzet legfontosabb tényezője marad. Ez a tudat hatja át a görög-katolikus Egyházat, mely semmi szín alatt nem akar az orthodox Egyház állapotára süllyedni. Ennek következménye a majdnem középkori vallás-villongás a két Egyház között és az a hit-térítési buzgalom, melynek rövidebbjét valószínűleg a görög-katolikus Egyház fogja húzni, mivel ellenfele rendelkezik az államhatalom minden fegyverével.

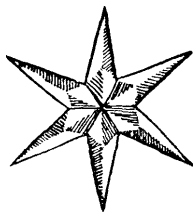
A két katolikus Egyház elnyomásával természetesen párhuzamosan folyik a protestáns Egyházak önkormányzati jogainak csorbítása is. Mint a római katolikusokkal szemben, úgy itt is minden elképzelhető nyomást alkalmaznak: agrár-reformot, a vallási oktatás gátlását, a felekezeti iskolák államosítását vagy beszüntetését, a templomok kisajátítását és ehhez hasonlókat. Különösen pénzügyi és gazdasági téren igyekeznek őket mihamarabb tönkre tenni. A múltban nemcsak saját vagyonuk volt a különböző protestáns Egyházaknak, hanem a hívők maguk és a magyar Állam, is hozzájárult a felekezeti iskolák fönntartásához. Ez most, természetesen, teljesen megszűnt (kivéve a szász ev. Egyház esetét, melynek támogatásához a román állam is némileg hozzájárul) és a protestáns hívők odajutnak, hogy

gyermeküket oláh iskolákba kell küldeniük iskoláztatásra, úgy, hogy a gyermekek idővel, református oktatás híjján, vagy az állam-vallásra térnek, vagy teljesen erkölcsi háttér nélkül maradnak.

Mind ez a sok törvénytelenység, természetesen, nem annyira a vallás ellen irányul, mint inkább a magyarság ellen, melyet ezek az Egyházak képviselnek. Elrománosítás a jelszó minden téren és minden eszközzel, még ha a békeszerződésbe vagy saját törvényeikbe ütközik is. Az erdélyi kisebbségeket nemcsak faji rokonaiktól szigetelik el, hanem egyháziak sem tarthatnak fenn külföldi összeköttetéseket vallási testvéreikkel. Ez súlyos kulturális csapás, mert a protestáns Egyházak mindedig szoros kapcsolatban voltak az angol, hollandiai és amerikai Egyházakkal.

Még ezeknél is súlyosabb üldözésben van részük a kisebb szektáknak: a baptistáknak, nazarénusoknak, stb., kiket a törvény el sem ismer, Mindamellet azonban erősen terjednek, ami abból érthető, illetőleg azzal magyarázható, hogy a román vallás maga nem szól az észhez és az orthodox vallástanítás a legnagyobb tudatlanságban folyik. Amivel szemben áll, hogy a mostani lélekölő viszonyok és idegesség közepette az emberek fűhöz-fához kapkodnak megnyugtatóért és lelki erőért. Ezt pedig minden vallásban inkább megtalálják az emberek, mint az oláh vallásban.

A jövő generáció fogja csak megmutatni, hogy a jelenlegi kormány-irányzatok elérik-e céljukat — azt, t. i., hogy alávetik-e a magyarságot az orthodox elmaradottságnak és tudatlanságnak és a bukaresti atheista szellemnek, avagy a vallási és nemzeti üldöztetés nyomában új lelki és faji erők keletkeznek, melyek felekezeti különbség nélkül, erkölcsi és nemzeti erős egységgé tömörítik-e az erdélyi magyarságot?

Politikai áramlatok

Az Árpádok már az első században tisztában voltak Erdély hadügyi jelentőségével: védő bástyának tekintették a Moldvából minduntalan betörő kun, besenyő, tatár stb. hódák ellen. Nem szerepelt mint külön tartomány és magyarlakta vidékei vármegyékre oszlottak, mint az ország többi része, de a vajdák uralma alatt mégis volt bizonyos önállósága.

A három nemzet eleinte függetlenül élt egymástól: külön bíraskodott, belügyeit saját törvényei alapján intézte és csak később tartottak néha közös gyűléseket, a vajdák elnöklésével. Ezeken azonban sohase hoztak az anyaország törvényeivel ellenkező határozatot.

Egy időben a király legidősebb fiát bízták meg Erdély kormányzatával, ami gyakran, különösen IV. Béla uralkodása végén és után, sok véres pártviszálynak, versengésnek volt okozója, melyekben a harcias kunok is többször fontos, de gyakran végzetes szerepet játszottak. Ha nem királyi herceg kormányozta Erdélyt, akkor a vajda volt a király helytartója, de ekkor is főleg a katonai hatalmat képviselte. Néha ketten töltötték be ezt a tisztséget, amikor is az egyik mindig a király személye körül tartózkodott.

A vajdaság hatáskörének nem pontos meghatározása gyakran zavargásokat okozott, mert a vajdák néha — mint pl. III. Endre alatt Lóránt — túlságosan függetlenítették

magukat. Az utolsó Árpád alatt a királyság elveszítette hatalmát és az ország néhány nagyratörő főúr kezébe került, akik majdnem önálló uralkodók lettek. Róbert Károly csak a legnagyobb nehézséggel győzte le ezeket.

Erdély az első századokban nem bírt kellőleg fejlődni, mivel sok betörés és pusztítás színhelye volt. A határőrvidék többnyire nem volt elég erős az ország megvédésére[^] különösen miután II. Endre kénytelen volt ismét elűzni a Barcaságban letelepített Német Lovagrendet. Ehhez járultak a belső viszályok — jobbágy-lázadások, a dézsma megtagadása, huszita-mozgalmak, stb. — káros hatása is, melyek főleg Zsigmond uralkodása alatt lettek fenyegető veszedelmek. A felsorolt jelenségek egyébként a többi országban is megvoltak ez időtájt, mint a nagy pestis-járványok szociális utóproblémái. A megtizedelt jobbágyság, nem bírván eleget tenni kötelességének, mindenütt nyíltan föllázadt. (Európában körülbelül 25,000.000 ember halt meg akkor, ami az akkori népesedésnek igen magas százaléka volt.) Az erdélyi paraszt-lázadás következtében a 3 nemzet az 1438-iki tordai országgyűlésen megnyitotta a kápolnai véd- és dac-szövetséget. Ez volt az úgynevezett „Unió Trium Nationum“ („Három Nemzet Szövetsége“.)

A XIV. században Magyarország szempontjából új politikai kérdés bontakozott ki Erdély szomszédságában. A mai Románia területére ugyanis, miután a tatárjárás megszüntette az ott alakult birodalmat, mindig több és több vlach törzs húzódott a Duna jobb oldaláról. Ezek semmiképpen sem tekinthetők őslakóknak, mivel Menander görög író szerint a vajdaságok területén a IV. században szlávok laktak, melyekhez a VII. században bolgárok csatlakoztak. (Utóbbiaktól származnak az oláh bojárok.) A máramarosi oláhok Kún László alatt telepedtek le, aki segítséget kért Rómától és Konstantinápolytól a keleten betörő tatárok ellen s ennek következtése volt, hogy a szerb Ibar vidékéről vlach csapatok vállalkoztak a határ megvédésére. Ezek, miután a magyarokkal vállvetve sikeresen harcoltak az ellenséggel, nem akartak visszatérni régi hazájukba, hanem letelepedtek a máramarosi határon.

1330-ban Róbert Károly kénytelen volt hadat vezetni Bassarat havasalföldi vajda ellen, mivel ez Olteniát (a szö-

rényi bánásgot), amely magyar terület volt (IV. Béla a Johannita-rendnek adományozta), önkényesen elfoglalta. A hadjárat azonban nem sikerült és így alakult meg az első, félig független vlach állam, magyar főnhatóság mellett. A moldvai vajdaság Nagy-Lajos alatt alakult ki a máramarosi oláh vajdák családi perpatvara folytán, többé-kevésbé szintén a magyar király védelme alatt. Nagy-Lajos, hogy a törökök ellen biztosítsa az országot, szorosabb szövetségre lépett a vajdaságokkal, sőt Fogaras várát és környékét is hűbérül adta nekik. Uralkodása óta a havas-alföldi vajdák következő címet viselték a latin oklevelekben: „Dei et Regis Hungáriáé gratia, Vojvoda Transalpinus, Banus de Zenrinia et Dux novae plantationis et terrae Fogaras.“ A Nagy-Lajos és a Vajda között megkötött béke egyik főtétele volt a katolicizmus terjesztése oláh földön. De ez az intézkedés éppen úgy nem tudta meggyökereztetni a római vallást az oláh nép között, mint a Szereth városban 1370-ben alapított katolikus püspökség.

Zsigmond alatt bebizonyosodott, hogy az oláh szövetségre nem lehet számítani, mert az oláhok nemcsak, hogy Zsigmondot elárulták és törbe csalták a nikápolyi csata után, hanem még a törökök erdélyi betörését is előkészítették. (Zsigmond, bölcs előrelátással az oláh faj gyökeres kiirtását javasolta az 1429-iki lucki kongresszuson.)

A két Hunyadi alatt a vajdaságok megint magyar főnhatóság alá kerültek. Hunyadi János, attól fogva, hogy Drakul vajda elfogta őt a várnai csata után, saját belátása szerint nevezte ki az oláh vajdákat. V. László 1457-iki oklevelében panaszodik is, hogy Hunyadi a „húséges moldovai és havasalföldi vajdákat hol megölte, hol elkergette és a helyükbe olyanokat tett, akik neki lekötelezettjei valának“. Hunyadi, látjuk, nem sokat törődött a saját oláh eredetével, hanem csakis Magyarország jövőjét tartotta szem előtt. Biztosítani akarta a vajdaságok közreműködését egy újabb török-ellenes balkáni hadjáratban. Ebben is, mint mindenkor, a székelyek hadi képzettségére támaszkodott. Erdélynek magának sohase voltak vaskezűbb uralkodói, mint a két Hunyadi, akik fegyveres erővel, kíméletlenül fékeztek meg a pártoskodó elemeket és a feltörekvő székely primipilusokat. Mátyás azonban, ellentétben apjával, nem keleti, hanem

középeurópai hatalommá akarta tenni Magyarországot, minek folytán Erdély ugyan elvesztette politikai jelentőségét, ellenben az uralkodó bölcs intézkedései által, különösen a városokban, nagy művészi és gazdasági föllendülés indult meg. A legtöbb magyar város ő alatta épült föl, úgymint: Marosvásárhely, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Tor da, Dés, stb.

Az oláh vajdaságokkal azonban Mátyásnak is meggyűlt a baja, mert István moldovai vajda befogadta a Mátyás ellen szőtt Veres-Benedek-féle összeesküvés tagjait, mire a király kénytelen volt hadat vezetni ellene. Az István vajda megveretése után, 1475-ben kiadott oklevél élesen világítja meg az államjogi viszonyt a magyar állam és a román vajdaságok közt: „Mivelhogy István vajda Mátyást természetes urának ismeri el és neki, valamint a Szent-Koronának is tartozó hűséget ígért, Mátyás őt és bojárjait s az egész Moldovát kegyeibe visszafogadja. István megígéri, hogy mindazt teljesíti, mit jog és szokás szerint az előbbi vajdák is tenni tartoztak a magyar Koronának, stb., stb.“

A következő gyenge uralkodók alatt azonban Erdély elvesztette hatalmát a vajdaságokkal szemben, amelyek természetesen, azonnal függetlenítették magukat. Ez azonban nem tartott soká: a fejedelmek alatt megint megváltozott a helyzet és Erdély meg a két vajdaság megint szorosabb összefüggésbe került egymással. Bár a szentesítés voltaképpen a Porta jóváhagyásától függött, a fejedelmek azért bizonyos pontig mindig befolyásolták a vajda-választásokat, azért, hogy ezek, mint lekötelezettjeik, elismerjék a fejedelmek főnhatóságát. A Zápolya alatti trónversengés következtében, amikor is mind a két fél Kares Péter moldovai vajda segítségét kérte, ez az utóbbi, hol mint barát, hol mint ellenség, többször betört Erdélybe.

A vajdaságok legfontosabb szereplése Mihály vajda alatt volt, amikor ez, mint a Habsburg-pártiak szövetségese, a Báthori Endre fölött aratott schellenbergi diadal után bevonult Gyulafehérvárra és államiratain már csak a következő fölíratot használta: „Mihály havas-alföldi Vajda, ő csász. és Kir. Felségének tanácsadója, Erdély helytartója, hadainak kapitánya Erdélyben és a hozzácsatolt Részekben“ ... Azonban koronázásról, fejedelemségről és Erdély

meg Havas-alföld egyesítéséről nincs hiteles történeti adatunk, Mihály vajda meggyilkoltatása pedig gyorsan véget vetett ennek a dicsőségnek is.

Báthori Gábor, akinek ambíciója egy „keleti államcsoportosulás volt, fegyveres erővel verte le mind a két vajdát. Ezt az eszmét különösen a két Rákóczi György tűzte ki politikai célul; mind a ketten jól megalapozott állam-csoportot, azaz birodalmat akartak szervezni itt Keleten, melynek tagjai Erdély, a két vajdaság és Lengyelország lettek volna, a Rákócziak főnhatósága alatt, azzal a célzattal, természetesen, hogy sakkban tartsák a török uralmat. Míg I. Rákóczi György a vajdaságok főnhatóságát ravasz, lassú politikával nyerte meg, addig utóda nagy rátörő, kalandos utakon kereste céljainak elérését. Miután az oláh vajdákat lekötölte, Lengyelország felé fordította figyelmét. Merész vállalkozása időszerűnek látszott, mivel a svédek X. Károly alatt háborúba keveredtek Kazimir János lengyel királlyal és szövetség esetén Rákóczinak biztosították a lengyel trónt. A kozákok szintén ellenséges lábon voltak a lengyelekkel. E kedvezőnek látszó föltételek hatása alatt nem hallgatott a tanácsurakra, akik óvták a vakmerő tervtől, hanem megindította a háborút, mely néhány pillanatnyi siker után végzetesen fejeződött be, Kemény Jánosnak és az egész magyar hadnak tatár fogságával. Ez aztán majdnem Erdély vesztét okozta. A török ugyanis, miután akkoriban éppen szövetségben volt a lengyelekkel és különben is átlátta Rákóczi terveit, fölmondta pártfogását, a Rákóczihoz hú két vajdát elűzte és magát Rákóczit is letette a fejedelmi székből.

Erdély tényleges politikája és külpolitikai hivatása csak az ország kettészakadásával és a fejedelemség megalakulásával, vagyis Buda elestével kezdődik. Addig csak az anyaország stratégiai támaszpontja volt, most pedig átvette a magyar nemzet hivatását, céljait: a féltékenyen őrzött Alkotmány csorbítatlan föntartását, a nemzet szabadságának biztosítását és a szomszédos két nagy vetélytárs: a török és német terjeszkedés sakkbantartását. Erdély volt a magyarság államalkotó erejének képviselője. Míg a Felvidék és a tögöktől meg nem szállott terület — a Részeket kivéve, me-

lyek a Fejedelem pártján állottak — Habsburg főnhatóság alatt akarta kiűzni a törököt az országból és egyesíteni a nemzetet, addig a nemzeti párt török segítséggel szeretne volna egyszer mindenkorra végét vetni a Habsburgok alkotmány-elnemző politikájának. Martinuzzi kezdeményezte ezt az utóbbi politikát, melyből kifolyólag, mint a mérleg nyelve, ügyesen egyensúlyozott a két nagyhatalom között, avagy kijátszota egyiket a másik ellen.

Erdély jogi viszonya következő volt ekkor a két állam között: a Fejedelmek nyíltan a török hűbéresei voltak, titkos szerződésben azonban elismerték a magyar Királyt és Erdély függetlenségét is csak ideiglenesnek tekintették azon ideig, amíg „a Habsburgok elég erősek lesznek a török kiűzésére és egész Magyarország egyesítésére. A Fejedelmek álláspontját legvilágosabban tárja föl Bocskainak 1606-ban kelt testamentuma, melyben ezt írja: „Valameddig a magyar Korona oda fönt (t. i. Bécsben), nálunk erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor hasznos és szükséges föntartani egy magyar fejedelmet Erdélyben. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar Korona magyar kézhez kerülne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, hogy azon Korona alá a régi módi szerint adják magukat“.

Ezt a szokásos politikát, sajnos, nem minden fejedelem folytatta céltudatosan, hanem néha, mint az ifjú János Zsigmond alatt, majd később, Báthori Zsigmond idejében, nyíltan a Habsburg-ház felé szíttak, attól tartva, hogy a porta Erdélyt is csak török tartománnyá fogja alakítani. Pedig a török barátság, ahogy azt most, évszázadok múlva, madártávlatból megítélni lehet, sokkal többet ért és kevésbé volt veszedelmes, mint a Habsburgoké, akik sohase akartak tágitani kitűzött céljuktól: Magyarországnak osztrák tartománnyá tételétől. Ezzel szemben az ottomán birodalom fényes hódításai és hirtelen fölkényszerített, mondhatjuk komoly néprajzi vagy erkölcsi alap híjjával szűkölködő uralma nem jöhetett számba, mint végzetes veszedelem. Mert a csupán hadjáratokra és győzelmekre alapított uralom nem tarthatja magát évszázadokon keresztül — Napoleon trónja is állandóan ingadozott a szuronyok hegyén — különösen ebben az esetben, miután a török nép súlypontja mégis csak Ázsia maradt és nem a Balkán.

Viszont természetes, hogy az akkori időkben, az események közepette és a népek fejlődésének történetét nem ismervén, a pogány veszedelem sokkal nagyobbnak látszott, mint amekkora valóban volt. Pedig a magyarországi hódító hadjáratok is annyi pusztítással jártak, hogy a népek állandó rettegésben éltek. Ilyen szempontból azonban a török Erdélyt békében hagyta, megelégedvén az évi, aránylag csekély adóval és csak Lippa meg Jenő várát követelte, mint szövetségi szolgálatainak jutalmát és elismerését. A néhány török betörés Erdélybe csakis belviszályok alkalmával történt, vagy amikor a fejedelmek, a szövetség ellenére a Habsburgok kezére akarták játszani az országot; amit utóvégre igazán nem lehet a porta leigázó szándékának rovására írni. Az a veszély sem fenyegetett, hogy az akkor még barbárnak számított ázsiai nép teljesen elpusztítja a nyugati keresztény kultúrát; mert, ámbár ez, sajnos, a hódoltsági területen bizonyos pontig megtörtént, Erdély viszont olyan kulturális föllendülésnek indult a török szövetség ideje alatt, mint azelőtt soha. A portának különben se volt számottevő befolyása a nemzetre, kivéve azt a néhány szokást, melyet a portán lévő Kapitihák és egyéb rendkívüli követek honosítottak meg. De ezek is főleg a divat, fegyverek és ötvösművek díszítésében, a keleti dulcsászok behozatalában és talán a diplomáciához szükséges keleti furfangba és virágos beszédbe burkolt ravaszágban összpontosult.

Ezzel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a portai gondolkodásmód, természetesen, egészen más volt, mint az európai, úgy hogy a közigazgatás is más alapokon állott. Épp úgy, mint most is a Balkánon, az erdélyi követ se tudott elérni semmit a vezérek, különböző basák és ajtónállók megvesztegetése, azaz megajándékozása nélkül. Ez olyan általános szokás volt, hogy nem is számított erkölcstelenségnek. Nyilvánvaló, hogy ilyenformán minden fejedelmet elismerő athname és egyéb kedvezmény megszerzése tekintélyes költséggel járt, de megérte, ha biztosította a békét. Mindenesetre még mindig kevésbé volt költséges, mint egy-egy oláh vagy tatár betörés, vagy akár a belső pártviszály is, mely alatt rend szerint rengeteg pusztítás, értékvesztés történt, nem is említve a lakosságban véghezvitt mészárlást. Igaz ugyan, hogy a végeken szüntelenül folytak kisebb-

nagyobb harcok béke idején is és a porta nem mindig tudta fékentartani basáit, de a fejedelmek fölterjesztésére így is gyakran rendet teremtett, vagy megbüntette garázdálkodó alattvalóit.

A török maga Konstantinápolyban nem volt olyan műveletlen és barbár, mint ahogy gondolni lehetne, sőt még a keresztény vallással szemben sem volt türelmetlen, ahogy azt Nagy Szabó Ferenc, a „Borsos Krónika“ folytatója konstantinápolyi útjáról hazatérbe említi: „Ebből megértheti az, aki akarja, — t. i. hogy Galatában és Konstantinápolyban hány keresztény templom van — hogy a török sem tempломában, sem hitében senkit nem háborít, hanem ki-ki lássa mint vall, tartsa azt: de másnak békét hagyjon, senkit ne csúfoljon és ne disputáljon, mert ha körmön érik, meghal érte: csak adja meg az adóját a császárnak és tartsa azt amit akar — senki nem erőlteti arra erőszakkal, hogy törökké legyen“ és „bizony hogy jobban vagyon a török birodalomban dolga a kereszténynek, hogy nem itt!“

Az erdélyi követekkel rend szerint emberségesen bántak, az európai követekkel körülbelül egyformán, csak abban az esetben gyűlt meg a bajuk a fővezérrel vagy szultánnal, ha az évi adót egyáltalában nem, vagy csak hiányosan szolgáltatták be. De amikor Kamuthi Farkas rendkívüli követ túl-önérzetesen, a keleti diplomáciai formákat teljesen mellőzve, erélyesen lépett föl Jenő vár kérdésében, a szultán (miután a követet előzetesen letartóztatta) panaszt emelt ellene Bethlen Gábornál. Ezzel szemben a megkedvelt és megszokott követek, mint Borsos Tamás, Toldalagi Mihály, nagy kegyben voltak és a portai vezérekkel, basákkal, jóbaráti viszonyban közlekedtek. Erdély főurai közül a törökök csak nagy ritkán (ha már túl-sok pártviszályt okoztak) tartóztattak le valakit, mint például az ifjú Székely Mózes, kit a Jedikulába zártak. Haller Gábor kivégezte tése épp oly ritka, mint érthetetlen eset volt és állíthatjuk, hogy a török sokkal megbízhatóbb barát volt, mint a német, vagy — sajnos — sokszor, mint maguk a nemzeti párt urai.

Mint fentebb említettem, a fejedelmi politika egyik irányzata a lengyel trón felé törekedett, mint Erdély hatalmát növelő összeköttetésre. Ez Báthori István alatt meg is valósult, amikor lengyel király lett, bár a fejedelemségről le

kellett mondania; de azért a helyébe választott Báthori Krisztofának tanácsadója volt és voltaképpen Erdély tényleges kormányzója maradt. A Báthoriak befolyása igen nagy volt Lengyelországban és Krakóban sok kultúremlék tanúskodik róluk. A lengyel nép közt még most is sok monda fűződik a magyarokkal kötött szövetség idejére. A 30 éves háború ideje alatt a svéd szövetségesek is megígérték, hogy biztosítják a lengyel trónt az erdélyi fejedelemnek (akkor I. Rákóczi Györgynek). Lengyelországgal kapcsolatosan nagy Keleti birodalom ideája lebegett a fejedelmek szeme előtt, törökellenes blokk gyanánt.

Erdély legjelentősebb külpolitikai szereplése kétségtelenül az volt, hogy részt vett a 30 éves háborúban Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt. Már az első fejedelmek is keresték az angol és francia pártfogást; I. Jakab teljes simpatíáját nyilvánította az első nemzeti királyoknak, de természetesen, csak erkölcsi segítséget nyújthatott. A franciák is a nemzeti pártot támogatták örökös ellenségeik, a Habsburgok ellen. Komoly, pénzbeli segítyről ellenben csak akkor lett szó, mikor a fejedelmek a cognac-i ligához csatlakoztak és a 30 éves háborúban fegyveres erővel részt vettek.

A háborúban magában leginkább a svéd sereg, Thorstenson alatt és az egyesített protestáns német hadak voltak segítségükre, míg a portán a francia és Roe angol követ sürgette a nemzeti párt érdekeit, igyekezvén kieszközölni a törökök támogatását.

Bethlen nagyszabású terve az volt, hogy az összes protestáns nemzetek segítségével megtöri a Habsburgok uralmát mind a Németalföldön, mind Poroszországban, Keleten pedig szorosabban Magyarországhoz csatolja a lengyel királyságot és főleg: hogy alkotmánya biztosítása mellett egyesíti a kettészakadt országot. A terv végrehajtása eleinte sikeresen haladt mind a két fejedelem alatt, de közbejött akadályok mindig megakadályozták a végleges sikert. Először a német hadak ügyetlenkedése Brünn és Prága alatt, majd a dánok betörése Felső-Poroszországba, ami a svédek visszavonulását okozta, aztán Gusztáv Adolf halála, de főleg a törökök magatartása. Ezek eleinte mindig pártolták a hadjáratot, fegyveres segítséget is készek voltak nyújtani, amíg csak Felső-Magyarországon folyt a harc, de mihelyt a feje-

delmi csapatok Bécs felé nyomultak, nemcsak hogy cserben hagyták őket, hanem titkon ellenük is dolgoztak, úgy, hogy a fejedelmek kénytelenek voltak, a Liga akaratának ellenére, többször békét kötni, a portai angol és svéd követek közbelépésének ellenére. És ez nem egyszer, hanem többször fordult elő, Bethlen és Rákóczi alatt egyaránt, úgy hogy a végleges vesztfáliai békében 1648-ban, bár az egyik cikk biztosítja Erdély függetlenségét, a hatalmak nem találták érdemesnek, hogy ezért kezességet vállaljanak. Teljesen a hibáján kívül ugyan, végeredményképpen mégse találták nagyon beszámítható szövetségesnek Erdélyt.

Hogy a török ez alkalommal olyan kétes szerepet játszott, az teljesen érthető: a fejedelmeknek be kellett volna látniuk, hogy Erdély függetlenségét csak addig tarthatják meg, míg a portára nézve nem túl-hatalmasak, de viszont az osztrákok sakkban tartására alkalmasak. Bethlent, Rákóczit csak addig támogatták a törökök, míg Magyarország területén voltak és győzelmeikkel nem erősítették meg a helyzetüket annyira, hogy lehetséges legyen elszakadásuk a portától. Mihelyt azonban a fejedelmek olyan megegyezésre léptek a svédekkel, angolokkal és franciákkal, hogy ezek kezességet vállaltak a fejedelemség, esetleg a magyar királyság függetlenségéért, a török kénytelen volt cserben hagyni őket, sőt ellenük dolgozni, amint azt Bethlen leveleiből tisztán láthatjuk. Csak az az érthetetlen, hogy az olyan előrelátó, nagy koncepciójú politikus, mint Bethlen, eleve nem volt tisztában azzal, hogy a török nem tűrheti a magyar nemzeti fejedelemség végleges megerősödését, különösen akkor, mikor a perzsa háborúkkal volt elfoglalva. Ausztria megveretése, Bécs esetleges kézre kerítése a magyarok által, nem volt a célja, amikor nem volt annyi katonája Európában, hogy Bécs birtokát magának biztosíthatta volna. A szolimám hadjáratoknak vége volt, amint azt a Thökölyi-féle kudarccal végződő bécsi hadjárat megmutatta.

A Thökölyi-mozgalom és Apafi uralkodása francia irányzat felé húzta a nemzeti pártot. A fejedelem és XIV. Lajos nagyfontosságú szerződést kötöttek, melynek értelmében Apafi a bujdosókkal együtt megtámadja a Habsburgokat és ezért évente, ameddig a hadjárat tart, 10.000 tallér segítséget kap a franciáktól, a franciák tudta nélkül nem köt bé-

két Leopolddal, de a franciák viszont biztosítják a porta támogatását. Ennek dacára Sobiesky megverte Bécsnél az egyesített fejedelmi, Thökölyi-féle és török hadakat és a német csapatok mindinkább visszanyomták őket. Egymásután estek el a török kézen levő várak és végre Buda is fölszabadult: a francia politika épp úgy, mint később Rákóczi Ferenc alatt, csődöt mondott és e kudarcok után már a török sem volt elég erős a fejedelemség támogatására, úgy hogy Apafi és főleg a mindenható Teleki Mihály keresték az összeköttetést Béccsel.

Új éra köszönt be Erdélyre, mely majdnem teljesen elvesztette eddigi függetlenségét. Végleges megegyezés csak nehezen jött létre, miután Leopold el nem fogadható feltételeket fűzött hozzá (mint például német őrség a fontosabb várakban, a Részek elcsatolása, stb.), a fejedelem jogkörét pedig annyira megnyirbálta, hogy ezek szerint már csak számot nem tévő báb lett volna a bécsi kormány kezében. S amit még eleinte, a török háború kezdetén, engedett (amikor nagy érdeke volt, hogy a fejedelmet elszakítsa szövetségesétől), azt utóbb, a győzelmek után, mind visszavonta. Erdély katonai megszállása is megtörtént, a „török járom alóli felszabadítás“ ürügyével.

Az első balázsfalvi szerződés aránylag eléggé elfogadható volt, mert biztosította a vallásszabadságot, Erdély megvédését török betörés esetén, a német csapatok visszavonását stb. De, miután Caraffa, mint teljhatalmú katonai megbízott, felütötte székhelyét Szebenben, az abszolutizmus fenyegető lett és még a ritka tehetségű politikus (Bethlen Miklós, aki jól megfontolt diplomát készített elő) sem hárihatta el egy hűségnyilatkozati okmány aláírását, melyet Teleki segített fogalmazni. Teleki ezért Bécsből nagyobb ajándékot kapott. E „homagium“ — behódolás — aláírása folytán a rendek ezentúl nem mint követelők vagy alkudozók, hanem mint kérvényezők tárgyaltak a német kormánnyal. De még így sem bírtak segíteni a tömérdek kivetett adón és sérelmen.

Némi változás történt, amikor Thökölyi török segítséggel betört az országba és teljesen megverte a német sereget. E győzelem ugyan nem tartott soká, de mégis volt annyi eredménye, hogy Leopold, Bethlen Miklós bécsi küldetése és

diplomáciai ügyessége folytán rászánta magát a diploma aláírására. E diploma 18 pontja biztosítja a régi alkotmány bizonyos mértékű visszaállítását. Eszerint:

a vallás-szabadság (a katolikusoknak járó néhány kedvezménnyel) fönntartatik,

az eddigi adományozások, kiváltságok, megerősítetnek,

a Werbőczy-féle országgyűlési törvények (az ellenállási pont kivételével) és a szászok jogai megmaradnak,

hivatalokat belföldiek kapnak,

az ország főkormányzóját, helyettesét, a katonai főparancsnokot, főkancellárt, a tanácsurakat, főispánokat, a székelyek főkapitányát és az ítélő-mestereket az országgyűlés felterjesztésére az uralkodó nevezi ki az erdélyi urak sorából,

néhány hivatalba katolikusok tétetnek,

évenként országgyűlés tartatik,

a kormányzó az országban lakjék és esküdjön föl a hazai törvényekre,

ő maga meg a tanácsurak a királyi kincstártól kapják fizetésüket,

az adó a régi marad,

a szabad székelyek mentek a köztehertől,

a szabad kereskedés megmarad a régi állapotban,

az országban szükséges német őrség élén német generális lesz, aki azonban az ország ügyeibe nem avatkozik, hadügyekben pedig a kormányzóval, államtanáccsal és az erdélyi hadak főkapitányával érintkezik,

a közigazgatási visszaélések módosíttatnak.

A diploma ellenben nem biztosította a közben elhalt Apafi, fiának a fejedelemséget. Mi több, a német generálisok (kivéve Veteranit), a diploma kikötésének ellenére is mindinkább belekontárkodtak a közigazgatásba, a katolikusok ügyét, ahol lehetett, előtérbe nyomták a reformátusok kárára. A tisztviselők kinevezése is egyre jobban az uralkodótól függött, úgy hogy Erdélyből, a diploma szerződése ellenére, idővel osztrák tartomány lett. A hitlevél a magyar király védelmi jogát lassanként uralkodói joggá változtatta át. A valásról szóló biztosítékok kijátszására — mivel Leopold nem mert nyíltan föllépni a vallásszabadság ellen — a bécsi kor-

mány kieszelte a keleti és római egyház unióját a katolikus felekezet erősítésére, ami' kellő tárgyalások után meg is kötött. Ezzel szemben a református vallásra áttérő görög-keletieket a németek katonailag üldözték és vagyonukat elkobozták.

Ez időben az ország pénzügyi helyzete mind rosszabodott, nemcsak az osztrákoknak járó rendkívül magas hadiadó, hanem a még Apor által kiadott, zsarolás-szerűen behajtott kincstári javadalmak miatt is. A nép nyomorgott, amely körülmény kiáltó ellentétben állt a kormányzó és egyéb főurak fényűzésével. Az országgyűlés felszólalásai ez ügyben csak tetézték a sérelmet: a pénzügy rendezésére, de osztrák elnöklet alatt, bizottságot alakítottak, mely a kincstári ügy rendezése céljából nemcsak a kormányzót, Aport, hanem az egész kormány széket is mellőzte és Fehérvárra telepedett, ahonnan az ország pénzügyeit kezelte.

Közben a magyarországi sérelmek is mindjobban növelték a „Bujdosók“ (Kurucok) számát, akik végre Rákóczi Ferenc vezetésével nyílt fölkelést szerveztek s ez lassan átterjedt az erdélyi elégedetlenekre is. A kormány ugyan érelyesen ellenezte a mozgalmat Szebenből, de a német hadak nem lévén elég erősek, a fölkelők csakhamar meghódították az országot — Marosvásárhelyen fejedelemmé választották Rákóczit és helyreállították a régi status quot. Ez az eredmény, sajnos, a francia szövetség segítségével sem tartott sokáig, mert az újonnan jött német csapatok lassan visszaszorították a kurucokat. Leopold utóda, I. József, teljes amnesztiát adott, ami sok bujdosót visszajövetelre készítetett, úgy hogy Rákóczi ügye mindjobban hanyatlott és a szatmári békével 1711-ben ismét helyreállt a rend. Rákóczi pedig Franciaországban, majd Rodostóban élte száműzetését.

A fejedelemség ügye végre is egészen letűnt és Erdély Önkormányzata is a múlté lett. Bár az Unió Magyarországgal csak 1848-ban mondatott ki, Erdély egy egész századon át nem játszott külön szerepet a magyarság terén; a régi idők politikusai is letűntek a bécsi kormány raffina uralma alatt. Az országgyűlés elvesztette fontosságát, csak rendeleteket hozott: a főbb hivatalok alig töltettek be: a jezsuitákat megint letelepítették, az adó évről-évre növekedett. III. Károly alatt a magyarok elfogadták a Pragmatica Sanctiot,

tiltakozásuk ellenére a székelyeket is megadóztatták; a bécsi kormány jogtalan pereket folytatott és az önkényes uralom napról-napra növekedett, mert nem volt, aki ellentálljon. Az nemzeti érzés és akaraterő mindinkább gyengült, a nyugati befolyás alatt. A bécsi udvar és a gazdasági föllendülés elernyesztette a magyarság egyéniségét. Apor Péter „Lusus-Mundi“-jában siratja a régi magyar világot és a nyugati szokások fölvevését. Mária Terézia különösen értette a főuraknak Bécsbe csábítását és sok hasznos gazdasági meg egyéb reformjával palástolta tényleges céljait: az elnemzetesítést és a katholizálást. Alatta szervezték meg a székely, szász és oláh határőr-ezredeket, melyeknek összeírásánál és áttelepítésénél a székelyek egyik zendülését Mádéfalván nagy vérengzései verték le.

II. József elnemetesítő kísérletei fokozták a szászok nemzeti érzését, míg népszámlálási és földfölmérési rendeleteire Hóra és Kloska vezetésével föllázadt az oláh nép. Ez jobbagylázadás volt, de a görög-keleti pópák pártja napról napra növekedett a jezsuiták térítő buzgósága ellenére — vagy éppen emiatt. A disszidenseket, akik mindinkább orosz protekció alá vetették magukat, nem lehetett elnézni és a kormány végre is először a pesti szerb püspökség, majd külön és önálló püspökség alá rendelte őket. Mint negyedik nemzet azonban még nem szerepeltek. A szerint, hogy tartózkodási helyük, meg birtokuk révén milyen nemzet jogköreibe tartoztak, olyan nemzetiségnek számítottak.

I. Ferenc reformellenes uralkodása Erdélyben is észrevehető, ahol különben a civilizáció sokkal alacsonyabb fokon volt, mint pl. Bécsben. Különös lélektani jelenség, hogy amíg a Fejedelemség alatt a lelki-műveltség — amint azt a vallási türelem és egyéb széles látkörű intézmény bizonyítja — magasabb fokon állt, mint Európa többi országában, az osztrák uralom alatt a nemzet minden közgazdasági és szociális előmeneteltől elzárkózott. A nemesség nem akarta évszázadokon át féltékenyen őrzött szabadságát a népre, a jobbagyságra is kiterjeszteni. Lehet, hogy ez csak ösztönyszerű ragaszkodás volt a múlt törvényeihez és alkotmányához, amelyből ezen kívül úgy sem maradt semmi, de lehet, hogy visszahatás bizonyos csökönös elernyedtség volt az előbbeni századok tevékenységével szemben. Viszont az is

lehet, hogy az osztrák — azaz bécsi — befolyás folytán a nemesség, kikölkkenve eddigi kerékvágásából, a neki egészen új fényűzés vonzó hatalmába esett és, természetesen, nem akart lemondani olyan jogokról, melyek vagyoni helyzetét biztosították. Bárhogyan történt is, bizonyos, hogy Erdély sokkal később csatlakozott a Széchenyi-féle reform-eszméhez, mint Magyarország és csak Wesselényi föllépése rázta föl végre aléltságából.

A magyar nemzeti szellem fölbredése természetesen párhuzamosan ment a nemzetiségek fejlődésével, amit különben is Bécs és Metternich a kulisszák mögöl folyton szítottak a magyar, lengyel és olasz törekvések ellensúlyozására. A szász, mint német faj, különös kegyben volt és, természetes, hogy a magyar nyelv hivatalossá tétele ellen dolgozott, éppen úgy, mint az Erdélyi Múzeum és egyéb más magyar kulturális intézmény ellen is. Az oláhság, persze, követte a szászok példáját, miután a román nemzeti gondolat, a római leszármazás és ehhez hasonló nagyhangzású eszmék terjesztésére hivatottnak tartotta magát.

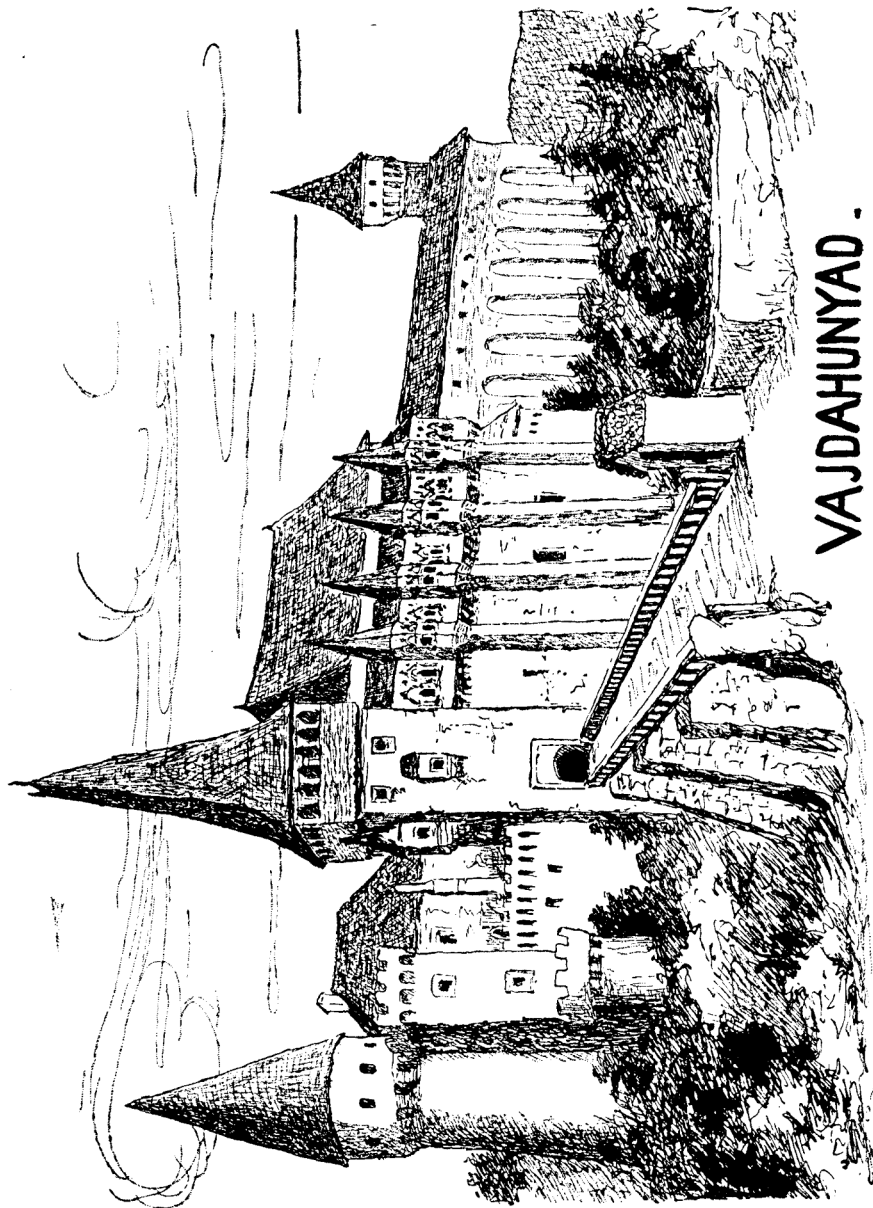
Nagy-Románia gondolata, sajnos, nem a két Vajdaságban érlelődött, ahol a fanarióta és a török meg orosz befolyás az oláh népet inkább elnyomta, hanem magyar földön, Erdélyben — magyar befolyás, magyar iskolázás és művelődési lehetőségek alatt. És csodálatosképpen az erdélyi nemesség egyáltalán nem eszmélt erre. Wesselényi volt az egyetlen, aki észrevette a nagy veszedelmet és sürgetve az egyesülést Magyarországgal, külön nemzetiségi törvényt dolgozott ki. Az oláhok, látván, hogy az egyesülés esetén elenyészően kis számban lesznek az egész Magyarországgal szemben, természetesen ellenezték az Uniót, míg a szászok egy része, szabadságuk biztosítása mellett, nem idegenkedett a gondolattól. Az Unió létre is jött az 1848-iki kolozsvári országgyűlésen a románok tiltakozása ellenére. A hivatalos nyelvet és a föld megváltást szabályozó törvényeket már a magyarországi gyűlésen tárgyalták.

Ezalatt Bécs, nem is nagyon titokban, szította a nemzetiségi kérdést és katonai parancsnoksága alatt megengedte az oláhok és elégületlen szászok fegyverkezését. Az úgynevezett „békéltető bizottság“ sok vérengzéssel akarta leszerelni a magyarok fegyverkezését. Csakhamar megkezdődött a

nyílt harc, mely eleinte a román és császári hadaknak kedvezett, de miután Bem tábornok, akit Kossuth állított az erdélyi hadak élére, ideig-óráig megint visszahódított mindent, az oláhok, kiknek teljes elszakadását az osztrákok sem hagyták jóvá, végre is egyezkedni kezdtek a magyarokkal. Ekkor azonban az oroszok bejövetele eldöntötte a harcot: a magyarok kénytelenek voltak letenni a fegyvert a túlnyomó erő előtt.

A Szabadságharc kudarca után Erdélyben is megkezdődött az abszolutizmus, a politikai üldözés és a perek korszaka, amely alatt Bécs csak a szászok irányában volt engedékeny. Még az oláhok is süket fülekre találtak, mikor két fontos memorandumban az „egységes román állam“, vagyis Dákó-Románia (az egyik osztrák, a másik török védnökség alatt) megalakítását kérték, sőt kisebbségi kérdésekben is elestek a bánáti szerbek és szászok kedvezményeitől. De a szászok sem érték el ábrándos céljukat — a szász Markgrafschaft szervezését osztrák uralom alatt — és ezért idővel ők is elidegenedtek az új kormányzattól. Ehhez járult a közgazdasági nyomor, a devalváció, a termelés csökkenése a nagybirtokosoknál, akik az úrbér megváltásaképpen csak a kiegyezéskor kaptak teljes kárpótlást, úgy hogy jobbágyaiktól megfosztva, kellő forgótőke nélkül nem bírtak megfelelő gazdasági gépeket beszerezni. A jobbágyság fölszabadítása egyébként, még nemzetiségi szempontból is, káros volt, mert ezáltal számos oláh jutott földhöz, akiből szinte egy csapásra elég erős oláh kisgazda-társadalom keletkezett.

1854-ben, miután a császári nyílt parancs megszűntette az ostrom-állapotot, a magyarság újra lélegzeni kezdett és előbb kulturális téren mozdult meg, az „Erdélyi Gazdasági” és az „Erdélyi Múzeum“ Egyesület megalakításával, majd megkezdte a tényleges politikai szereplést is. 1860-ban, a külpolitikai kudarcok után, az uralkodó részben helyreállította Erdély alkotmányát az októberi diplomával, de mivel nem az 1848-iki törvényt vette alapul — az egyesülést Magyarországgal — a magyar képviselők a passzív rezisztencia állásponjtjára helyezkedtek és se a szebeni tartományi gyűlésen, se a bécsi közös gyűlésen nem vettek részt, sőt otthagyták a közigazgatást is, ahol helyükben a tudatlan oláh tisztviselők olyan gyászos és végzetes rendszert foly-

VAJDAHUNYAD .

tattak, hogy még az oláh elemekkel is meggyűlöltették magukat. A bécsi, a Schmerling-féle politika sehogy sem vált be, a szász és román képviselők egyáltalán nem értettek egyet és miután Erdély költségvetése és a vasút kérdése roppant igazságtalanul dőlt el, a nemzetiségek is mind jobban elfordultak Ausztriától, úgy hogy a kiegyezéskor összehívott országgyűlésen a többség a Magyarországgal szükséges Unióra szavazott. A szebeni tartományi gyűlésen már előzőleg kimondották volt a négy nemzet egyenlőségét és a három nyelv törvényesítését.

Közben III. Napoleon erős nyomására, a két vajdaság egyesülése után, török szuverenitás alatt, megalakult Cusával a független román állam, melyet a berlini kongresszus 1878-ban ismert el. Az 1880-ban létrejött királyság Carol uralkodása alatt külpolitikailag inkább a monarchiával tartott, míg utóda, Ferdinánd, Oroszországgal szövetségben.

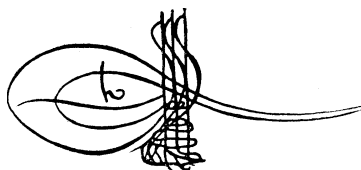
A kiegyezéssel megszűnt Erdély önálló politikai szereplése, miután teljesen beleolvadt az anyaországba.

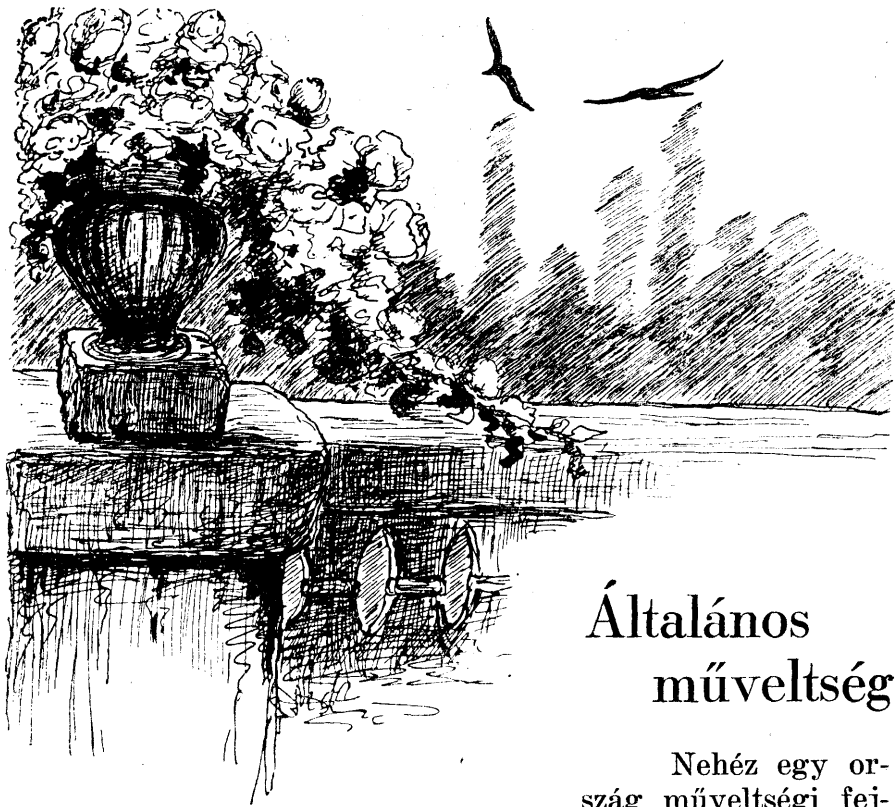
Erdély jövő politikája természetesen az anyaország irányzatától is függ; nem járhat önálló utakon, maga-szabta irányban, mert ehhez faji szempontból nem elég erős, de ezzel szemben kell, hogy bizonyos pontig befolyásolja Magyarország külpolitikáját, már csak azért is, mert egyedeinek, faji tisztaságuknál fogva, biztosabb a politikai ítélete, faji ösztönük is erősebb, mint elnyugatiasodott testvéreiké.

Magyarországnak gazdaságilag és kereskedelmileg a jövőben mindinkább Keletre kell terjeszkednie, mivel Nyugaton már úgyszólván gazdasági túltermelés és szellemi túlnépesedés van. Országunk lesz az összekapcsoló tényező Kelet és Nyugat között — még sokkal inkább mint eddig — és Magyarország fogja a Balkánra vinni a kultúrát és gazdasági civilizációt. Jobban tudatában kellene lennünk fajunk úttörő hivatásának ezen a téren. Ebben a munkában pedig Erdélynek lesz fontos szerepe, Erdélynek, mely a székelyek révén eddig is Kelet felé fordult és ilyen irányú továbbterjeszkedését csak az összeköttetések hiánya gátolta. A monarchia idejében minden vasútvonalat csak hadügyi szempontból és nem az ország egyes részeinek gazdasági kiaknázása céljából irányítottak és építettek. Ez okozta aztán, hogy az egész Székelyföld és népe, természeti kincseivel, gazda-

sági termékeivel, sokoldalú ipari lehetőségeivel parlagon hevert és egyáltalán nem volt módja, se alkalma hivatásának teljesítésére.

De, hogy, a jövő ázsiai föllendülés esetén, kivel, hogyan és miként kell egyesülni — azt majd csak a jövő kialakulás fogja megmutatni és a faji ösztön, mely a kellő pillanatban érvényesülni fog. Jelenlegi törekvésünk az legyen, hogy erősítsük, gyarapítsuk ezt a faji ösztönt, hogy szükség idején ne hagyjon cserbe bennünket.

Általános műveltség

Nehéz egy ország műveltségi fejlődését rövid feje-

zetbe tömöríteni, rövid fejezetben ismertetni, nehéz, mert a műveltség nemcsak elvont lelki folyamat, hanem sokoldalú tényező, mely az emberiség szellemi fejlődésének különböző megnyilvánulásaiban érvényesül. Értem: gondolkodásmódban, erkölcsökben, törvényekben, szokásokban, művészetben, stb. És mindegyikről száz meg száz oldalt lehetne írni, fölvilágosi tásukra pedig töméntelen adatot előkotorni családi levéltárakból, könyvtárakból, padláson pókhálósodó vasládákból, fiókok sárguló irathalmazai közül.

És így van ez Erdély esetében is. Mert talán sehol a világon nincs annyi családi krónika, napló, följegyzés, mint a régi erdélyi családoknál, — följegyzés, évkönyv, melyből napról-napra össze lehetne írni a régieknek nemcsak történelmi múltját, hanem ágas-bogas teendőit, apró-cseprő bajait, birtokaik, háztartásaik, életmódjuk minden csínyjéből. De sajnos, sehol a világon nem törődtek oly kevésbé

ezeknek napvilágra hozatalával, mint éppen Erdélyben és Magyarországon.

Kivéve a Kemény és Mikó által az „Erdélyi Történelmi Adatok“-ban kiadott naplókat és néhány egyéb kiadást, a múlt élet ereiklyéi: küzdések, örömök, fájdalmak megörökítései legtöbbször ott porladoznak, halványulnak — és pusztulnak — a könyvespolcok mögött, vagy a fiókok alján. Miért? Azért, mert a háború előtt vajmi kevés embert érdekelt az ilyesmi, most pedig, mikor a nemzeti üldözés folytán fölébredt a ragaszkodás a dicső múlthoz — most, mikor a mindennapi létért folyik a küzdés, már nem telik a lelkiekre.

Pedig éppen most kellene kutatnunk nagy elődeink életét, küzdéseiket, keresztültörtetéseiket harcon, osztráktár pusztításokon, pestisen és a mostanihoz hasonló zord időkn. Erőt meríthetnénk és reményt, tapasztalatot: elkerülhetnők azokat a hibákat, melyekbe apáink estek.

Érthetetlen nemzetünknel a háború előtti idők közönyössége múltja iránt, hiszen más országok irodalmában csak úgy nyüzsögtek a memoárok és levelek, sőt mi több: nálunk a művelt osztály majdnem többet tudott a Mme de Sévigné-k, de Stael-ek és Prince de Ligne-ek leveleiről és életrajzaiból, mint a Kanizsai Dorottyák, a Csáki-Wesselényi Annák levelezéséből. Pedig hazánk nagyasszonyai, ha nem is alkottak irodalmi „salon“-okat, mint angol és francia nem is alkottak irodalmi „salon“-okat mint angol és francia kortársnők, nemzetükön belül azonban ép olyan nagyok, ha nem fontosabbak voltak, mint ők. Történelmi családaink asszonyai önfeláldozó munkásságukkal, fiaiknak vallásos, erkölcsös nevelésével, egyéni tudásukkal, jótékonykodásukkal és birtokaiknak szakszerű kezelésével igazi védőbástyái voltak a magyar nemzeti eszmének és a magyar népnek. Ránk maradt tömérdek leveleik megannyi tanúságai nemes, nagy lelküknek és koruk műveltségi állapotának.

De erről majd később, a maga helyén. Előzőleg még vissza kell tekintenünk Erdély korábbi történetére.

Egyéni műveltsége, természetesen, csak a fejedelmi időkben kezd kialakulni, de azért már előzőleg is látunk különbséget a két országrész között. Ez a különbség, közvetlenül a mohácsi vész előtti időkben, sajnos, nem előnyös

Erdélyre nézve, mert akkoriban a közrend és a nép állapota sokkal ziláltabb volt, mint az anyaországban. Egy Dózsa-féle lázadás csakis ott üthette föl a fejét leírhatatlan kegyetlenkedéseivel, ahol a jobbágyság és a nép többi rétegeire is (mert hiszen a mozgalom feje lófő-székely volt) embertelen elnyomás és igazságtalanság nehezedett és ahol a hadakozás napirenden volt.

Az embertelen elnyomást legkivált Báthori István vajda kezdte és fokozta hallatlan zsarnokságával és kapzsiságával, de nem maradtak mögötte a dézsmaszedők és ökörsütők garázdálkodásai sem. Míg Biharban jómódú parasztgazdákat látunk, addig Erdély területén sok helyt betevő falatja sem volt a népnek. Növelte ezt a vigasztalan állapotot, természetesen, a sok határvillongás és tatárbetörés is, ami az úgyszólván harcias székely népet még bátrabbá, mondhatjuk: még vadabbá tette. Nem csodálkozhatunk, hogy ezek az emberek, akik a folytonos harcokban naponta kockáztatják életüket és sohasem tudják, ha elmennek hazulról, hogy távollétükben nem gyilkolja-e le családjait, nem dülja-e föl otthonukat a tatár, — akik azzal dicsekszenek, mennél több ellenség feje fityeg le a nyereg-kapájukról: —nem csodálkozhatunk, hogy olcsóba veszik az emberéletet, a kínló-dást, a vérontást.

A halálbüntetés napirenden volt akkoriban és az orr- és fülcsontkítások a legkisebb vétekért is kijártak. De még Ázsiából eredő, vagy tatártól átvett szokások is divatoztak, így pl. a várfalakon kopjára szúrt ember-fejek, koponya-díszek és hulla-piramisok, melyek Dzsingisz-kán tömegsírijaira emlékeztetnek, vagy a perzsák „Hallgatás Tornyaira“, melyeknek tetején a nap, meg a szél és a keselyük tisztították fehér csontvázzá a kitett holttesteket.

A folytonos háborúskodásnak az a következménye is lett, hogy a sok, magát szabadnak érző harcos, csendes időkben sem volt hajlandó otthon gazdálkodni és a földet túrni. Lealázónak, jobbágysorsnak tekintette ezt a foglalkozást. Legfőlegbb állat-tenyésztéssel és állat-kivittel foglalkozott, de az utóbbit viszont a törvény tiltotta be minduntalan, amennyiben a kivitelből a kincstár akart meggazdagodni. E kevéssé fényes kép mellé ne felejtjük el megfesteni a városok életét és fejlődését, melyek akkortájt, de meg már

az Anjouk korától kezdve is virágzó állapotban voltak. Mind a két nagy uralkodó számtalan, értékes kiváltsággal ajándékozta meg mind a magyar, mind a szász városokat. Az utóbbiak akkor élték fénykorukat, amennyiben az Afrika körüli víziút nem lévén föltárva, a keleti kereskedelem nagy része Kis-Ázsiából Erdélyen át vonult a Hansa-városok felé. Természetesen Velencével is élénk volt az adás-vevés, úgy, hogy a szász városok nemcsak keleti szőnyegeket, fegyvereket és velencei értékes selymeket, arany-ezüst szövött holmit, üvegeket, drágaságokat hoztak az országba, hanem maguk is nagy művészi föllendülésre buzdultak ez által.

Ekkor épült a sok késő-góth és góth-rennaissance átmenetű templom és épület, pl. Szászrégenben, Kercen, Halmagyon, Besztercén és a többi szász városban és ekkor készült a gyönyörű ötvösművek egy része is. Mint jeles festő, a XIV. század végén Nikolaus mester működött Szebenben; az ottani üvegfestmények és egyéb képek tőle származnak. Hasonló nevű festő Kolozsváron is dolgozott. Ennek Márton és György fiai voltak a híres szobrászok és ércöntők; gyönyörű munkáikból, sajnos, csak a prágai Szent-Györgyszobor maradt reánk. Hogy hogyan került Prágába, nem tudjuk: némelyek szerint IV. Károly császár és cseh király rendelte meg, mások pedig azt állítják, hogy Nagy-Lajos ajándékozta az említett uralkodónak.

Akárhogy történt is, a szobor művészi értéke roppant nagy és bátran vetélkedhetik a Nyugat akkori leghíresebb alkotásaival. A kritikusok a legkülönbélebb nézetten vannak érdemeit illetőleg: ki ezt a tulajdonságát emeli ki, ki azt, ami viszont azt bizonyítja, hogy nem egy figyelemreméltó tulajdonsága van. Stílusáról Czakó ezt írja: „a szobor mesterei a középkori francia művészet tanításait olasz iskolában kapták s azokat a maguk magyar lelkén átszűrve alkalmazták: ezzel váltak minden tekintetben eredetivé“.

Ugyanezt mondhatjuk a legtöbb festő és egyéb művészcsoportokról is: ha külföldön születtek is és ha tanulmányukat nem is itthon végezték, műveikben mégis van mindig valami egyéni, sajátos vonás, mely a magyar, azaz erdélyi szellem és környezet közvetlen befolyása és átformáló ereje. Még a szász városok is, amelyek pedig eléggé önmagukba zárkóztak és régebbi egyéni kultúrájuknál fogva

kevésbé voltak fogékonyak idegen befolyással szemben, — még ezek sem kerülhették el a „genius loci“ és a körülöttük lakó nép egyem jellemvonásainak hatását. Ez leginkább ötvösművészetükön és cserépedényeik mintáin vehető észre.

Márton és György mester egyéb alkotásai főként Nagyváradot díszítették, így pl. Szent-István, Szent-László és Szent-Imre bronzszobrai a székesegyház ékességei voltak 1370-ből. Húsz évvel később pedig Szent-László lovas-szobrát emelték ugyanott. Ezekből azonban, sajnos, semmi sem maradt ránk, hacsak nem a győri székesegyház Szent-László hermája, mely valószínűleg a váradi lovas-szobor fejének mása. A székesegyház elpusztulása volt a legnagyobb csapás, mely a magyar művészetet érthette. Tudjuk, hogy gazdagságra és pompára vetélkedhetett a fehérvári koronázó templommal és valószínűleg hazánk legkorábbi freskóciklusai díszítették s alighanem ezek lehettek mintái a székesegyház templomok elmaradhatatlan Szent-László-legenda képsorozatainak.

Az említett két nagy szobrászon kívül csodálatosképen nem tudunk másokról az akkori időből. Szobrászati emlékeink se nagybecsűek, ami annyival érthetlenebb, mert két ilyen ritka tehetségű mester valószínűleg tanítványokat is nevelt, sőt maguk is már bizonyos kifejlett iskola növendékei voltak. Ezzel szemben az akkori és a renaissance-korbeli síremlékek többnyire csak ruházattörténeti szempontból érdekesek. A XV. századbeli emlékeink közül említésre méltók még a nagyszebeni keresztút, a szentségtartó, a kórus padjai, a harangok, úgy szintén a gyönyörű stoltzburgi kereszt, mely az ötvösművészet remeke és a Heltai ostensorium. Festésben pedig a híres Rozsnyai-féle keresztrefeszítés és a Mátyás-korabeli brassói Szűz-Mária kép. A renaissance első pirkadása a Hunyadiak korában mutatkozik, azonban a humanizmus teljes virágzását csak a fejedelmek alatt érte el, mert a bécsi egyetemen tanuló száz ifjúság csak akkoriban honosította meg az ott látott új irányt.

A Hunyadiak, főleg Mátyás, nagyon elősegítette a magyar városok fejlődését, még pedig kiváltképen Kolozsvárét, az ő szülővárosáét. Bár politikájának súlypontját nem Keletre fektette, mint az apja, mindazonáltal átlátta Erdély fontosságát, mint a nyugati civilizáció legkeletibb kiszögellé-

sének védőbástyáját és tekintettel erre, nem tévesztette szem elől a vajdaság fellendülésének fontosságát. Legszebb építkezési emlékünk e korból kétségtelenül Vajdahunyad vára, melyet még Hunyadi János építtetett újra, a francia renaissance módra, a XIII. századbeli vár fölhasználásával. (Közlelbi leírását majd az építkezési fejezetben közlöm.)

Miután a fejedelemség megalakulása körül támadt zavargások lecsillapultak, különösen Báthori István bölcs uralma alatt, békés idők következtek Erdélyre s ez a körülmény biztosította a városok nyugodt fejlődését. Míg az alföldi és dunántúli városokat a török többszörösen feldúlta, addig Erdélyben a Basta-sarcolásokat, a tatárbetörést és az 1848-iki fosztogatásokat kivéve, az erdélyi városok nyugodtabban és egyöntetűbben fejlődhettek, lehetővé tevén az egyéni jellegzetességek meggyökerezését. A felvidéki városokat, meg talán Pozsonyt, Sopront és Köszeget kivéve, az anyaországban sehohsem találunk az erdélyi kis városokhoz hasonló kultúr-gócpontokat és történelmi egységeket, amilyenek voltak pl. Kolozsvár, Segesvár, Beszterce és a szász városok általában. A nyugalmas időkkel és a fejedelemség megalakulásával már a nép jóléte is fokozódott, amennyiben humánus törvények igyekeztek megszüntetni a visszaéléseket a dézsma- és harmincadfizetés körül, meggátolván egyúttal a kincstári tisztviselők visszaéléseit is.

Főleg Báthori István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nevéhez fűződik tömérdek rendelet és üdvös törvény. Utóbbiakat, mivelhogy addig nem volt rendes törvénykönyv, hanem az országgyűlés esetről-esetre szabta meg az eljárást, mint Angliában is, I. Rákóczi György a „Compilata“-ban és az „Approbata Constitutionis“-ban gyűjtette össze. Ez volt az első erdélyi törvénykönyv, mely az osztrák uralom alatt és még a Magyarországhoz csatolás után is érvényben volt.

Hogy helyes képet nyerjünk Erdélynek XVI. századvegi és XVII. századbeli állapotáról és műveltségéről, legcélszerűbb, ha éppen az akkori törvények alapján világítjuk meg ezt a korszakot, mely Erdély fénykorát jelenti és egyéni kultúráját képviseli. Természetesen sok minden másként volt az életben, mint a papíroson, rengeteg volt a visszaélés is, de azért a kép, melyet nyerünk, hú tükre az államfő és

az ország ügyeit vezető tanácsurak és egyéb főurak nézeteinek és kultúrfokának. Ezek szerint a két Rákóczi alatt a következőket látjuk:

A termés általában a fiscust illeti. Ezt a kiváltságot néha fölfüggesztették. A hadjárat alatt megkárosult földművelő kártérítést kapott. A legeltetési kihágásokat szigorúan büntették. A jó törvények mellett is sok panasz merült fel a fiscus tisztjei és a dézsmások ellen. Az iparosok mind céhekre voltak osztva. Abban az esetben, ha nem tettek eleget hivatásuknak, megszüntették a céhet. Az árakat az országgyűlés szabta meg. Csak helybeli ácsokat és kőműveseket volt szabad foglalkoztatni, kivéve, ahol nem voltak elegendő számmal. Miután I. Kákóczi György alatt kevesen voltak, ő Danzingból hozatott kőműveseket, kik a boltíveket „11 ölnyi szélességre is mesterségesen és állandóan meg tudták csinálni“. Az ötvösök többnyire Kolozsváron és Jenőn dolgoztak.

A mesterembereket a fejedelmek inkább rosszul fizették. A külföldre küldött mesteremberek is többnyire nyomorogtak. Ágyúöntőkért Lengyelországba küldtek. Fejedelmi utasítás volt, pl. ez is: „Hozzanak olyan mestert, ki olyan oszközt tud csinálni, kivel a sárt a víz fenekéről fel tudja szedni és hajóba hányni!“ A kereskedelem majdnem kizárólag a fiscus kezén volt, de az országgyűlés néha, rövid időre, engedélyezett szabad kereskedést is. A fiscus megszabott áron vásárolta a termékeket a termelőtől. Ez saját szükségletére visszatartott bizonyos mennyiséget. Más ember pénzén idegen ember részére nem volt szabad marhát venni. A kereskedelem főleg Bécs és Lengyelország felé ment. Bécsben ügylvivő is volt. A zsidók már akkor is nagy szerepet vittek, főleg a rendeletek kijátszásában, pedig feladatuk volt „az ország kereskedelmét bővíteni és nem szűkíteni“. A marhaeladás körül sok visszaélés lehetett, amint a tömérdek szigorú törvényből látjuk. Ékszereket a fiscus Bécsben vásárolt. Hadi felszerelést Lengyelországban.

Az utak és hidak fönntartására sok hasznos törvényt találunk. Az országutakat a községek és városok voltak kötelesek jókarban tartani, büntetés terhe mellett. Fönntartásukhoz az állam is hozzájárult. A havasokon keresztül Oláhországba és Moldovába vezető utakat fej- és jószágvesztés

terhe mellett nem volt szabad használni. A hidak építői és a költségesebb utak rendben tartói vámot szedhettek, de ha nem javígtatták hídjaikat, akkor elvesztették vámszedési jogukat és ráadásul a szóban forgó hidat is rendbe kellett hozniuk. A vám fizetésétől minden időben sokat fölmentettek. Így pl. a posta-vivőket, a nemeseket majdnem mindenütt, továbbá a nemesek ügyeiben járó jobbágyokat, székelyeket, sóhordókat, szász és debreceni kereskedőket, stb. A vámszedéshez külön fejedelmi engedély kellett. A Maroson, Szamoson» Oltón és Hévizén hajók közlekedtek. A szállítók vámot fizettek rakományukért.

A törvények általában igen humánusak. Csapások esetén az adózást leszállították, pl. pestis, hadjárat, tűzvész, stb. esetén. Sajnos, nagyon sok volt a visszaélés. Adó kétféle volt: a) rendes és b) rendkívüli adó. Rendes volt a fej- és kapu-adó. Fejadót a „taxás városok“ fizettek. Ez a körülmények szerint változott. Kapupénzt porta szerint fizettek, néha 20, vagy 22, 24 forintot. Az adókezelőknek és beszedőknek szigorú büntetés mellett kellett törvényesen eljárniuk. Azonban itt is sok a visszaélés.

Az egyenes adók a kincstárba folytak az ország szükségleteire, meg a portai adó fizetésére. Rendkívüli adókat pénzben vagy ingyenmunka alakjában vetettek ki a végházak, a konstantinápolyi erdélyi-ház tatarozására, foglyok kiváltására, stb. Az adó összegét mindig nagyon tapintatosan állapították meg. A fej- és kapu-adó mellett, főleg a székelyeknél, volt néha marha-, eke- és jobbágy-adó is. Adót a fiscus is fizetett. Az adózás nyilvántartására honoráriumok, „regestrumok“ voltak letétben a káptalanoknál, melyeket ezek, bárkinek kérésére kötelesek voltak kiadni.

Az adókötelesek többnyire rendszeren fizettek, ellenkező esetben a végrehajtó szedte be rajtuk az adót. Ha önhibájukon kívül nem bírtak fizetni, akkor haladékat kaptak és kitűzött határidőn belül fizethettek. Itt is sok a visszaélés. Volt olyan adó is, amely egyenesen a fejedelem kincstárába folyt. Az „Approbata Constitutionis“ szerint a fejedelmek jövedelmi forrása is az ország tulajdona, melyet a fejedelemnek csak haszonélvezetképpen engedtek át.

A dézsmát búza, köles, len, kender, lencse, borsó, szőlő, bor, bárány, baromfi alakjában szedték. A szegény

népnek sok kára volt a késlekedésekből és egyéb visszaélésekből. A dézsma fizetése alól is voltak fölmentettek. Nem fizetett dézsmát a nemes és a székely. Harmincad volt az adó a kivitt vagy behozott jószág után. Nemes ember a saját jószágán termelt állat után nem fizetett harmincadot, a jobbágy sem az után, amit saját udvarán tenyésztett. A harmincad-szedés bizonyos helyekhez volt kötve; ilyen helyek voltak, pl. Törösvár, Déva, Dés, stb. Csalás esetén a nemes ember is elvesztette összes marháit. A nem fizetésért és visszaélésért szigorú büntetés járt.

A sóakna-jövedelmek a kincstárt illették. Fejedelmi engedély és az országgyűlés beleegyezése nélkül nem volt szabad sóaknát nyitni. Nemes ember a saját birtokán lévő sót szabadon használhatta, de nem adhatta vagy ajándékozhatta el. A fiscus szabadon kereskedhetett a sóval az országgyűléstől megszabott áron. Kereskedők csak a fiscustól vett sóval kereskedhettek. Az aknákat a jobbágyságnak kellett művelnie. Arany-, ezüst-, réz- és kőbányát nyitni és művelni mindenkinek szabad volt. Az ezüst a fiscus közönséges jövedelme volt. Mivel az országban kevés volt a vas, ezt súlyos büntetés terhe mellett nem volt szabad kivinni. Az aranypor szintén a fiscus jövedelme. Titkos eladójára vagy vevőjére nagy büntetés hárult, még ha a tulajdonos nemes ember volt is.

Kéneső-bányát mindenki nyithatott, de a termést csak a fiscusnak adhatta el. Ha magántulajdonos külföldre adta el, roppant szigorú büntetést kapott: néha fej- és jószágvesztést is. 100 q kéneső ára I. Rákóczi György idejében 4000 tallér volt. Egyéb fiscus-jövedelmekhez tartozott pl. a salétrom, amit saját használatára bárki főzethetett, eladásra azonban csak engedéllyel és csak akkor, ha a fiscus nem akarta átvenni. I. Rákóczi engedélyt kér salétrom behozatalára királyi birtokról, II. Rákóczi alatt pedig a császár folyamodik salétromért. A fiscus ezenkívül még a talált kincsek egyharmadát is megkapta és a pénzbírságok kétharmad részét is.

A teherviselők, azaz adózók ölfá vágására is kötelezve voltak, amit nem lehetett pénzzel megváltani. Ölfákat a földesúr tartozott szállítani. A fiscus sójának elhordása is többnyire közteher volt. A teherviselés nem nehezedett egy-

formán minden adózóra. Az „ingyen gazdálkodás“, azaz fejedelmi útlevéllal ellátott utasok elszállásolása, ellátása lovaikkal együtt, igen súlyos teher volt, amely azonban a nemesekre nem volt kötelező. E körül volt a legtöbb visszaélés. Főleg az utazó katonaság követelözött sokat. Ezt a törvényt idővel módosították is, amennyiben később csak az ingyen-lakás-adás volt kötelező.

A teherviselésből származó bajokat illusztrálja a százszok 1649-iki országgyűlési beadványa: A falusi jobbágyság és városi lakó tönkre megy a súlyos terhek alatt, némely falu már egészen elpusztult, nem tudják templomi és egyéb építkezéseiket elvégezni. A városi lakó is képtelen erre, mert a szegény kézmíves annyit sem keres, amennyiből a családját eltartathatná. A jobbágyság fő-terhe a kikötőkbe való sóhordás, ami megakadályozza a szántást és szőlőművelést, stb. Az országgyűlés igyekezett ezen enyhíteni, de nem sok eredménnyel.

A „postálkodási“ jog egyedül a fejedelem, azaz a fiscus joga. Ez azt jelentette, hogy a fejedelem leveleinek továbbszállítására a falvak kötelesek voltak egyik falutól a másikig ingyen lovat és szekeret adni. Magános egyén nem élhetett e joggal, bár ez, a tilalom dacára is sokszor megtörtént. A postások is sok visszaélésre adtak jogot. A falvak csak „salvus conductus“-ra voltak kötelesek fuvart adni. Pénzt ezért nem követelhettek. A postások ellenben sokszor ellopták és eladták a lovakat, úgy, hogy némely falu egészen kifogyott lovaiból. Szükségtelen megjegyezni, hogy a posta igen lassan működött, így pl. II. Rákóczi levele Gyulafehérvárról Besztercéig március 9-től egészen 18-ig utazott. Ha nagyon fontos és sürgős volt a levél, úgy akasztófát rajzoltak rá, annak jeléül, hogy ha a küldönc nem idejekorán hozza meg a levelet, akkor fölakasztják.

Az építkezés terén következők történtek: Jenőt, Lúgost, Karánsebest, Ónodot, Gyalut, Patakot, Fogarast, Reglicet, Husztot és Váradot rendbe hozták és kijavították. A Kolozsváron elpusztult jezsuita-templom helyén I. Rákóczi kollégiumot, papi és tanító-házat építtetett. II. Rákóczi alatt Fehérváron országházat, Konstantinápolyban pedig új erdélyi házat építettek, Gyulafehérváron pedig még kollégiumot és Háromszéken templomot.

Az idegen telepések nem voltak teherviselésre kötelezve, mint a bennszülöttek. A fejedelmek szívesen látták őket. Szörényben sok havas-alföldi telepedett le és gazdagodott meg. Mikor ezeket hazahívták, a kormány törvényileg elrendelte, hogy marháiknak csak harmadrészét vihetik magukkal.

Erdély katonai ereje kétféle volt: állandó és nemzeti. Az állandó sereg békében is fegyverben állott a határvidékek és várak oltalmazására. A nemzeti erő a háború alatt hadra fölülni tartozó rendek serege volt. Az állandó katonaság számát és fizetését az országgyűlés szabta meg. Jenőben lovasság is volt, melyet a jenői földbirtokosok voltak kötelesek eltartani. Ezenkívül még mezei katonaság is volt. Ezek sok panaszra adtak okot, mert a parasztnál voltak elszállásolva. A Bihar vármegyei hajdúk, ha nem akartak eleget tenni a katonai fölhívásnak, földes-úri szolgálatra és fejadó fizetésére voltak kötelesek. A távozóknak háza és földje a földesúr tulajdona lett. A fejedelemnek ezeken kívül rendszeren még kevés zsoldos serege is volt. A várbeli darabontszolgálatra köteles jobbágy helyett a földesúr más embert is állíthatott. A darabontok feleségei és gyermekei otthon maradtak a földesúr szolgálatára. A várakban német gyalogságot is találunk. I. Rákóczi hadseregében volt: 1200 német gyalog-, 1500 mezei had, 600 udvari lovasság, 600 gyalogság és 60 kipróbált céllövő, aki a fejedelmet minden-hová, még vadászatra is elkísérte. Szükség esetén 20.000 emberrel rendelkezett.

A nemzeti katonaság csak háború esetén volt köteles fölülni. Nemesek voltak ezek és vagy személyesen, vagy helyetteseik által jelentek meg. Ha a fejedelem maga vezette seregét, köteles volt a személyes megjelenés. Egyházi szolgálat nem mentett föl a katonai kötelezettségtől. A külföldön lakó erdélyi birtokosok is hadkötelesek. Ez a katonaság három nemzetből állt: a magyar, a székely és a szász nemzetből. A fölszerelés áttekintése végett a tisztek évente „mustrát“ tartottak. Kiki rangja és vagyona szerint fegyverkezett. A mustrákon főleg a „szolgarendek“ jelentek meg, a főurak és főispánok nem. Mozgósításkor a nemesség eleinte ott ülhetett föl, ahol akart, de később csak a mustra-helyeken. II. Rákóczi alatt az özvegyasszonyok is kötelesek vol-

tak lovast vagy gyalogost állítani. A hadjáratban lévők jószágai szintén állítanak lovast és gyalogost. A nemzeti hadak országgyűlési rendelet nélkül nem voltak kötelesek a határokon túl hadakozni. Jóságos nemes ember megfelelő zsoldost állíthatott saját személye helyett, jószágaról pedig három kapu után egy lovast. Akinek kevés volt a jószága, az másokkal együtt állított. Akinek zsoldosa vagy fia a háborúban elesett, az nem volt köteles újabb zsoldost állítani ugyanabban a hadjáratban.

A székely primoreszek több lóval, a lófők egy lóval, a darabontok pedig gyalog voltak kötelesek megjelenni. Ők voltak a had legfontosabb része. Aki nem jelent meg, halálal halt. Jóságos azonban nem a físcusra, hanem a családjára szállt. A betegek bizonyítványt voltak kötelesek felmutatni. A szászok az „Andreanum“ szerint belháború esetén 500, külháborúban 100 vagy 50 (a szerint, hogy a fejedelem jelen volt-e) katonát voltak kötelesek állítani. A szebeni királybíró-ispán és a többi királybíró is hadköteles volt, de ezek és még két polgár ember a fejedelem mellett tartózkodtak. Hadrakelés csak országgyűlési rendeletre volt kötelező, de rendkívüli esetben tanácsuraival is elrendelhetette a fejedelem. A nemesek és székelyek csak az ország határán kívül kaptak fizetést.

J o g i é r d e k ű t ö r v é n y e k : A fejedelem személye szent és sérthetetlen. A törvény nemcsak a fejedelem személye ellen irányuló tettet, hanem a sértésre irányuló szándékot is bünteti. A bűnös fej- és jószág-vesztéssel lakolt. A sértetlenség az volt, hogy a fejedelem nem vállalt felelősséget cselekedeteiért. T. i. mellette állott a fejedelmi Tanács, amely nélkül nem hozhatott határozatot. A felelősség tehát a Tanácsot terhelte. A tanácsrendet törvényes megidézés után hűtlenség bűne miatt büntették.

A fejedelmi jog köteleességekkel volt egybekötve s ezekre megválasztásakor megesküdött. Ezek: Elődjének jövedelmét, adományozásait, elzálogosítását, törvényben elfogadott rendeleteit sérthetetlenül hagyja. A portától nem szakad el. A porta iránti kötelezettségeit teljesíti, a frigyét meghagyja és követeket küld, a portára. A császár és más keresztény fejedelem ellen ok nélkül háborút nem indít. A négy vallás szabadságát meghagyja és senkit nem üldöz

a vallásáért. Idegeneket nem pártfogol. Bel- és külföldi országos dolgokat tanácsurainak nélkül nem intéz. Erődöket, végházakat el nem idegenít. A személyeket és városokat meghagyja kiváltságaikban. Nemeseket csak törvényes idézés után ítél el. Alattvalóin nem enged erőszakot. Az országgyűlés szabad választását nem akadályozza és ennek tudta nélkül a fejedelemséget másra át nem ruhazza. A tanácsban és az országgyűlésen mindenkinek szabad felszólalást enged. Az ország törvényeit megtartja és másokkal is megtartatja. Mindenkinek igaz törvényt szolgáltat. Törvénynapokon és a törvényszék tárgyalásain nem vesz részt. (Később csak a fiscusi tárgyaláson nem.)

A jogviszony a fejedelem és népe közt alkotmányos volt. A három hatalmat: úgymint a törvényhozó, ítélő és végrehajtó jogot együtt gyakorolták. A törvényhozó hatalmat a három nemzet és a fejedelem képviselője az országgyűlésen, még pedig: 1. a fejedelem előterjesztéseit a rendek kívánatával; 2. az egész hazát illető sérelmeket és kívánatokat; 3. pedig a perek tárgyalását (mint Törvényszék). A fejedelmi aláírással és pecséttel ellátott törvénycikkek egyik nyomtatát a gyulafehérvári káptalanban, a másikat pedig a kolozsmonostori konventben helyezték el.

Az ítélő hatalom szintén a fejedelem és nép közös joga, azonban a fejedelem átengedheti a törvényszéknek. A végrehajtó hatalom a fejedelem személyében összpontosult. A fejedelmek adományozási joga a következő javakra terjedt ki: 1. azokra a jószágokra, melyeknek tulajdonosai örökösök nélkül halván el, a fiscusra szálltak (per defectus); 2. a hűtlenség büntetése révén a fiscusra szállt jószágokra (per notam); 3. pedig azokra a jószágokra, melyek magánosok közt kötött szerződés útján (per contractum) jutottak a fiscus kezére. Ezeket eladhatta vagy eladományozhatta. Más fiscusi birtokot nem. Az adományozás donációs levéllel járt, amelyet, ha elveszett, a fejedelem köteles volt újra kiállítani.

A fejedelem által végrendetileg hagyományozott vagy törvényesen öröklött jószágot a fiscus el nem vehette, másokat azonban visszaszerezhetett. Olyan jószág, melynek birtokjoga kétséges volt „publicatio“ alá került. A birtokos köteles volt birtokjogát egy éven belül fölmutatni, mert különben elvesztette a birtokot. Telket csak törvényszabta

áron lehetett eladni vagy venni. Törvénytelenül szerzett bűtökre törvényes birtok jogot szerezni nem lehetett. Nemes ember jószágát a fejedelem nem foglalhatta le. A fejedelem által zálogba adott birtokot az utódja kiválthatta vagy sem, tetszés szerint. Ha az özvegy kárt tett meghalt férje jószágában, az örökösei beperelhették. Hozománya kivételével át kellett adnia a jószágot örököseinek. Viszont, ha az örökösök bolygatták az özvegyet, ez is beperelhette őket. Az ilyen pereket tárgyalták leghamarább. A jogtalanul elvett birtokot a fiscus köteles volt visszaadni. Kétes esetekben a fejedelem a tanáccsal tisztázta az ügyet.

Aki nem volt megelégedve ügyének elintézésével, a legközelebbi törvénytapon kérhette ügyének jobb elintézését. Ha ügye elintézetlen maradt, a törvényt nap megtartása előtt egy hónappal kérhette az elintézését. Egy törvénycikk a perújítás alatt lévő jószágok elintézését sürgeti. Ha valaki másodízben veszi el erőszakkal a jószágot a törvényes örököstől, a vármegyén ítélték el. Harmadik esetben a fejét vesztette. A végrendelet csak akkor volt hiteles, ha a rendelkező sajátkezű leg írta alá. A főurak rendszeren hiteles közemberekkel írtatták alá. Magkihalás esetén nemcsak az a birtok szállt a fiscusra, melyet az utolsó férfisarj bírt, hanem annak a jószágnak az öröklési joga is, amely másnál volt zálogban a férfi sarj elhaltakor. Székelyek csak ritka esetben adhatták el jószágukat és akkor is csak mindenféle föltétel betartásával.

Perlekedés a törvényszékeken: világin és egyházin történt. Világi: a vármegyei, széki és városi. Ezek három rangra oszlanak, míg az egyháziak mind a négy bevett valásnál alsóbbakra és felsőbbekre. Kriminális ügyeket ezeken nem lehetett tárgyalni. A per kezdete az „intés“ (1 és 2 hetes admonitio), aztán az idézés a saját törvényszéknél (nemest nem lehetett idézés nélkül elítélni), majd a kihívás az országgyűlés vagy a tábla elé (ez az utóbbi csak súlyosabb vétkeknél). Midőn a tiszték vagy a fiskális direktor oly cselekmény elkövetéséről győződött meg, melyért pénzbírság járt, ezt törvényszék elé hívás előtt is behajthatta.

Az alperes köteles volt megjelenni az idézésre a törvényszék előtt. Ha fontos ok vagy betegség akadályozta, akkor ügyvéd által képviseltette magát. Ha pedig egyáltalán

nem jelent meg, akkor perét vesztette. Ebben az esetben a legközelebbi szék ideje alatt tiltakozhatott. A bizonyítás oklevelekkel vagy tanukkal, bírói szemlével vagy esküvel történt. Per derekán használható kifogás volt a „patvar“ (calumnia), amely néven a valaki ellen álnokul, kétszínűen indított pert értjük. Ennek büntetéseként a patvarkodó örökre elvesztette ügyét és nem is újíthatta meg. Az ítélet ellen jogorvoslás volt a betiltás (prohibita), abban az esetben, ha az alperes nem jelent meg, vagy a fellebbezés (appellatio.) Egyik nem zárta ki a másikat. Az „ellenállás“ célja az volt, hogy az alperes, aki meg volt győződve ügyének igazságáról, új ítéletet kapjon. Ilyen esetben le kellett tenni az ellenállási díjat, melyet az alperes visszacapott, ha bebizonyította ellenállásának jogos voltát.

Ha valaki nem várta be az ítélet kimondását, hanem már előbb a végrehajtáshoz látott, 200 forinttal bűnhődött. A végrehajtók szigorú büntetés terhe mellett 15 napon belül kötelesek voltak kimenni a végrehajtásra. Minden bevégzett pert még egyszer meg lehetett újítani a „kegyelemmel való perújítás“ útján. A perlekedésben megszabott pénzbírság egy részét a peres kapta: az alperes illetéki díját egészen. A hatalmaskodó udvarbírák ellen is volt törvénycikk, úgyszintén a törvényt meg nem tartó nemes és városi rend ellen is . . . De hiába!

Legelterjedtebb bűn a lopás volt, ami abból látszik, hogy számos és igen súlyos büntetés jár ki érte. A latrok megfogására a tisztek úgynevezett „cirkálást“ tartottak, még pedig bárki birtokán. Aki latrot szökni engedett, azt súlyos büntetésre, néha fejvesztésre ítélték. Az ispánoknak minden három évben volt kötelezővé téve a cirkálás. A latrokat, ha tetten érték, rögtön megbüntették, ha vétkük bizonytalan volt, addig maradtak fogságban, míg ügyük tisztázódott.

Marhalopás esetén kötelező volt az úgynevezett „nyomkövetés“. T. i. egyik falu köteles volt a nyomozást a másik falu határától átvenni. Aki ezt nem teljesítette, 200 firt büntetést fizetett. Amely falunál megszűnt a nyom, annak a falunak bírója köteles volt elértemeni a bűnöst, ha pedig nem tudta, akkor az egész falu fizette meg a kárt. Ez az egész eljárás sok fáradsággal járt és sokszor nem is lehetett igazságosan elintézni. A büntetések mértékéről nehéz pontos

képet alkotni, amennyiben a törvények rendesen így szólnak: „érdemük szerint“ vagy „bűnük minősége szerint“, stb.

Az 1646-iki törvény úgy intézkedik, hogy a tolvajt első ízben tartsák „erős penitenciázás“ alatt, másodszor pedig halállal bünhődjék. Vagyonából elégítsék ki a kárvallottakat és a tiszteket, de a feleség és a gyerekek részét hagyják meg. Adó-nem-fizetés, csempészás vagy csalás esetén rendesen nagy pénzösszeg volt a büntetés vagy az egész jószág elvesztése járt. A jobbágyok nem kiadását is szigorúan büntették.

Az 1657-iki országgyűlés általános böjtöt és misézést rendelt el az ország siralmas állapota miatt. Aki ezt meg nem tartotta, 12 frt-ot fizetett, a parasztok pedig kézikalodába kerültek, amíg a prédikáció és könyörgés tartott. Menedéklevél nélkül utazó, vagy a népen élőködő katonákat szigorúan büntettek. Kamara-ispánok, akik ajándéksót kértek sóért menő jobbágyoktól, szintén kemény büntetést kaptak. Közmunka-tagadók 200 frt-ot fizettek. Hadban megjelenni nem akarók minden jószágukat, később azonban csak életüket veszítették!

A zsidó zsidó-ruhát, a görög görög-ruhát volt köteles viselni. Katonának és magyarnak meg volt tiltva a köntös. A fiscus emberei, kik jobbágyot bántalmaztak, a fejedelem tetszése szerint bünhődtek. A hivatal viselés kötelező volt. Gyilkosságról pontos adat alig van, bár általában nagy a panasz a sok gyilkosság miatt. A paráznákat megvesszőzték és megkövetni voltak kötelesek az egyházat. Eleinte pénzbírság járt ezért. Az a pap, aki nem jogosan házasulandó személyeket adott össze, vagy az a tisztviselő, aki pénzért házas személyeket elválasztott, 200 frt büntetést fizetett.

Az oláh „kultúra“ akkori állapotára jellemző kihágások ellen hozott intézkedések közül említjük, hogy az az oláh püspök, aki olvasni nem tudó oláh parasztokból pénzért pópákat csinált, tisztségét veszítette, azonkívül pedig „le kellett, hogy vegye róluk a papságot“. Az olyan oláh esperes, aki „a társadalom szokása és Isten akarata“ ellenére, házassokat elválasztott vagy rég elhagyott feleségeket visszaadott, halállal bünhődött.

Végváraknak idegen kézbe adásáért a felelős száműzetett és utódai is átok alatt állottak. Ezt a törvényt úgy

hozta az országgyűlés, hogy örökké megmásíthatatlan legyen. Azokat, akik az ország békéje ellen idegenekkel összejátszottak, fej- és jószág-vesztésre ítélték. Leányrablásért szintén fej- és jószágvesztés járt. Szombatos vallásért férfiaknál szintén fej- és jószág-vesztés, nőknél csak jószág-vesztés járt. A vasárnap megszenteltetését 12 frt fizetéssel büntették. A szülőket sértő gyermekeket a bírák megostorozták vagy megpenitenciáztatták. Az olyanak, aki atyját vagy anyját megverte, kezét vették. A feleséget rabló oláht ispánok és szolgabírák büntették belátásuk szerint. A pestistől megtizedelt, vagy tűz által elpusztult városokba újonnan letelepedők pár évig adómentesek voltak.

Erdélyben egyesült és nem egyesült nemzetek éltek. Előbbiekhez tartoztak a nemes magyarok, székelyek, szászok és a nem nemes magyarok, utóbbihoz számított az oláh, a zsidó, az örmény, a cigány stb. A nemesség világi és egyházi volt. A világiak mágnások: címzetes grófok és bárók és adományos nemesek: „egy-házhelyi nemes“ (jobbágy nélküli) és puskások, akik a várakban és vadászatokon puskás szolgálatra használtattak. A nemesség részint eredeti, részint szerzett. Az eredeti a vezérekig vezethető vissza. Szerezni lehetett nemességet: 1. királyi adomány révén (donatio regis), 2. címeres levél (litterae armalis) és 3. honosítás révén (indigenatus). A honosított otthon is úri rangban kellett, hogy legyen, itthon pedig érdemeket kellett szereznie. Földesura beleegyezésével a jobbágy is nemesíthette magát.

Nemeseket személyükben és vagyonukban csakis törvényes idézés vagy elmarasztalás útján lehetett megtámadni, kivéve, ha főbenjáró bűnben, a helyszínén fogták el őket. A korcsmálási jog a nemeseké volt. A nemesek megbüntetése a vármegyei tisztek kötelessége volt. A városi polgárok vérdíj tekintetében egyenlők voltak a nemesekkel, de nem élvezték ezeknek kiváltságait. Minden politikai közhivatalt viselhettek. A nemes ember városi háza és telke után városi adót fizetett. (A polgárság és nemesek közt örökké tartó viszály volt.) Székely nemességet nem lehetett kapni, mint fejedelmi adományt, csak akkor, ha a kérvényező be tudta bizonyítani, hogy valódi székely törzsnek törvényes maradéka. A szászok kaphattak adományos jószágot és címeres levelet, nemességet a fejedelmektől, de ezt csak szász föld határain

kívül élvezhették (t. i. a kiváltságokat), mert egymás közt mind egyenlők voltak. Szászt csakis saját törvényszéke elé lehetett idézni, a felségárulás vagy hűtlenség esetét kivéve. Szász városban idegen nem szerezhetett házat.

A nem egyesült nemzetek ki voltak zárva a polgári jogok gyakorlatából, de hazai törvényen alapuló jogaik és kötelességeik voltak. A jobbágnak a földesúri szék szolgáltatott igazságot. A földesúr köteles volt nyolcad napra törvényeskedni. A jobbágy a vármegyei székhez, sőt a fejedelemhez is appellálhatott. Szökött jobbágyát visszakérhette a földesúr. Ezt a „jobbágy-kérést“ számos törvény sürgeti. Ha valamely jobbágy nősülni akart, a földesúrnak nem volt szabad visszatartania az „asszonyi állatot“. A fegyverhorlás általában tilos volt. Az oláh népre jellemző, hogy a törvények minduntalan fölhozzák az „oláhok alacsony állapotját“. Pópáik sokszor visszaéltek helyzetükkel. A Szamosújváron és Ebesfalván letelepített örményeket fölvtették a haza jogosított polgárai közé. A többiek, akárcsak a zsidók és görögök, csak a fejedelem akarata szerint járhattak-kelhettek. Kereskedelmük bizonyos feltételekhez volt kötve: tilalmas utakon nem járhattak, minden behozott és kivitt áru után harmincadot fizettek, a kereskedésen kívül másba nem volt szabad avatkozniuk (kémkedés, posta stb.), ha Erdélyben volt perük, ott kellett törvénybe menniük.

A morvák, az úgynevezett „új keresztények“, vagyis anabaptisták, Alvincen laktak és vallásukat, meg iparukat szabadon folytathatták. Gyártmányaikat csak belföldön volt szabad eladniuk (posztó, kézművek stb.). Szász városokra nem mehettek. A zsidó kereskedők főleg Fehérváron laktak. ^Kötelességük volt a marha-behozatal. Sokat csaltak, olcsón vették meg az állatot, amit a rác és török hozott be és drágán adták el a városokban. Ezért büntetés járt. Az „Erdélyi ház“ építésére pénzt áldoztak. A cigányok vajdaságát 1635-ben törvény szüntette meg. Az utolsó vajda Valón Péter volt. Adót nem fizettek, csak a lengyel hadjárat foglyainak kiváltására házanként egy-egy forintot. Egyéb idegeneknek, ha állandóan Erdélyben laktak, az ottani törvényekhez kellett alkalmazkodniuk. Honosítás előtt hivatalt nem viselhettek, se fekvő jószágot nem bírhattak.

Gond volt az iskoláztatásra is: 1000 frt büntetés terhe

kellett tiltotta a törvény, hogy a földesúr megakadályozza a jobbágy-gyermekek iskolába járását. Egyik törvénycikk felszólítja a fejedelmet, hogy iskolát és papoknak való házat építsen Kolozsváron a Farkas-utcában. A gyulafehérvári tanárok számára, kik a háborús időben sok kárt szenvedtek, I. Rákóczi kártérítést kért a császártól. Ez viszont Rákóczit arra kéri, hogy engedje meg előkelő ifjaknak a bécsi és külföldi jezsuita-iskolák látogatását. A fejedelem ezt, mint törvénybe ütközőt, megtagadja.

Az irodalom elég elterjedt volt. Emberek egymásnak, mint különös megtisztelést, könyveket ajándékoznak. A vallási irodalom terén különösen az unitáriusok szorgalmasak, de könyveiket, mivel tele voltak sok zsidó tannal, gyakorta elkobozták. A jogtudomány terén II. Rákóczi elrendelte a János király halála óta kibocsátott törvények összegyűjtését. Ezt külön bizottságra bízta, mely az anyagot összegyűjtötte, átvizsgálta és az országgyűlés elé terjesztette. E munkára rendkívüli adót is vetettek ki. A földadat maga nagyon nehéz volt, mert a XVI. század törvényeinek nagyobb része már nem is volt megszerezhető. A bizottság tagjai voltak: Rhédei Ferenc, Haller István, Sulyok, Barcsai Ákos, Haller Gábor, Basa Tamás és Pettki István. A feje Kemény János volt, aki nagy ambícióval látott munkához. 1653-ban II. Rákóczi György megerősítette ezt a törvény-gyűjteményt, mely „Approbatae Constitutiones“ néven ismeretes. Nyomtatásban először Nagyváradon jelent meg.

Az orvostudomány nem állt nagyon magas fokon. Bethlen Gábor házi orvosa, Schulitz (vagy Sculteti) állítólag nagyon ügyes ember volt. Egyszersmind fejedelmi ügynökként is szerepelt és, mint portai követet ölték meg. A szászok közt többnyire német orvosok és patikusok működtek. Gyógyítási módjaikról, sajnos, semmit sem tudunk.

A fejedelmi könyvnyomda és könyvkötészet Fehérváron volt. Kolozsváron híres volt Abrugyi György könyvnyomtató, aki a „Formula Administrationist“-t is nyomtatta „types Heltaius“-sal. A káptalani (világi papok) levéltár Fehérváron, a konventi (szerzetes) Kolosmonostoron volt. Az Approbatae Constitutiones szerint a fejedelem ezeket kivette papi kézből és világi személyekre bízta. A káptalanra és konventre a következő rendelkezések voltak: mindegyik

testület legalább három személyből áll, akik a kancellár, az ítélmester vagy a titoknok előtt esküt tesznek, hogy hűségesek, titoktartók lesznek és a levelek őrzését, másolását és kiadását pontosan végzik, bizonyítványt, levelet és másolatot hiteles pecséttel látnak el. Levéltári letétbe helyeztettek a jegyzőkönyvek, a fejedelmi kiváltság- és adomány-levelek, könyvek és törvénycikkek eredeti példányai. De biztonság kedvéért magános emberek is berakhatták okmányaikat. Utóbbiak részére megyei levéltárak is voltak. Magán-könyvtára sok embernek volt, néha még olyannak is, akinek más jószágja nem is volt.

A fejedelmi választás egyik föltétele a vallás-szabadság volt, ami azonban, mint pl. I. Rákóczi esetében, nem azt jelentette, hogy a katolikus vallást egyenlőnek tartotta volna a kálvinistával. Sőt tudjuk, hogy az utóbbi vallásnak nagyon buzgó híve volt és hogy nagyon ragaszkodott hozzá. Ellenben a törvény megparancsolta mindenkinek a vasárnapi templomba járást, kinek-kinek a vallása szerint. A híres deési gyűlés főcélja az unitáriusok kettészakadásának elintézése volt, mivel hogy a tan tiszta megállapításától, a „consensus ministrorum“-tól sokan eltértek. A vádló Ráv Mátyás volt, Beké püspök ellen. A szó vita heves és hosszantartó. Végre is, fejedelmi nyomás alatt, meglett a „Deési Complanatio“, melyben elfogadták „Jézus Krisztus isteni tisztelettel való imádását és közvetlen segítségül hívását“ és a keresztelest az „Atya, Fiú és Szentlélek“ nevében. Ezt a végzést beiktatták az „Ecclesiastica disciplina“-ba. Kimondták továbbá, hogy a szász és magyar unitáriusok béküljenek ki, a zsidókat kizárják az amnesztiából, a püspök tartson zsinatot és az egyházak hirdessék ki a kiegyezést, a püspök készíttessen a „confessio“-nak megfelelő kátét, stb. A fejedelem tanácsuraival aláírta ezt a nyilatkozatot. Az unitáriusok ereje ezzel le volt törve, mert a fejedelem erélyesen ellenőrizte könyvkiadásukat.

I. Rákóczi alatt különben sok panasz hallatszott katolikus részről is, jogaik csorbítása miatt. Ezt a tényt, különösen II. Ferdinánd és Esterházy nádor, nem győzték nagyi-tani és terjeszteni. Rákóczi maga élénken tiltakozott a vád ellen és visszavágott a magyarországi evangélikus templomok elvételének ügyével, amiből azt látjuk, hogy panasz és

sérelem egyáltalán volt mind a két oldalon. Rákóczi nem titkolja, hogy nem szereti a katolikusokat, de tiltakozik, hogy törvénytelenül bármit is elkövetett volna ellenük.

A katolikus rendek összefoglalták sérelmeiket, melyeket a gyulafehérvári gyűlésen 1640-ben nyújtottak be a következő pontokban: 1. nincs püspökük és a vicarius jogai meg vannak szorítva; 2. a katolikus papok kisebb helyeken működésükben akadályozva vannak; 3. a gyulafehérvári praefectus István jezsuitát kitiltotta; 4. a lugosi bán megbüntetett egy katolikusot, mert alamizsnálkodó katolikus papokat befogadott házába. Eredményképpen, pár visszautasítás után, megkapták a vicariust. A fejedelem megerősítette ebben a minőségben Szalmay István ferencrendit. A jezsuitákról azonban hallani sem akart. István jezsuita kitiltása pedig azért történt, mert a fejedelem tudta nélkül és katonaruhában jött be. A bán helyesen járt el, mert a papok szintén engedély nélkül jöttek be. Tekintettel a császárra, a fejedelem végre megengedte, hogy a jezsuiták, akik már úgymint az országban vannak, továbbra is ott maradhassanak. Hogy a katolikusok elleni irányzat nem lehetett túl-erős, mutatja az a körülmény, hogy a főgenerális, Kornis, és a tanácsurak közül is néhány katolikus volt.

Az 1646-iki szatmárnémeti zsinat az angol puritánizmus és a presbiterianizmus rendszer megfékezésére gyűlt össze. A fejedelmek közül Bethlen Gábor volt a legtürelemsebb. I. Rákóczi nagyon szerette a vallását, II. Rákóczi utálta a katolikusokat. I. Rákóczi Ferenc megválasztásakor az országgyűlés új föltételt szabott, még pedig azt, hogy a fejedelem holtig hű marad vallásához és ha mégis megváltoztatná, a rendek föl vannak oldva esküjük alól. Ez a fejedelem anyja, Báthori Zsófia miatt hozatott, mert félték, hogy ez, férje halála esetén, katolikussá neveli a fiát. Sokan azonban nem tartották helyesnek ezt a módosítást.

Az 1652-iki országgyűlésen nagy jezsuita-per keletkezett, mert ebből a rendből álruhában megint sokan lopóztak be az országba, mire a protestánsok fölzúdultak. A császár és a lengyel király követeket menesztettek Rákóczihoz ebben az ügyben, amely elég kényes volt, mivel a jezsuitákra vonatkozólag két törvény állt egymással szemben: a beszercei, amely kitiltotta őket és a meggyesi, amely beengedte

őket. Végre is a besztercei győzött. II. Rákóczi azonban, bármennyire nem szerette őket, törvény ellenére soha sem háborgatta a katolikusokat, mert inkább mással törődött: — a dicsőség-szerzés embere volt.

A vallásügyi vita a vallásügyi törvény miatt keletkezett, amely tiltotta a meglévő vallások újítását. Ez ellen főleg a presbiteriánusok tiltakoztak. Élükön állt I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsanna. Fia a consistoriális rendszert pártolta és a beiktatást keresztülvitte.

Ennyit tárnak elénk a Rákócziak törvényei, melyek alapjai lettek a későbbi törvénykezéseknek is, de a fejedelemskor általános műveltségi állapotának megvilágítására szolgálnak még a fönt említett családi levelezések, évkönyvek is, melyek az egyes főúri otthonok, várkastélyok életét és munkásságát, kulturális jelentőségét tárják föl. Mert minden nagyobb, gazdag család lakóhelye egy-egy gazdasági és művészeti, sőt tudományos központ is volt, amelynek feje, vezetője — ha uraik a harctéren vagy a fejedelem személye körül távol voltak — gyakorta az egyes családok nagyasszonya volt. Hogy ezek működésének egész horderejét és nehéz mivoltát kellőképpen értékelhessük, el kell képzelnünk az akkori nagy vagyonokat és birtokokat, az akkori nehéz közlekedési és adminisztratív viszonyokat, a rengeteg jótékonyági és iskoláztatási kötelezettségeket, a politikai és diplomáciai szerepléseket és a rengeteg alkalmazottnak rendbentartását. *

A vagyonok nagyságát illetőleg elég a következőkre utalni: Zápolyai Jánosnak 40 kővára volt és 2 millió hold földje. Hommonnai Bálint vagyona majdnem ugyanekkora volt. Rhédei Ferenc egymaga bírta a máramarosi nagy domíniumokat, a Báthoriak szükség esetén egész hadsereget állíthattak föl saját embereikből. Később, persze, megosztottak ezek a nagy birtokok, de azért az egyes családok még mindig terjedelmes hatáskörben rendelkeztek. A várak maguk egy-egy kisebb fejedelmi udvar jellegét viselték, amennyiben a családtagokon kívül ott nevelkedtek az elszegényedett rokonok, vagy nemes családok sarjai is, továbbá házi papok, lelkészek, latin deákok, hopmesterek, az úgynevezett

* Lásd Takáts: „Magyar nagyasszonyok“

„vénesszony“ (rendesen egy elszegényedett rokon vagy más megbízható egyén, ki magasabbrendű kulcsárné-számba ment) és tömérdek cselédség, lovász, solymász, stb. tartózkodott ott és élte életét.

A nemes ifjak tudományban gyarapodtak, fegyverviselést, jó modort tanultak itt, szórakozás gyanánt pedig agarakkal, sólymokkal vadászgattak, amely időtöltésben az, asszonyok is örömet részt vettek. A nemes kisasszonyok pedig háztartást, kertészetet, szebbnél-szebb kézimunkákat tanultak úrnőiktől, amire néha török rabszolga-leányok oktatták őket. Ezüst, arany fonállal hímezték a pártákat, keszkenőket, ünneplő-ruhákat, bársony palástokat, melyekért Bécs es a külföldi asszonyok irigyelték őket.

A magyarok magas kultúráját mutatja, hogy öltözetükben csak valóban értékes prémeket és drágaköveket használtak. Már a honfoglaláskori ékszerek jellege is határozott ízlést, tehát műveltséget föltételez. Magát ékesíteni minden nép közös tulajdonsága, de a primitívek a közönséges, élénk színeket és munkát kedvelik, míg a fejlettebb ízlésűek a ritkább és finomabb anyagban gyönyörködnek. A kultúra másik bizonyítéka a kertészet. Későbbi időkben, a hanyatlás korában, fogalmuk sem volt az embereknek arról, hogy mily magas fokon állott nálunk, a XVI. és XVII. századokban, mind a virág-, mind a zöldség-kertészet. Magyarországi nagyasszonyaink különösen oly magas fokra fejlesztették a zöldség-termelést, hogy még a bécsi udvarnak, sőt Belgiumba, az özvegy Anna királynénak is kedveskedtek mindenféle gyümölcs- és zöldség-„primeur“-ökkel. Hogy mily fontosnak tartották kertészeteiket, mutatja az, hogy zavarások és menekülések esetén soha se feledkeztek meg arról, hogy jól kiválogatott palántákat és gyümölcs-magokat vigyenek magukkal.

Az akkori kor ínyenckedése mellett szól, hogy a magyarországi főurak, pl. a Zrínyiek, Frangepánok, akiknek Horvátországban, vagy a tenger közelében volt birtokuk, mint kiválóságot, tengeri halat meg egyéb tengeri termékeket hoztattak és meglepték vele barátaikat, néha még Erdélyben is. Ha meggondoljuk az út hosszúságát és a nehéz szállítási viszonyokat, elképzelhetjük, milyen állapotban érkeztek meg az ilyen csemegék. Halat különben sokkal többet fogyaszt-

tottak az akkori időben, mint később. A legtöbb nagy birtonkon volt halastó, ahonnan többnyire Ausztriába szállították a halat. Így pl. Pemflinger Jánosnak Szebenben egymagának 12 halastava volt és nagyhírű kertészete.

A gyümölcstermelés és kertészet magas fejlettségével együtt járt, hogy gazdasszonyaink tömérdek zöldséget és gyümölcsöt tettek el télire, még pedig sokféleképen. Likтариум, azaz lekvárféle volt legalább 30—40 fajta, melyeket üvegekben vagy cserép-fazekakban tartottak. Így pl. a fogarasi 1632-iki évkönyvben olvassuk, hogy nagymennyiségű aszaltszilva, törött birsalma, görögdinnye, aszaltbarack, stb. van raktáron. Ezeket aztán az ebédeken mint „confectet, liktariumnak való formás tányérokra“ adták föl. Az aszalt gyümölcs is roppant elterjedt volt. Így I. Rákóczi György tárházában 1642-ben 151 köből aszu-szelid gyümölcs, 379 köből aszu-szilva, 566 köből aszu-vad gyümölcs, 31 köből aszu-som, 34 köből aszu-kökény, 10 köből aszu-meggy, 8 köből aszu-barack, stb. volt fölhalmozva. Bornemissza Annának csupán kis rónaszéki kúriájában 50 mérő aszu gyümölcse volt.

A virágoskertek terméséből tömérdek illatszert készítettek, melyeket lombikokban, üstökben főztek, pároltak. Némely kastélyban egész laboratórium volt e célból. Majd minden leltárban találunk: „fűviz vevőt“ vagy „virágviz vevőt“ és egyéb ilyen szerszámot. Az elképzelhető legkülönb-féle ilyen vizeket készítették. Hogy megint a fogarasi leltárt idézzem: volt ott parlagi rózsavíz 5 üveggel, kerti rózsavíz 2 üveg, epervíz 4, petrezselyem víz 2, bodzavirág 4, spikinárd 3, fehér liliom 2, hárs virág 2, tamariszkusz 2, turbulya 1, útifű 2, porcfű 4, lómentha 2, fodormenta 1, istenfája 1 üveg. Lorántfy Zsuzsanna Patakon 1634-ben rózsavíz-, gyöngyvirág-, petrezselyem-, szegfűecet-, levendulabor-, rózsacet-, fodormenta-, eper-, pápafű-, kömény-, cseresznye-, sóska-, cheladonia-, hárs-, liliom-, fekete- és fehérüröm-, eufrosia-vizet készített.

Persze, gyógyfüveket is nagy mennyiségben szárítottak, mert az akkori nagy orvos-hiányban rendszeren a vár úrnője gyógyíttatta a vidék betegeit. Szükségtelen említeni, hogy az akkori egészségügyi viszonyok a lehető legkezdtelegesebbek voltak és tömérdek babona és kuruzslás divatozott

a nép között. Ezzel szemben a kastélyokban néha meglepően modern szokásokat is olvasunk, így pl. járványos betegségek alatt fertőtlenítettek, még pedig füstölték a szobákat örömmel, örmény-gyökérrel, egér far ok-füvel. A levegő javítására különben nagy divatban voltak a tömjénezők, szaglócskák és úgynevezett szivallok. A vizet (ha egyáltalán itták!) előzőleg fölforralták, ez azonban ritkán történt meg rendszeren, éppen a sok betegség miatt, csak bort ittak.

Azonban nemcsak ilyen téren működtek asszonyaink, hanem a tudomány és műveltség fejlesztésére is törekedtek. A fejedelem-asszonyok közül különösen Lorántffy Zsuzsanna vett élénk részt a vallási vitatkozásokban és az iskolázás terjesztésében. Bethlen Kata pedig, aki a jeles történész, Bod Péter pártfogója volt, híres könyvtárát, melynek csak a lajstroma 117 nyomtatott lap terjedelmű volt, az enyedi kollégiumnak adományozta, ahol is ez a főiskola büszkesége maradt a 48-iki oláh pusztításig. Majd minden előkelő család taníttatott külföldön néhány lelkészt, deákot, avagy fiaik kíséretében küldték ki őket a külföldi egyetemekre. A Bethlenek, Bánffyak, Hallerek ivadécai gyakran látogatják a heidelbergi, frankfurti, leydeni egyetemeket, ahol néha, mint a „kis gróf“ Bethlen István, egész kis udvartartással jelentek meg és utazták körül Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát. A harmincéves háború előtt különösen Heidelberget látogatták a magyar deákok, ahol külön „coloniá“-ba tömörültek és, mint ritka tehetséges tanulók, magaslottak ki társaik közül. Bethlen Gábor, aki maga egész életén át érezte a külföldi tanulmányok hiányát, minden téren kereste a külföldi összeköttetéseket és nem győzte segíteni az ifjak utaztatását és taníttatását. Ennek rendszeren meg is volt a kellő hatása, ahogy azt Bethlen János, Haller Gábor, Bethlen Miklós, stb. személyében láthatjuk.

A bécsi és egyéb udvaroknál való maradását és az elnemzetietlenedést azonban elleneztek, különösen az anyák és hitvesek, akikben a hazafias érzés, mint az asszonyoknál általában roppant ki volt fejlődve. De meg büszkeségüknél fogva sem szívták szívesen az udvarok hízelgő levegőjét és leveleikben gyakran akadunk olyan sorokra, amilyenekkel garai Bánffy Borbála csalogatja haza az urát 1568-ban: „A Kegyelmed fejedelme nem Istene Kegyelmednek, hogy

ily igen tart tőle, — hiszem, hogy talán így vagyon üdvös-
ségemre, hogy mindenkor az én szívem Te Kegyelmedért
rettegésben vagyon ...“ — És Wesselényi Anna Franciska
így ír 1639-ben az anyjának: „Az bizonyos, hogy a bécsi
lakásnak még gondolatától is irtózom“. — Hallerné Károlyi
Klára pedig, mikor arról volt szó, hogy fiai az udvarba men-
jenek, csudálkozva írja: „Mit használ nekik térdhajtásuk?
Isten kegyelméből mindnyájan nemzetünk magyarságában
megmaradtunk. Csak maradjanak ők is lélekben magyarok.
Ha magyar köntösben járnak is, élélhetnek“. Ezt a magyar
szellemet nagyasszonyaink az irodalomba is átvitték, ameny-
nyiben leveleiknek stílusa tősgyökeres magyar és nincs
latinnal keverve, mint az akkori irományok legnagyobb része.
Legtehetségesebb ilyen levelezőnk egyike — aki jel-
lemére nézve is kimagasló egyéniség — határozottan Csákiné
Wesselényi Anna, a híres Csáki István anyja. Csáki István
volt a Bethlen-udvarban a katolikus párt feje és majdnem
fejedelemjelölt, de viszonya Brandenburgi Katalinnal kelle-
metlen helyzetbe hozta, anyjának sok keserűséget okozott és
végre is elkobozták a vagyonát. Csákiné már 21 éves korá-
ban özvegységre jutott és holtáig hű maradt férje emlékéhez,
bár korában a „szép özvegynek“ hívták. De nem csak gyö-
nyörű asszony, hanem roppant művelt és tehetséges is volt.
Kiterjedt levelezésének stílusa kiváló, tiszta, kifejezései tő-
sgyökeresek, szép ötletekkel tarkítva. Erkölcsi mondásai és
eredeti szólásai jeligévé lettek korában. Levelein kívül ma-
gyar imádságos könyvet is írt, melyet barátainak küldözge-
tett. Udvarában szokás szerint nemes leányokat és ifjakat is
nevelt, a gazdálkodáshoz igen értett és maga kezelte terje-
delmes birtokait. Alattvalóival, jobbágyaival nagyon ember-
ségesen bánt, így pl., mikor népe mezei munkáját végezte,
nem engedett csépelteni: „hadd végezze a szegénység a maga
szántását, vetését“. Fuvarozáskor pedig: „várjanak a jó szán-
útra, ebben a sáros időben és rossz utakon ne gyötörjék a
szegény népet. . .“ stb. Egyik kortársa kancelláriai jelentés-
ben írja róla: „A szeretetre legméltóbb főasszony, a leg-
kegyesebb és legbökezübb özvegy, aki igen sok áldozatot
hozott a Hazának“. Udvarhoz is járt, sokat utazott, sok ismer-
etséget kötött. Külső megjelenése és modora kitűnő. Minde-
nütt szerették. Jó barátságban volt Esterházi nádorral és

nejével, Nyári Krisztinával, majd Batthyányné Poppel Évával, korának legkiválóbb protestáns asszonyával, Batthyány Ferencné Lobkovitz Évával stb. Ideális szép barátság fűzte őket egymáshoz: ha valamelyik beteg volt, a többi rögtön az ápolására sietett és folyton elhalmozták egymást ajándékokkal, minthogy az ajándékozás egyáltalán roppant divat volt akkoriban. Wesselényi Anna egy a sok főasszony között, aki nemzetéért és családjáért élt és munkálkodott.

De, hogy a fejedelem-kor mindennapi életét, a szokásokat, ruházatot stb. kellően megismerjük, Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae“-jét kell olvasgatnunk, melyben a fejedelemség megszűnésekor, leírja és siratja a „régijóidókat“ és az elmúlt dicsőséges kor nyájasságát és kedélyességét. Mert mindenkor voltak és mindenkor lesznek emberek, akik csak a múltban tudtak élni, akik nem építenek és nem néznek előre, hanem a tegnapon rágódnak és hátrafelé húznak, mint a rákok. De viszont ilyeneknek is kell lenniük: különben nem volna „Metamorphosis“, amiből meríthetnénk.

A jó Apor tehát visszatekintett pápaszemén keresztül a neki közeli múltra és ez vala, amit ott látott Anno Dei 1736-ban:

A Habsburgok uralma előtt, mikor még kevés volt a titulus, de annál nagyobb a gazdagság, főuraink nagy lábön éltek és bőkezűen adakoztak. Apor István pl. nemcsak atyafiainak, hanem elévaló szolgálainak is elajándékozott 40—50 egész negyvenes hordó borokat, gulyája és ménese megtekintésekor pedig húsz csikót („gyermek-lovat“) is elajándékozott szolgálainak, még pedig jó fajtát, melyet néha 60—80 forintért is árultak. Kereskedőkkel való leszámolás-kor pedig 5—6 vég angliai posztót osztott szét. Némely köntösét nem viselte tovább mint 3—4 holnapig, ezeket szintén elajándékozta. Szolgája volt vagy 50—100, jó készpénzfizetéssel, meg ruhára való jó angliai, fajandi posztóval. A lovasoknak és trombitásoknak csizma is járt. Bőségesen főztek nekik, úgy hogy a sok maradékból a tömérdek agár is élhetett. A káplánnak, meg felesége lelkészének, azaz prédikátorának úri fizetése volt. Apor testamentuma Bethlen Gábor végrendelete után a legnagyobb. Csak „ad pias causas“ (kegyes célokra) testált 120.000 forintot.

R u h á z a t . Régente az asszonyok nusztból vagy nyestből való geleznában jártak. A fő-leányok fején hat csontból, szőrrel erősen megkötött korona volt jó-féle gyönggyel vagy klárisal megrakva. A könyékig bő ing, onnan a kézig keskeny, sipos ujj. Erre inneplókor olyan tábla-forma, arannyal kivarrott ruhadarab jött. A keztyű selyemből, némelykor középütt ezüst-varrott cifraság. Egyszerűbb asszonyoké cérnából, az ujjak szabadon. Régente az asszonyok, leányok nem mutogatták magukat szemérmetlenül kivágott derékkal, mint később, hanem fehér, rakott gyolccsal nyakig befödtek magukat. Az apró ráncok gyakran kis csillogó rézcifrasággal voltak ékesítve. Főasszonyok, ha nem csizmát, úgy ráncos, veres sarut viseltek szász módra. Télen erre vagy a csizmára szőrből botost húztak. Fejükön a menyecskéknek is fátyol volt, melyet messze lebocsátottak, hogy ússzon.

Otthon mentét viseltek, útra palástot. Utóbbit télen, kinek módja-rangja szerint, gazdag prémmel bélelték. Kívül sima vagy virágos bársony volt, lent többnyire rojtos, idősebb asszonyoké fekete, csipkével szegve. A színesek is sokszor ki voltak varrva arany-ezüst csipkével, úgyszintén az előkelő leányok által gyakran viselt rövid, vörös, zöld, meggy szín bársony suba is. Nyak körül nuszt- vagy nyest-gallér volt, nagy nyaktakaró fátyol, nusztos vagy nyestes kozaksüveg a kisasszonyok fején és sokszor színes strucctoll fejdísz. Igen díszes. Hajukat kétfelé fésülték, vassal megsütötték és oldalt lebocsátottak, olykor gyönggyel befűzve.

A szásznék mellükön medaille-forma dolgot viseltek, melyet kesentyűnek hívtak. Az előkelőknél aranyból volt, drágakövekkel, a szegényebbeknél ezüsből, ónból, pléhből, csinált kövekkel vagy üvegekkel. Főasszonyoknak rendesen rása-szoknyájuk volt, kivéve, mikor díszesen kiöltöztek. Övjük fekete kláris, a gazdag leányoké vörös kláris. Később már a szolgáló asszonyok is mind rása-szoknyát akartak, cifra mentét, ezüstös pártát, gombot. Fölkapott köztük is a fényűzés. A székely asszonyok két hosszú tűt dugtak kétoldalt a kontyukba, mely jobbra-balra elállt és nagy ezüst vagy arany hólyagos gombban végződött.

Régente a nép asszonyai és leányai igen erényesek voltak, az ellenkezője ritka volt: csuda-számba ment. A későbbi fényűzéssel azonban az erkölcsök is lazultak.

A férfiak, módjuk szerint, nuszto süveget viseltek, medaillával, gyöngyből csinált bokkrétával, abban kerecsen- vagy ráró-toll kétfelé hajolva, sastoll, de legszebb volt mégis a három darutoll. A fejedelmi udvarokban e célra sok darvat tartottak s mivel ezek rendszeren szürkék voltak, tollaikat szép gyengén kiszedték, faolajat öntöttek a tokjukba és ismét helyrerakták őket, úgy hogy rövid időn belül szépen megfehéredtek.

Pompás kép volt, mikor az úrfiak darutollasan, lódingosan, tarsolyosan felültek veresre festett, köves, gyöngyös, klárisos szerszámú, arannyal szőtt, portai cafranggal felékesített lovaikra, melyeknek homlokán szintén „üstöknyomtatón“ darutoll; lábuk ezüst kengyelben, csizmájukon arany sarkantyú, gyémánttal, rubinnal. Mögötte párduc-, tigris-, farkas-bőrös, sastollas szolga, nagy ezüst-aranyos gombokkal, láncokkal. Elül a cifra vezeték-paripák. Bizony akár-mely más országban megirigyelték volna.

Az ifjak igen szerették a csigás kantárt, szügyellőt, farmatringot, melyek apró, bab-nagyságú gyöngycsigákkal voltak kivarrva, közbül egy-egy nagyobb tengeri csigával. Drága portéka volt. A csizma szárát szép térdkötővel kötötték meg alul, a horgasinakon; ez két ujjnyi széles majc- vagy bagaria-bőrből volt, ezüst csattal, a szíj vége rojt vagy bőr-cifrázás.

Nyáron kalapot viseltek, fennálló egybekötött strucc-tollal, avagy fekete süveget, sűrűn megrakva ezüst-túvel. Akitől kiltelt, magával vitt ezüstös, aranyos, tollas buzogányt, a nyele bársonnyal borítva, a vége ezüstös-aranyos, mások csak vas-buzogányt, de ennek a nyele is ezüstös és aranyos. Némelyek hasonló nyelvű baltát vagy csákányt hordtak. Az, kinek ez sem telt, tatár korbácsot hordott, tamariszkuszfa-nyéllel, két végén fehér csont, vagy vékony hosszú-nyelvű két-három bog. A hosszúkat „nohjáknak“ hívták. A télikesztyűk párduc-, hiúz-, róka-bőrből voltak. A nyári kesztyűt kikacagták.

Férfiak, ha megházasodtak, szakállt eresztettek holtukig, csak Béli Pál nem, mert őt tatár fogságban az ura, valahányszor megharagudott rá, mindig a szakállánál fogva hurcolta meg. Ha valaki leberetváltatta a szakállát, akkor a haját nem; egyébként majdnem mindenki vágatta a haját,

de ha kopasz volt, nem viselt parókát, mint később, hanem selyem vagy bársony sípkát tett a fejére. Bajusza legtöbbszörnek hosszú volt.

Nyakravalót csak utazáskor viseltek. Ez hosszú volt, két vége skófiummal vagy arannyal, selyemmel kivarva és hosszan lelógott, vagy lovagláskor hátul lebegett. Rend szerint portai selyem-nyakravalót viseltek. A főrendek pompára való mentéje hosszú volt, széles gallérral, mely majdnem a hát közepéig ért, némely ilyen galléron nuszta, hiúz, vagy rókatorok. A két ujj földig fityegett, kutyafülű volt, a végén bélelt. Abban az időben ismeretlen volt a paszománt, de a vitézkötés megvolt a kivarrások végén.

Skarlát-posztó kétféle volt: velencei skarlát, a singje 16 frt, vagy törökgránát 4 forintos, kék-, zöld- és meggy-színben. Ez tartósabb volt, mint az angol és a főnemesek viselték. A köznemesek fajlandist, közönséges landist. A fejedelem cselédei viselték a leghosszabb köntöst. A dolmányokon ezüst-, arany-gombok; heveder-öv akkor még nem volt, csak selyem öv, szép csattal. Nyáron az öregek „materia“-köntösben jártak. Bársonyban csak a fejedelem járhatott.

Az ifjak karban kivágottat hordtak, abból skófiummal vagy arany fonállal kivarrott ingujj függött ki. Az ing vékony matériából volt, alatta rendes vászoning. A nadrág végén rendszerint bőrcapca, némelykor úgy sétáltak török papucsban. A nemesek csizmája hun sárga, hun veres, azon ezüstös-aranyos sarkantyú. Az ifjak salavárit is viseltek, némelyek varrott bagariából telekes bocskort, mint a hajdúk, igen cifra szíjjal megkötve, a bocskor felső része is cifra. Hosszú hajuk soha sem volt, de nem is kötötték föl, mint a külföldiek, hátul zacskóban. Többnyire levágatták és csak elül hagytak meg egy üstököt, melyet nagy csomóban felkötöttek.

V e n d é g s é g e k stb. Reggelire Brassóban fahéjvizet főztek, vagy aqua vitát ittak, égetett bort, vagy pedig az utóbbit tálba öntötték, megmézelték, fűgét, mazsolát tettek bele, majd meggyújtották és úgy keverték, aztán eloltották, kiitták, a fűgét pedig megettek. A férfiak ürmös bort is ittak. Szokásos ételek voltak: tormás disznóláb, káposztás tehénhús, lúdhús, szalonnával vagy polékával, kukrejtellel, árpakásával, murokkal, petrezselyemmel, nyáron hüvelyes

borsóval, továbbá lúd törött lével, tyúk sülvé, fokhagymával, ecettel, szalonnával. Nyúlhús fekete lében stb. De főleg rengeteg káposzta. Vajat csak a kása közepére adtak, vagy kalács-lepénybe. A kapor gyakori ízesítő.

Az ebédlőben négyszögletes, kihúzható asztal volt a fal mellett. A fali oldalon bélelt pad, szemben karos-székek. Tízkor ebédelték, hatkor volt a vacsora, nem mint később, francia mód szerint. Az asztal egyik végén volt pár ezüst kanál, a késeket pedig mindenkinek az inasa nyújtotta oda, mikor épp kellett, azonkívül pedig mindenkinek megvolt a maga kése az övéen hátul hüvelyben, melyet étkezés előtt az inas megtisztított. Az ón-tányér ritka volt, inkább fatányérról ettek. A tálak ellenben ónból voltak, csak a fejedelem evett ezüst tálról. Mikor elhozták az étket, a férfiak léptek először a „Palotára“ (ebédlő), utánuk a leányok: a legkisebb elül, legutoljára pedig az asszonyok. Előttük öreg szolga, mint hopmester. Mikor sorra fölálltak, a pohárnok előállott ezüst korsóval és medencével, melyben sorra megmosdottak. Akkoriban nem volt az a sok praecedentia-kívánás, kínálgatás, mint később, mindenki természetesen foglalt helyet sok teketória nélkül.

Miután megmosódtak, a pap az asztalt megáldotta. Az asszonyok elül ültek, a leányok hátrább, a fal mellett. A legfőbb asszony az asztal egyik végén, a gazda a másikon ült. Utóbbi kínálgatta a szomszédait, de különben nem volt gazdálkodás: mindenki az előtte lévő tálból vett, vagy abból, amelyik jobban ínyére volt. Az ürmöst és bort rendszeren vörös, máztalan fazekakban hozták, akkoriban még nem volt „karafina“. Az asszonyok rend szerint ezüst-pohárból itták a bort.

A nagyobb vigasság a második fogás után kezdődött, amikor is a gazda bekért egy szép segesvári viaszos kupát, azt másod-, harmad- vagy negyed-magával elköszönté. Mihelyst az új bor forni kezdett és csípős lett, mindig azt itták. A gyümölcs föltalálásakor hosszúszerű üvegekben, úgynevezett kortyogós üvegekben, melyeket Porumbákon, Fogarasföldön készítettek, tartották a bort, jeges cseberben. -Ugyanakkor bejöttek a vendégek szolgálói is és hátuk megett sorba állva, egészségükre ittak.

Az asszonyok kevés bort fogyasztottak, inkább csak

sert bokáitokból. Volt velencei kristály-pohár is, de azt nem igen használták, főleg csak mutogatták. Célszerűbbnek tartották az ezüst-serleget, kupát, mely nem tört el és háború idején vagy szükségkor pénzzé válhattak.

A gazdag családok asztalterítékéről fogalmat ad a már említett gróf Apor István ezüstjéből a következő holmi: rendszeresen használt ezüst tála volt 88, ezüst tányér ugyanannyi, ezek olyan vastagok voltak, mint az óntálak és tányérok. Feleségének meg neki arany-kanalakat hoztak be és négyszögre készített, két ujjnyira megaranyozott ezüst-tányérokat. Ezüst borhűtője oly nagy volt, hogy egy 6 éves gyermeket-megfereszthettek volna benne, kívül-belül egy tenyérynig aranyos. Bécsből hozatta 3000 forinton. Mikor „tricesimarum arendatör“ (harmincad-bérlő) volt, megparancsolta, hogy ha a vámon valami újat hoznak a görög kereskedők, első sorban is ő hozzá vigyék. Így vett meg egyszer egy 30 kristályból álló rakományt. A legelső kristályokat 1686-ban Németországból hozták. Később voltak velencei és lengyel palackok is. Kapott volt egyszer ajándékba Esterházi Ferencnéől egy igen szép zsebórát, melyben az asszony képe volt festve a belső lapon, még pedig azért, hogy mint fő harmincad-árendátor az ő feles marháit, melyeket Erdélyben vásárolt, engedékenyen taksálja meg! El is engede Apor vagy 200 forintot.

Aki levest akart enni, az asztal végén lévő kanalakból kért. Volt idő, mikor a villa is ritka volt. Galeotto csodálkozva említi, hogy Mátyás idejében az egy késnél nem volt több az asztalon és mégis, a sok mártásos, leveses éték dacára, a Mátyás király köntösén soha mocsok nem volt. — Mikor a sok borivástól megittasodtak az emberek (mert, hogy sokat ittak bizony!), énekes inasikat hozták be és elénekeltek velük szép, régi magyar dolgokat, vagy szerelmi dalokat. Régente igen kedvelt volt a török síp és dob. Trombitáltak is néha, de az igen hangos volt. Asztal után, vagy közben is néha, előkerítettek hegedűt, dudát meg fúrlját, cimbalmot és táncolni kezdtek, nem a későbbi ugralós táncokat, hanem szépen halkan járták. Ilyen volt a „Lengyel-változó“, a „laposkás tánc“, a „gyertyás tánc“, az „egeres tánc“, mindenik a maga nótájával. Most már csak francia, tót, német tánc járja! Pl. a „minevét“.

A fejedelmi udvarban az étkezés sokkal nagyobb pompával, azaz szertartással folyt le, de ott is volt azért ivás és tánc Apafi Mihály alatt, a külső formák betartásával. Ha a fejedelem a fejedelemasszonnyal táncolt, az urak addig mind főnnállottak és valahányszor arra fordult a fejedelem, fejet hajtottak. Apafi igen szépen és csendesén táncolt, alig lát-szott, hogy emeli a lábát. Kedvenc muzsikája a duda volt. Egyébként vadászni is szeretett. Közben igen sokat olvasott, főleg a Bibliát, avagy óráit igazgatta, amiből igen sok volt a házban. Legkedvesebb órája; mely mindig előtte állt az asztalon, bojtos kis kutyát ábrázolt, mely minden órában megmozdult: kitéotta a száját és ugatott.

Régekte sokkal nagyobb volt a nyájasság, ceremónia-nélküliség, mint később. Mindenki atyafinak tekintette a másikat, mint hogyha csak egyetlen nagy család lett volna az egész erdélyi nemesség. Különösebb titulusra és vagyonra nem néztek, hanem, ha szegényesen, bocskorban járt is valaki, de nemes származású volt, azt csak úgy kezelték, mint maguk közül valót. Ha útra kelt valaki, eszébe sem jutott volna fogadóba térni, hanem beállított akárkihez és ez mindig nagy vendégszeretettel és nyájassággal fogadta. De meg a fejedelmek alatt nem is igen volt vendégfogadó, éppen mert nem volt szükség rájuk. Csoda-számba ment Kolozsváron a középutcai fogadó, melyen kövér szakács volt ábrázolva tűzhely mellett, nagy kés a kezében. Egy másik, rongyos ház, Miriszló mellett, szintén vendégfogadó-számba ment, csak-hogy oda soha senki be nem tette a lábát!

Ha hosszú útra kelt valaki, előre küldte a lovait, vagy néha a falvakban rekviráltatott. Csak a szászok nem voltak kötelesek ilyenkor lovat adni, de hogy ha hatalmas úr volt az utazó, nem sokat kérdezősködött, hanem valamely úton-módon mégis kényszeríteni tudta őket, hogy a segítségére legyenek. A szomszédok és barátok közt olyan nagy volt a jó viszony, hogy nemcsak folyton látogatták egymást, hanem, ha az egyik valamilyen különlegességre tett szert, rögtön megajándékozta vele a barátját. Farsangkor pedig nagyon vígan voltak: több atyafi összegyűlt és ökrös szekereken, boros csebrekkel, csuklya a nyakukon, bot a kezükben, hegedű és dudaszó mellett fölkeresték többi atyafiaikat és volt ott dínom-dánom, vigasság. Ez alól aztán nem volt ki-

térés: kellett vigadni, akár kedve volt az embernek, akár nem! A jelszó volt: „Az emberség megindult és fölkeresi az embertelenséget és ahol föltalálja, emberségre tanítja!“ A Húsvét-másodnapi öntözködés is nagy multság volt akkoriban. Az ifjak végigjárták a falvakat és aki asszonyneget találtak, azt jól megöntözték, sőt a leányokat csak úgy hajigálták a vízbe. A kastélyokban is úszott minden. Aprószentek napján pedig megvesszőzték a leányokat. Az urak örültek, ha a cselédek is mulattak, táncoltak, csak a veszekedést, verekedést nem tűrték.

A vallási különbség sem vert éket az emberek és házastársak közé, mint később: katolikus, kálvinista, unitárius, ki-ki végzi saját istentiszteletét és nem háborgatja a másikat. Később, sajnos, és főleg az osztrákok bejövetelkor, kiélesedett a helyzet: a német a katolikusoknak kedvezett, mire a reformátusok, természetesen, szintén erélyesebben jártak el velük szemben. Azonban már előbb is, Apafi feleségének, Bornemissza Annának befolyására, igen megnyirbálták a katolikusok jogait és a nyilvános istentiszteleteket gyakorta beszüntették. Ezelőtt azonban sokszor látjuk, hogy a református családok Kolosmonostoron vagy egyéb katolikus iskolában neveltetik gyermekeiket, ahol tudják, hogy jó a tanítói erő.

A levélírásban nem volt régente, még a fejedelmeknek címzett levelekben sem, olyan sok ceremónia és papírfecsérlés, titulus és körmondat, hízelgés, hanem mindenki egyszerűen megírta, amit akart, elég volt egy árkospapír negyed része is egy „supplicatio“-hoz.

Utazáskor hintón jártak, bőrös, kétfelé eresztős (ez drágább volt), vagy orsós hintón. Akinek mindkettő volt, az feleségét az utóbbin járatta, ő maga meg az elsőn ment, két vagy négy lóval, aszerint, hogy messzi útra indult-e, vagy csak a közelbe. Belülről virágra cifrázott szattyánbőrrel vagy gordovánnyal volt bélelve, néha csak posztóval, a fejedelemé pedig bársonnyal, körös-körül selyem-rojtokkal, kívülről réz-szögekkel kiverve. Hosszú útra úgy fölpakolódtak az ilyen hintóra, hogy el kelt a hintó elé néha a 6, vagy 8 ló is. Mert nemcsak szemközt ültek a kocsiban négyen-öten, hanem a frájjok az ablaküléseken is kuporogtak, a csatlósok pedig a kocsi csatlóján hátul, a bakon meg

az inas üldögélt, mert a kocsis még a fejedelemnél is a nyerges lóról hajtott.

A nagy uraknak veres, zöld szironnyal varrott bagaria-hámjuk volt ünneplőre, azon pedig nagy, fehér ónnal megónozott csattok. A hintó hátulján, meg az ülések és a bak alatt ládák voltak, ezekben vitték a szükséges holmit és elemózsiát. Rendszeren főtt káposztát és sültet vittek útra. Az üléseken párnaszák, azon meg puha, cifra portai párnák. A hintó előtt lovasszolgák mentek, a lovász a vezetékek lóval mögötte. Minden paripán volt hegyes tör. A hintóban hátul kétfelől tartották a töltött puskákat; a stutz- vagy tersényi puska vontcsövű volt. A flintát nem ismerték, de volt serétes puska is, ezzel azonban vadat nem lőttek, csak madarat, hogy a csak megsebzett vad ne pusztuljon el valahol. Sőt vadász-törvény volt akkoriban, hogy aki rálőtt egy vadra és nem ejtette el, azt megvesszőzték, még ha nagyon előkelő úr volt is. Régen nagy örömük tellett az agarokban is: nemcsak nyulat, rókát, hanem farkast, szarvast is fogtak velük, sőt volt olyan agár is, amely még a hiúzt is megfogta.

A hintó mellett, ha messzire utaztak, konyhakocsi és társzekér is volt, ha pedig lakodalomra mentek vagy egyéb pompára: keresztelő, installálás, stb., akkor a lovakra az említett szép hámokat rakták, drága portai vánkosoikat a hintóba, a hintó mögött aranyos szerszámú paripa, azon aranyos tör, aranyos buzogány, a hintó előtt 6—8 ezüst, aranyos, drágaköves szerszámú ló. A lovak tollasak, bokkrétások, a hátukon oroszlán-bőr, vagy tigris-, párduc-, sőt néha még viziló-bőr is! Ékes cafrangok lógtak le róluk. A lovászok, szolgák, étékfogók, főasztalnok mind díszesen, tollasán. Utánuk a síposok, trombitások. Fény, káprázat, pompa.

A lakodalmi ünnepséget megelőzte a leánykérés, azaz elmátkásodás, amely majdnem olyan fontos ceremónia, mint maga a lakodalom: eskü és gyűrűváltás volt. A mátkásságot alatt a menyasszony bátyjának hívta a vőlegényt. A lakodalom, mely még nagyobb pompával, parádéval, tánccal, fölköszöntéssel folyt le, később tartatott. Sok hagyományos szokás, figura tarkította az ünnepséget, sok drágaság, ékszerben és ruházatban, arany- és ezüst-holmiban gyönyörködtette a jelenlévőket, sok gyertya-fény nagy, régi ezüst-tartókban, vagy fali félgyertya-tartókban tükröződött hólya-

gos serlegekben, arany-ezüst-tálakban művészi gyümölcs-tartókban. Muzsikaszó mellett hozták be az ételeket és a nagy boros-kancsókat. A menyasszony a vőlegény oldalán ült az asztalfőn és nem evett semmit, csak a könnyeit törülgette.

Az ünnepség folyamán három különböző köntösben jelent meg: először hozták ki, mikor a vőfély az ajándékokat mutatta be, másodsor, mikor az asztalhoz vezették, harmadszor pedig, mikor a táncot megkezdte a vőlegénnyel. Ekkor rendesen fehér köntösbe öltöztették, vagy ha előbbeni ruhája már fehér volt, úgy zöldbe, a haját kifonták és szélesen eresztették lé a hátán, néha hosszú, keskeny, fényes pántlikákkal cifrázva. Az előbbeni gyöngyös, köves korona-koszorú helyett most virágos koszorút raktak fejére.

A menyasszony-tánc alatt, mikor is a násznagy egykettőt forgott vele és aztán atyafiaihoz vitte búcsúztatni, jóformán alig táncolt, csak csendesen lépkedett. A vőfély, amint a menyasszonyt kivezette, kivonta kardját és lemeteszte vele a leány fejéről a koszorút, azt kardja markolatáig lebecsátotta, jeléül annak: „hogya menyasszony emlékezzék meg, hogya mivel szüzességének jegyét, az koszorút, karddal veszik el, úgy viselje magát az szent házasságban, hogya ha azt megmocskolja, kard lészen az fején!“

Másnap reggel az menyecske fejét igen szép pártával és orientális gyöngyös, köves főkötővel fődtek és a vőlegény által előző nap ajándékozott ruhába öltöztették. A muzsikások az. alatt pedig majd mindenkinél hajnalnótát húztak. Az új asszonyt menyecskének hívták, mivelhogya a jó feleség olyan, mint a „kis menny, az mint hogya az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gehenna!“ — Aznap a vőfély vendége volt mindenki, ő készítette a reggelit és a mézesbort, amit „csókos pohárnak“ hívtak. Volt aznap sok tréfa, móka, jeste pedig megint tánc és vígság. Harmadnapra pedig az új férj haza vitte a feleségét, ahol ismét három napig vígan voltak és táncoltak.

A keresztlők majdnem ugyanannyi vígsággal, ha nem is éppen annyi pompával mentek véghez, mint a lakodalmak.

A temetések igen ünnepélyesek és tiszteletteljesek voltak, a halottnak nemcsak atyafiai és barátai, hanem a szomszédjai is részt vettek a temetésen. (Csak a fiatal leányokat

nem vitték el.) Minden faluban, ahol a temetési menet végigvonult, harangoztak és gyertyákat gyújtogattak valláskülönbség nélkül. Ha férfi volt a halott, síposok és dobosok is kísérték, meg páncélos lovas, aki arany zászlót tartott. A sok fekete posztó-drapérián kívül, csipke és gyertya, családi címerek, táblákon meg a holtat dicsőítő versek voltak a menetben. Egy fekete zászlót és kardot összeromboltak és a sírba helyezték a halott mellé. Az arany-zászlót pedig a templomban nyelénél fogva függesztették föl és ott lobogott, fejjel lefelé. Katholikusoknál nem volt magyar beszéd, különben igen. A halotti tor roppant egyszerű és csöndes volt: mindenki csak annyit evett-ivott, amennyire ép szüksége volt és utána csöndben eltávozott.

K o l o z s v á r i k o n v i k t u s . Apor szerint, aki ottan járt iskolába, a tanárok igen okosan és emberségesen bántak a deákokkal. A tanulók nyáron munkába mentek, még pedig először is kötelesek voltak behordani a tanárok szénáját, termését, amit szívesen tettek, tekintve, hogy a tanárok jól megfizettek érte és jó ellátásban is részesítették őket. Az így kapott pénzt ruházkodásra fordították. A különböző mestereket nem szakmájuk szerint nevezték, hanem nagy-mesternek, középső-mesternek, kis-mesternek. A nagy-mester háza előtt, a Farkas-utca felé, igen szép kert volt, benne zöld táblajáték, azaz billiard, melyen a páterek és mesterek játszottak, néha a nemes úriak is. A város-fal felé pedig igen rendes kis puszpángos kertecske, cifra virágágyakkal, melyeket a mester néha átengedett a deákoknak^ hogy ott versenyt növeessenek szebbnél-szebb virágokat. Odébb elkerített helyen volt tekéző-kő (a szeminárium kis udvarán is), ahol az úrfiak és főurak fiai tekéztek. Esős időben más játékaik voltak, úgymint: ostábla, prágány, stb.

A refektóriumban, mely az utcán által a második páter házában volt, két asztalnál ettek, az egyiknél a páterek, mesterek, nemes úrfiak, ahol is többet kellett fizetniük (100 frt-ot), mivel jobb és több volt az ellátás is. A második asztalnál 80 frt-ot fizettek, de azért itt is elég lehetett az étel, mivel az ebéd négy fogás volt és még kevés bort is kaptak hozzá. A reggeli és oszonna kenyér volt, a többieknek sajt és egyéb is járt hozzá. Az úrfiak 20 forintért inast is tartattak.

A második páternek is volt kertje, szép nyári házzal, melyben gyakran étkeztek nyáron a deákok is. Az udvaron tíz-tizenkét özet tartottak. A ház mögött, a piac felé az utcára, kifüggő ablakú kis faház volt, az úgynevezett „kis konviktus“, miután, ha kevesen voltak, vagy szűk volt a tüzelő, a deákok itt laktak. Ha nem mehettek a mezőre labdázni, sokszor a jezsuiták monostori gyümölcsösébe mentek, nyáron itt gyakran majálisoztak és néha kint is háltak. Olyankor este vígan voltak és a németektől tanult tűzijátékokkal, mozsarakkal szórakoztak.

Nagy ünnepeken processzióban jártak, de csak rövid distanciára, mert nyíltan nem volt szabad körüljárni-menni a városban. A katolikusok ilyen elnyomása akkor kezdődött, mikor a török bevette Váradot és az ottani kálvinista prédikátorok bejöttek Erdélybe. Ugyanakkor kerültek Kolozsvárra a kolosmonostori páterek és tanárok is, mivel az apátságban már nem voltak biztonságban. Templomuk azonban nem volt és csak a rendházban mondhattak misét. Kolosmonostoron azonban évente, Nagyboldogasszony napján, híres búcsú volt, melyet nagy pompával ültek meg a mindenhonnan odazarándokló hívek. Némelyek egész processziókban jöttek zászlókkal.

Katolikus páterek voltak még Udvarhelyen, ezeknek plébániájuk és templomuk lévén, szabadon végezhatték istentiszteletüket. Itt is volt konviktus. Gyulaféhérváron szintén volt két páter és a Báthori Kristóf által épített templomot használták. Gyergyószentmiklóson is voltak páterek. Az ország törvényei szerint két klostornál több nem lehetett az országban, ezekből egy volt a franciskánusoké Csík-somlyón, a másik Mikházán. Ezek azonban, sajnos, oly szegények voltak, hogy csak egy-egy barátot tudtak iskolázás végett külföldre küldeni. Nem is tanítottak mást, mint teológiát. A Lázárék építettek ennek a szerzetnek zárdát a Gyergyószárhegyre, a Haller-család pedig Fehéregyházára, de a kálvinista fejedelmek mindkettőt betiltották.

Ennyit mond nekünk Apor. A fejedelemségnek nagy intézményeit: az iskoláztatást, idegen művészek és tudósok meghívását, az építkezéseket, nagy politikai szereplésöktől eltekintve, nem említi, mint ahogy ezek nem is tartoznak

művének kereteibe. Pedig fölbecsülhetetlen a fejedelmek érdeme ezen a téren. Bethlen és a két Rákóczi nemcsak külföldi egyetemekre segítettek számos tanulót, hanem ezenkívül, különösen a Nagy-fejedelem, külföldi tudósokat is hívott az országba, még pedig főleg a gyulafehérvári, azaz nagyenyedi főiskolára. Ilyenek a híres Opitz Márton, Piscator és Bister féld, akik (kivéve az utóbbit), ha nem is maradtak soká hazánkban, de legalább megvetették alapját a főiskola tanulmányi irányának és oly magyar tanári gárda kiképezésének, mely kiválóan teljesítette hivatását. Soraikból nemcsak nagyszabású tudósok, hanem tehetséges írók és hitvitázók is kerültek ki. Örök veszteség, hogy Bethlen Gábort halála meggátolta abban, hogy a gyulafehérvári főiskolát egyetemmé bővítse, amely azért még így is igen magas színvonalon állott.

Miután a másik tudományos centrumról, a kolozsvári szemináriumról már szó volt, itt a gyulafehérvári, később nagyenyedi kollégiumról kell megemlékeznünk.* Fehérváron már a reformáció előtt is volt iskola, de azért, aki magasabb tanulmányokat akart folytatni, külföldi egyetemre ment. Bécsben a XVI. század elején 265 tanuló volt, Krakkóban majd ugyanannyi. János-Zsigmond alatt a lefoglalt papi vagyonból, a dominikánus kolostorból, főiskolát állítottak Gyulafehérváron. Ennek első híres rektora a wittenbergi deák, Ilosvai Benedek volt, aki a wittenbergi magyar „bursa“ nyomán állította össze iskolai törvényeit. Az ifjúság ezek szerint önkormányzati alapon állott.

János Zsigmond Blandrata György által akart tudósokat hozatni külföldről, de ez még akkor, úgy látszik, nem sikerült. Kormányzása alatt unitárius lett az iskola szelleme. Ezzel szemben a Báthoriak alatt jezsuita iskola is működött a városban, de mind ez elpusztult Mihály vajda dulásai folytán 1599-ben. A főiskola új virágzása 1622-ben kezdődött, amikor Bethlen Gábor meghívta Opitz Mártont, a német tudóst és költőt, akinek hamaros távozása után Astedius János, Bisterfeld és Piscator fejlesztették továbbra az intézetet. A tanárok roppant nagy évi fizetést kaptak — 1500 forintot, ami akkoriban igen szép összeg volt. Bethlen nagy

*) Lásd „Nagy Enyedi Collegium Albuma“ 1926-ból.

javadalmakkal és földbirtokkal ajándékozta meg végrendeletében iskoláját Enyed környékén. A szegény tanulókról is gondoskodott, amennyiben negyvennek ellátását biztosította. 1629-ben adta ki a híres közös-címer-levelet, melynek folytán minden akkori és későbbi református lelkész nemességet kapott. A megfogyatkozott erdélyi nemesség ily módon új szelemi erőkkkel gyarapodott.

Az iskolában magyar segédtanárokat is találunk a német professzorok mellett, — ezek az úgynevezett „collaborator ok“. Az elemi tanulókat a végzett diákok tanították s ez a szokás, pedagógiai szempontból igen hasznos intézmény volt. Az iskola tanításában és szellemében három nagy tudós befolyását tapasztalhatjuk, úgymint Melanchtonét, a strassburgi Stürmet és a goldbergi Trotzendorffét. Sok gondot fordítottak a latin nyelv tisztaságára, a bibliai idézetek betanulására és a disputációkra, szónoklatokra, melyek mind a hitvitázás szempontjából voltak fontosak.

De a magyar nyelv föllendítésére is nagy hatással voltak iskolai és vándor-színjátékaikkal, melyeket a XVIII. század végével Marosvásárhely, Tordán, Déván és Nagyenyeden tartottak. Ezekről az előadásokról a „Magyar Kurir“ igen érdekesen számol be: „Marosvásárhelyen ismét játszodni kezdett az Ifjúság, és úgy értettem, hogy az idei Kollegiumi esztendő végén, a nagy emlékezetű Professor Kovásznai Úr halála után, meg-szóllallott s egynehány esztendei hallgatását félbeszakasztotta. Tordán, Déván nem újságok a Magyar víg és szomorú játékok, melyeknek szerzői a N.-Enyedi Ifjak. Eljáztodói pedig azokban a városban született s nyaralni hazament Tanulók. N.-Enyeden nem hazudok, ha azt mondom, hogy 15 esztendőtől fogva minden Kollégiumi esztendők egy Theatralis Játékkal rekesztetnek bé. Többnyire két része van a játéknak: az első szomorú, az, utolsó víg.“

Fölbecsülhetetlen a protestáns ifjak hasznos befolyása, nemcsak vallás-polémia terén, hanem a városi polgárság oktatásában, pallérozásában is. Ők voltaképpen a magasszínvonalú „erdélyi színészet“ megalapítói és azért voltak úttörők, mert az akkori Magyarországon, a jezsuita iskolákban, majdnem kizárólag latinnyelvű színelőadásokat tartottak s ezekből a hazafias szellem teljesen hiányzott. Magyar

témájú darabokat csak még a piaristák és pálosok előadásai-ban találunk, de náluk is csak később, mint az enyedi ifjagnál.

A kollégium mellett, különösen I. Rákóczi alatt, fennállott a nemes úrfiak udvari iskolája is, Keresztúri Pál, a nagyérdemű pedagógus vezetése mellett. Ennek két legnagyobb tanítványa Bethlen Miklós és Apáczai Csere János volt. 1653-ban, a német professzorok távozása után, a Hollandiából visszakerült Apáczai, mint a poétái osztály segéd-tanára, vette át az iskola szellemi vezetését. Egészen új irányzat fejlődött ki alatta, miután Apáczai — Comenius Arnos követője volt, azaz szemléltetően tanított és főleg a természetrajzra, a matematikára, és az anyanyelvre fordított nagy gondot. A csillagászatban Copernicust, a filozófiában Carthesiust vallotta mesterének, vagyis a kritikai vizsgálódás jogosultsága mellett állt. Theológiában fölvilágosult presbiteriánus, azaz az önkormányzat híve volt.

Mivel azonban Angliában leginkább a túlzott presbiteriánusok juttatták vérpadra I. Károly királyt, Erdélyben nem szívesen látták ezt a szektát és ez volt az oka, hogy Apáczai sem kapta meg a kollégium fő-professzori állását, hanem, II. Rákóczi György kinevezésére, Basire Izsák, I. Károly orvosa lett a vezető, Apáczait pedig Kolozsvárra helyezték, aminek eredményeképpen az ottani iskola erősen föllendült.

Basire tervbe vette, hogy akadémiaiá vá fejlesztí a kollégiumot, de ezt a tervét, sajnos, a lengyel hadjárat kudarcá és a tatár-dúlás meghiúsította. Az interregnum alatt az iskola Kolozsvárra menekült; ahonnan csak Apafi Mihály telepítette megint vissza birtokainak központjába: Nagyenyedre. A különben gyöngé fejedeleme volt Bethlen Gábor után a kollégium legnagyobb jótevője, mert anyagilag és erkölcsileg mindenképpen támogatta. Kurátorrá tette a nagyérdemű Bethlen János kancellárt, kivel a főkurátorok egész fényes sorozata kezdődik. Ilyenek voltak, pl. az előbbinek fiai: Miklós, Sámuel, aztán több Teleki és végre Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi „Téka“ alapítója és nagy mecénás.

Az 1682-iki nagy szervező enyedi gyűlés után kezdődik az igazi föl virágzás. A törvények megalkotásán kívül fölépítették az ó-kollégiumot, a tanári lakásokat és egyszers-

mind rendezték a birtokügyeket is. Az intézetben ekkor elemi iskola, 6 osztályú gimnázium és 2—3 éves filozófiai, meg 2 éves theológiai kurzus volt. A kollégium nevelési sikerének egyik fő tényezője a „tanítva-tanítás“ volt, mely a deákot ismereteiben szilárdította és felelősség érzetét növelte.

1671-től kezdve nagy versengés folyt a Gyulafehérváron meghúzódott sárospataki kollégium és az enyedi között. Az előbbinek élén a konzervatív Pósaaházi János állott, az utóbbit pedig Csernátoni Pál és Dézsi Márton igazgatták és az Apáczai óta szabadelvű enyedi szellemet képviselték. Csernátoni a „Mecénás tanárokhoz“ sorakoztatható, mert jövedelmének egy részét és halálakor egész vagyonát a kollégiumra hagyta. Utóda és talán a legnagyobb tanár, Pápai Páriz Ferenc lett, Apáczai méltó tanítványa. Nemcsak mint tanítói és adminisztratív tehetség volt híres, hanem mint theológus, fizikus, hisztórikus, szótár-író és orvos, sőt még mint diplomata is. Fáradhatatlanul munkálkodott a kollégium érdekében. Sajnos, még ő sem tudta megakadályozni 1704-ben, a Tige ezredes által vezényelt osztrák csapatok pusztítását. Nemcsak a város, hanem a kollégium is a lángok martaléka lett és a tanulók kénytelenek voltak Torockora vonulni. A fölépítést újabb labanc-dúlás késleltette. A Lipót-féle diploma elfogadása után pedig egyébként is megnehezítették a főiskola föltámadását: birtokait pör alá fogták, melynek csak II. József vetett véget.

A fejedelem bukásával, aki addig a kollégium főhatósága volt, megalakult a „Consistorium“ 50 világi és egyházi tagból. A főkurátor, Teleki Sándor, a nagy Teleki Mihály fia és Páriz Ferenc érdeme, hogy a kollégium újra fölépült. Angliából kértek pénzbeli segílyt. Kérvényüket Páriz fia vitte Angliába, Páriz híres szótárának díszpéldányával és Telekinek drágaköves kardjával, a British Múzeum számára. I. György rendeletére minden templomban gyűjtés indult meg, ami tetemes összeget eredményezett. Ebből a pénzből épült Mária Terézia korában a Kis-kollégium, majd Széchényi korában a Nagy-kollégium és végre 1883-ban még egy újabb épület.

Az iskola életében korszakalkotó volt. a Marosvásárhelyen 1769-ben elfogadott tanterv és ennek utasításai, melyek szerint az értelemre ható oktatást, a felesleges memori-

zálás elkerülését és általában a vallásos, erkölcsös nevelést sürgették. Párizs mellett, mint hírneves tanárok, szerepeltek Ajtai Abód Mihály, I. és II. Kovács József, vásárhelyi Tőke István, aki a legelső légszivattyút hozta Erdélybe és már 1769 előtt is tanított kísérleti természettant, továbbá Benkő Ferenc, a kiváló ásványtani és földrajzi író, a német nyelv és természetrajz tanára. Köteles Sámuel, a Széchényi-kor hatása alatt, nagy lelkesedés közben kezdte meg a filozófia magyar nyelvi tanítását. Kerepei Ádám kiváló történész volt és Körösi Csorna Sándor tanára. Hegedűs Sándor főleg esztéta, aki e tekintetben nagy hatással volt Barabás Miklóstra. Szász Károly a jogtudományban, a matematikában, fizikában híres. Méltó tanítványa báró Kemény Zsigmond és Salamon Ferenc, a történetíró.

A fiatalabb tanárok szintén nagyban elősegítették a nemzeti ébredés diadalra jutását; ezeknek sorából való Zeyk Miklós, főúri család fia, ki a természetrajzi oktatást emelte magas színvonalra és a kollégium múzeumának állat- és növénytani osztályát gazdagította rengeteg preparátumával. Segéd-társa Mihályi Károly filozófus. Farnos Károly kiváló jogász volt és szenvedélyes mechanikus, aki a kollégium malom-zsilipét, fűrészmalmát és téglacserép-gyárát építette. A tanítványok közül, az említetteknel sokkal kiválóbb a zseniális Bolyai Farkas, aki nemcsak világra szóló matematikus, hanem költő is volt. A fő-gondnokok közül emeljük ki báró Naláczi Józsefet, báró Wesselényi Miklóst, báró Kemény Dénest és végre Erdély Széchényijét: gróf Mikó Imrét.

Az iskola hatása kiterjedt egész Erdélyre, de főleg a székely értelmiséget karolta föl és vitte diadalra. Évente százzal vonultak a székely paraszt-fiúk a kollégium falai közé, ahonnan a legmagasabb állásokra emelkedtek. Nagy hatással volt az ifjúság szellemi és nemzeti fejlődésére az önképzőkör, mely később, miután hatóságilag betiltották, „kollációk“-ra oszlott. A kollégium épületei gyarapodtak, könyvtára növekedett, külön könyvnyomdát és papírmalmot szerzett, régiség-tára gazdagodott. Ez a régiség-tár már 1726-ban megvolt — tehát már tíz évvel a British Múzeum megalapítása előtt (1735) — és tréfás kuriózumokon kívül római régiségek, feliratkövek, nagybecsű érmek, pénzek és a Benkő

óta gyarapodó, Zeyk által elsőrangúvá fejlesztett természetrajzi gyűjtemény voltak benne.

Mindennek a szép életnek, munkásságnak, műveltségnek azonban ismét véget vetett az 1849-iki oláh-dúlás, mely romba döntötte az épületeket, a könyvtárt és gyűjteményeket elhamvasztotta, a lakosság nagy részét elpusztította, a tanár- és deák-sereget pedig száműzetésbe kényszerítette. Tetézte a katasztrófát báró Wohlgemuth kormányzó rendelete, hogy Enyeden csak elemi iskolát engedélyez. Mind a mellett két tanár: Vájna Antal és Incze Dániel 1850-ben visszatértek, beköltöztek a romok közé és lassan, de kitartó munkával megkezdték újra a tanítást és a még megmenthető holmik helyreállítását. Lassacskán visszakerült a többi tanár is és gróf Mikó meg még néhány főúr megindította az újraépítést, a könyvek gyűjtését, az adakozást és a tanítóképző, jogi tanfolyam és theologiai fakultás föllállítását. 1861-ben pedig újra szervezték a tanítás rendjét és az iskola kormányzatát.

A fejlődés rohamosan megindult, úgy, hogy 1866-ban már ezerszáz tanulónál több volt az intézetben. A múzeum is újra megnyílt, Elekes Károly és tanítványa, az új-guineai utazó, Fenichel Sámuel természettani gyűjteményével és preparátumaival, ifjú Kerepei pedig a régiség- és ásványgyűjteményt alapította meg. A kollégium épületei higiénikus szempontból átalakultak: kórház épült és tornaterem, az internátus pedig kibővült.

1869-ben megszűnt a jogakadémia, mert Kolozsváron megnyílt az egyetem, ahová nemsokára átköltözött a theologiai fakultás is. A kollégiumban így már csak az elemi iskola, a gimnázium és a tanítóképző maradt. Ez nagy létszám-apadást jelentett, ami azonban kívánatos volt, mert így az internátusban jobban el lehetett helyezni a tanulókat és a tanítás meg a tanulás is magasabb színvonalra emelkedhetett: — a tanítás egyénibb és szakszerűbb, tehát sikeresebb lett. Az iskola benső élete modernizálódott és az egészségügy fejlődött. Uszoda alakult, dalkör, zenekör, Bethlen-Gábor-vallásos-egyesület, vívőkör, stb. A Kemény-Zsigmond-önképzőkör is föllendült. A kollégium népessége ezerről 500—600-ra apadt. 1895-ben felállították az úgynevezett „konviktust“, azaz köztartást. A szegényeknek járó

cipó-segélyt pénz-segéllyé változtatták. A sok alapítvány révén az ifjúság évente körülbelül 50—60.000 forint segélyben részesült. E tekintetben páratlan volt a enyedi kollégium az egész országban.

Így volt ez 1918-ig, amióta, birtokaitól megfosztva, államsegély nélkül, leírhatatlan nehézségekkel küzdökde, még mindig fönntartani próbálja magát a kollégium és tőle telhetőleg igyekszik megvédeni autonómiáját és évszázados szellemét. Bár az oláhság műveltebb osztályának nagy része szintén innen került ki, most mégsem hajlandó támogatni a kollégiumot, mert tisztában van azzal, hogy ez a főiskola, történelmi múltjával, a magyarság és a magyar műveltség fő mentsvára, bölcsője, ahonnan jól fölfegyverzett, magyar deák-vitézek indulnak az Élet meghódítására zászlóikon a nemzeti jeligével.

Erdély harmadik, korábbi tudományos gócpontja, mint már említettük, a kolosmonostori apátság volt, mely, különösen a Báthoriak alatt, a jezsuiták kezében, nagyon magas színvonalú iskolázást nyújtott, katolikus és protestáns ifjaknak egyaránt. Sajnálatos, hogy fénykora olyan hamar ért véget és hogy az apátság később már csak, mint levéltár szerepelt. Nagyvárad török kézre jutása miatt pedig a szerzetesek kénytelenek voltak Kolozsvárra vonulni. A híres Árpádkori kolostor teljes elpusztulása, II. József uralmától a múlt század elejéig, örökös szégyenfoltja a magyar értelmiségnek. Ma már csak kis kápolna jelzi a hajdan híres, történelmi fontosságú apátság helyét...

Az iskolák mellett ne felejtsük el a könyvnyomdákat sem, így Benkő Ferencet és Heltaiét Kolozsváron, úgyszintén az ezzel összefüggő könyvkötészetet, mely Európa-szerte híres volt. Bár a XVI. század óta az erdélyi könyvkötészet olasz és német hatást mutat, renaissance-arabeszkjeiben még mindig sok magyaros rajz és ornamentika van. Ez az oka annak, hogy néha kissé talán túl-gazdagok a rajzok. Hogy mennyire egyénien dolgoztak az erdélyi könyvkötők, mutatja az, hogy még a külföldi mintavasakat is saját ízlésük szerint formázták át.

Az akkori kor és Erdély különlegessége — az ötvös-művészet (melyet lejjebb majd bővebben ismertetek) — sok-

ban a politikának köszönheti fejlődését, még pedig azért, mert a fejedelmek korában, főleg portai (azaz: török) szokás folytán, az értékes ötvöstárgyak ajándékozása fontos diplomáciai segéd-eszközzé fejlődött.

Az építészet és szobrászat fejlesztésére leginkább olasz mestereket hozattak a fejedelmek. Tudjuk, hogy a gyulafehérvári palota olasz mintára épült és már a Báthoriak is olasz kőfaragókkal dolgoztattak s az ő mesterségük nyomát nemcsak a fejedelmi városban és Kolozsváron bizonyítja sok díszes ajtó- és ablakkeret, de még faluhelyen is, így pl. az ágotakövesdi templomból az Erdélyi Múzeumba került remek pastoforium. Ez a gyönyörű műemlék a XVI. század első feléből származik. Azonban a szobrászat nem maradt kizárólag külföldi mesterek kezében: sok szamos-menti, mezőségi vagy kalotaszegi faluban találunk renaissance-faragványokat, melyek magyar mesterektől eredhettek. Az építészet változatos formáiból városainkban is elég nagyszámú kőművesmesterre következtethetünk, mert az épületek építési módja különböző és nem egyetlen egy mester módszerét mutatja. Nagyszabású renaissance-épület kevés van, aminek magyarázata a góthika lassú fejlődése, késői fennmaradása, meg a mohácsi vész körüli zavaros idők dermedtsége. Az olasz hatás általában inkább csak dekoratív jellegű.

I. Rákóczi György műszaki téren is igyekezett fönntartani a kapcsolatot idegen országokkal. így pl. várait részben a németalföldi Coehoorn rendszerében építette át és a Felső-Tisza szabályozását is hollandi mérnökökkel akarta megcsináltatni. Halála, sajnos, meggátolta ebben.

*

A fejedelemség bukására a nemzeti szellem teljes eltespedése következett. Az uralkodó körök energiája arra szorítkozott, hogy megmentse a régi alkotmány foszlányai-ból, ami még menthető. Ez pedig nagyon kevés volt. És az osztrákok nem voltak hajlandók tiszteletben tartani még ezt a keveset sem. A kormányzat Bécsből indult ki, sok tisztséget és állást osztrákok vagy ezek jóakarói töltöttek be, úgy, hogy az előbbi korokban szereplő családok visszahúzódtak birtokaikra, a múlt emlékein rágódva, avagy, engedve a kor szellemének, fölvonultak Bécsbe és az udvari levegőben

bódították el magukat. Ennek részint jó hatása is volt, mint minden új környezetnek és világlátásnak, mert szélesítette a szemhatárt, új anyagot adott a gondolatvilágnak, de ezzel szemben kiölte a tősgyökeres magyarsággal járó őserőt és szívósságot, az igényeket pedig növelte, munkásságra való készítés nélkül, míg a nagy luxus elernyesztette, elpuhította az embereket.

A bécsi pompák, fényes ünnepek, a hízelgő légkör és a tömérdek cím-osztogatás aranyport hintett a szemekbe, melyek e külső kedveskedéseken keresztül nem vették észre Mária Terézia udvarának elnemzetietlenítő törekvéseit. A felületes szemlélő magában Erdélyben is haladást láthatott, amennyiben lassan rendeződtek a viszonyok, a jobbágyok sorsáról gondoskodott az uralkodó, zseniális királyné, kastélyok épültek szép barokk-stílusban, Teleki Sámuel kancellár, a bibliográfia mecénása, gyönyörű könyvtárral gazdagította Marosvásárhelyt, a szász Bruckenthal pedig, Mária Terézia jobbkeze, Erdélyben sok kultúr-intézményt létesített, többek közt a nevéől ismert híres szebeni múzeumot. Továbbá új katolikus iskolák nyíltak meg, templomok tataroztattak, szokások megfinomodtak, francia nyelven folyt a társalgás, krinolinok suhogtak a kastélyokban, nyugati nézetek, nyugati külsőségek nyomták háttérbe nemcsak a keleti mozzanatokot, hanem a valódi, ősi erdélyi sajátoságot is.

Mialatt azonban Bécs a művelt udvari modor, az európai „Schliff“ zománcával ajándékozta meg Erdélyt, — keleti „tartományát“ — addig kis székely községben lemészároltatta a legmagyarabb nép színe-javát, akik nem akarták a határőr-ezredek járma alá vetni szabadságukat. A mádэфalvi mészárlás — a borzalmas „Siculieidium“ — nyers valósága volt annak, ami különben burkoltan történt a fényes színpalak mögött. Ez a földalatti áramlat még egyszer napvilágra került II. József elnemetesítő politikájában és a Hora-lázadásnak nem rögtöni leverésében.

Habsburg szempontból, sőt általános nyugati szempontból — a „Római Szent Birodalom“ szempontjából — teljesen helyes volt az irányzat: az osztrák-ház, a római császár, a nyugati műveltség keretébe akarta vonni a némely tekintetben hátramaradt, nekik még barbárnak tetsző szomszédot, alattvalót; a római Egyháznak akarta biztosítani az

elszakadt református felekezeteket, meg-akarta hiúsítani a keleti Egyház felülkerekedését és a konzervatív, forradalom-ellenes abszolutizmussal igyekezett eltiporni a szabadelvűséget és a részletes önkormányzatokat. Ezzel csak politikai tradícióit követte és vélt missziójának tett eleget — az ő szempontjából. Sajnos, ez a szempont nem a félig keleti nép szempontja, nem a népek önfejlődési kötelességének szempontja volt: úgy hogy, bármennyire üdvös és hasznos volt is művelődési tekintetből a Mária-Terézia-kor, mégsem az volt, ami kellett volna hogy legyen.

Meg kell itt állapítanunk azt a szomorú valóságot, hogy Erdély lakosságának műveltebb osztálya, különös lelki elernyedés folytán, nem tartott lépést a kor haladásával, nem valósította meg már magában azt, amit a külföld hozott neki. Ahelyett, hogy az ország maga hozta volna rendbe saját ügyeit és fejlődött volna saját egyénisége szerint, nyugodtan tűrte, hogy idegen tényező végezze ezt helyette. — És ki tudja: talán még örült is neki . . . Pedig ez nem idegen pénzen történt: ez a civilizálás magyar verejtéken, magyar véren történt — de idegen szellemben.

Ennek a furcsa jelenségnek, ennek az elvakulásnak és elfásultságnak az 1848-iki általános nemzeti föllendülés vetett véget. Széchenyi eszméit báró Wesselényi Miklós, az erdélyi föld szülöttje, vitte diadalra a Királyhágón túl. Egyéniségének ereje alatt fölébredt a szunnyadó nemzeti tudat, mely nobiles önfeláldozással ontotta vérének a szabadságharcban. Az eredmény látszólag a legnegatívabb volt, ténylegesen azonban a legnyomasztóbb abszolutizmus sem bírta már elsorvasztani az egyszer fölébredt nemzeti öntudatot.

A kiegyezés, a Magyarországra beolvadás után, megszűnt Erdélynek önálló politikai szereplése, sőt az ország rész bizonyos pontig, sajnos, háttérbe szorult az anyaország központosító törekvései mellett, de a régi uralkodó osztály, ha kisebb kereteken belül is, folytatta működését. Erdélyben a főúri családok sokkal inkább megtartották patriarkális szervezetüket, mint a Királyhágón innen, jobban összeforrottak alattvalóikkal, a néppel és sokkal inkább vettek részt a helyi mozgalmakban, közigazgatásban, kulturális törekvésekben, egyházi és iskolai ténykedésekben is. Ennek a körül-

ménynek megvolt a jó, épp úgy, mint rossz oldala is. Előnyös volt annyiban, hogy áthidalta a felsőbb osztályok és a nép között Magyarországon tátongó űrt és hogy olyanok kezében volt a közigazgatás és a népek, a nemzetnek sorsa, akik évszázadok óta megszokták a vezérszerepet és magas észbeli tehetségeik, azaz főleg műveltségi fokuk miatt legalkalmasabbak is voltak erre. Káros pedig azért volt, mert önmagán kívül nem nevelt vezéri kart, a népet magát nem szervezte, úgy hogy mikor rájuk szakadt az oláh uralom s az agrár-reform megfosztotta vagyonától, pozíciójától az uralkodó osztályt és ez nem szállhatott síkra sem anyagilag, sem politikailag, a középosztályt és a népet készületlenül érte a rázúdult csapás és nem bírt egységes erőt, se szervezett ellentállást szembeszögezni az elnyomással. Most pedig, a zsarnoki uralom alatt, mikor a menekültek és száműzöttek ezreivel kivonult az országból dolgozó és intelligens elemének színe-java, nagyon nehéz már helyrehozni ezt a mulasztást.

Az erdélyi és magyarországi lélek közti különbségről jelenleg annyiszor van szó, annyit tárgyalják és kutatják,* hogy bajos újat írni róla. Magyarországon, különösen a megszállás előtt, egyáltalán nem akarták elismerni a különbséget, kinevették az erdélyiek által a Királyhágón húzott „spanyolfal”-at és bogarasságnak tartották „Erdélyország” eszméjét. Pedig, aki félig-meddig nyitott szemmel ment oda, rögtön észrevehette a különbséget nemcsak a beszédben és szokásokban, hanem a gondolkodásmódban is.

Sajnos, legtöbben, akik rászánták magukat, hogy szétnézzenek az ország keleti részében, csak külsőségeken akadtak fönn: a nép és az állapotok primitívségén, a rossz vasúti összeköttetésekén (ezért különben a budapesti politika volt felelős), az emberek múlt századbeli életmódján stb. Sok tekintetben igazuk volt. Ezek a jelenségek az erdélyiek utazástalanságának és kis helyben forgó életének tulajdoníthatók, amiért megrovást is érdemelnek, mert a civilizációval haladni kell és főleg nem szabad kikapcsolódnival a környezetből, különben az ártérben rekedt pocsolya szerepére jutunk,

* Lásd „Magyar Szemle” 12-ik szám (1928.) Jancsó Benedek: „Van-e szakadás az itthoni és az erdélyi lélek közt?”

melyet a folyam nem frissít és nem sodor magával a nagy vizek felé.

De a felületes magyarországiak ezenfelül is találnak kifogásolni valót: azt tartják, hogy az erdélyiek kulturális téren, alacsonyabb fokon állanak, mint ők. Már pedig az erdélyiek maguk és azok, akik jól ismerik őket, ennek az ellenkezőjét állítják. Részemről ezekhez csatlakozom, mert úgy látom, hogy az erdélyiek életfelfogása, világproblémái nézetük, vallási és történeti érzékük sokkal tágabbkörű, mint a magyarországiaké. Vallási türelmük pl. nemcsak a múlt emléke, hanem valóság, a mai korban is és követendő példaképpen hozható fel. Mind azok a magyarországi katolikusok és reformátusok egyaránt, kik középkori elfogultsággal napról-napra mélyítik a szakadékot a két felekezet közt, ahelyett hogy vállvetve küzdenének a destruktív elemek ellen, nem fitogtathatják jogosan kultúrájukat az erdélyiekkel szemben, akiknek emberitélete is reálisabb és tényleges értékeken alapuló, nem pedig külsőségeken (vagyon, kinézés, pozíció stb.), mint, sajnos, minálunk. Ezért is ismeretlen fogalom náluk a „snob“ és a „smok“, ami okvetlenül magas kulturális fokot jelent.

Az erdélyi magyarság életét, majdnem minden tettét a nemzeti érdek és szempont befolyásolja. A háború előtti Magyarország nemzeti öntudatának hiánya — és nem lehet eléggé kárhoztatni ezt a körülményt! — annyiban kissé megérthető, hogy itt nagyobb, homogén néptömeg, jómódban együtt élve, nem volt kitéve ezer veszélynek, mint az erdélyi magyarság az oláh sokadalom közepette és sokkal mostohább gazdasági, természeti viszonyok közt. Az erdélyi magyarok fönmaradása folytonos létküzdés volt, mely bizonyos önzést és gyanakvást szült a lelkekben, de egyszersmind nagyon sok életrevaló szívósságot is. Ezek a mostoha körülmények teszik érthetővé azt a sajátságos, majdnem összegyezettetlen szűklátókörűséget a mindennapi vonatkozásokban az említett széles kulturális látkör mellett: — hogy t. i. az erdélyiekben megvolt ugyan a történelmi múltjuk, kitenyészettességük és egyéb körülmények folytán a lelki, azaz észbeli fogékonyság és nagyra termettségek, de viszont a létért való mindennapi küzdés, a kis nemzet fönmaradása körül forgó száz meg száz, aránylag apró probléma annyira lekötötte

figyelmüket és lefoglalta erejüket, hogy természetes, ha gondolataik mindig csak ugyanabban a mederben folytak s a rövid élet keretein belül nem találták meg a fizikai időt, hogy ismereteiket bővítsék, utazzanak és tágasabb érdekkörben mozogjanak.

Az „erdélyi gondolat“ náluk nagyobb arányokat öltött, nagyobb fontosságú volt, mint ahogy ez, az emberiség történetéhez és az általános fejlődéshez viszonyítva, helytálló volna; de ez a túlzás nem elítélendő, sőt van benne valami bámulatot keltő és semmi esetre sem érdemli meg, hogy vállvonogatva lebecsméreljük. A háború előtti Magyarországon elkelt volna egy kevés ebből a túlzásból (mely nem tévesztendő össze a sovénizmussal, amiből úgy is sok volt), mert minden ember és minden nemzet csak akkor alkothat valamit, ha valóban hisz abban, amit tesz és ha egész figyelmét arra összpontosítja. Bizonyos fanatizmus minden alkotáshoz szükséges.

Abból a nézetemből, hogy Erdély népe kevésbé civilizált, mint a többi, nem következik az, hogy a művelődési lehetőségek is annyival gyérebbek voltak itten; mert a múltban híres iskolák és tanulási székhelyek tovább folytatták áldásos működésüket és mellettük még sok száz meg száz új iskola létesült, hogy a tehetséges székely és egyéb népfiatkot érvényesülésre segítse. Kolozsvárnak egymagának öt főgimnáziuma, 3 polgári iskolája, 3 ipari iskolája, 6 akadémiaja, két tanítóképzője és egy egyeteme volt. A kulturális mozgalmakat ezen kívül a különböző társaságok, pl. az „Unió Club“, az „Erdélyi Irodalmi Társaság“ stb. irányították. Az ország többi részeiben ugyanilyen szép számban voltak iskolák és intézmények. A művészet terén nagyfontosságú volt a „Nagybányai Festőiskola“, ahonnan Magyarország leghíresebb mesterei kerültek ki. Egyéni, egészséges légáramlat nyilatkozik a kies fekvésű kis bányaváros művésztelepéről és, ami fontos: határozott stílus bontakozik ki köréből.

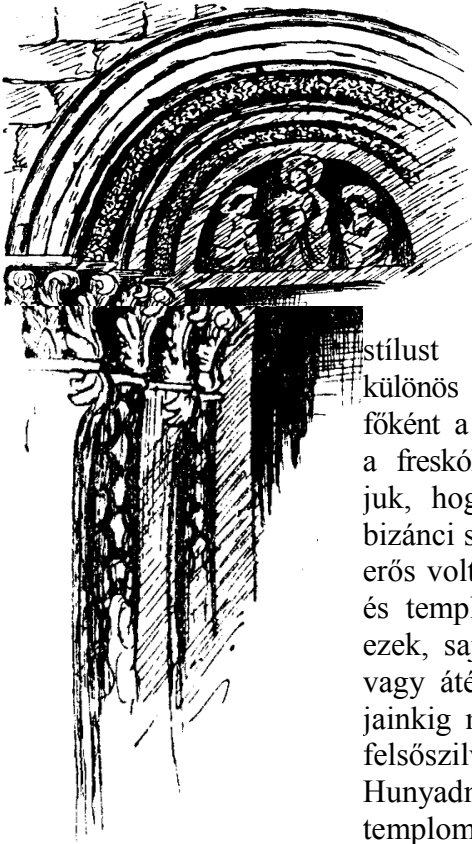
Az iskolák, a kollégiumok és az egyetem ifjúsága az, melynek vállain Erdély jövője nyugszik — azén az ifjúságén, mely Adyt választotta szimbólumnak és már a sivár, gondterhes jelenben él, de saját szenvedésein okulva, megtalálja a feltámadás útját is. Erdély Ady-kultusza is egyike a sok

irányzatnak, melyet ideát nem értenek meg, jobban mondva félreértenek, különösen az előbbeni generáció esztétái. A nagy költőnek csak forradalmi, romboló, hatást tulajdonítanak, pedig nem ez az, amit az erdélyi ifjúság keres — nem is ezt látja Adyban, hanem a zseniális költő eszményi magyar lelkét, a majdnem prófétai ihletet, amellyel nemzete fogyatékoságait ostorozza és az öntudat alatt rejlő faji erő megnyilvánulását.

Ez az ifjúság messze van a március 15-iki szellemtől — ez az ifjúság már tapasztalt, öreg ifjúság, amely tudja, hogy a fölépítéshez nem szükséges a meglévő jónak ledöntése és nem tüzzel és vérrel akar dolgozni, hanem tudással, kitartással, realizmussal. Ez az az ifjúság, melyen a magyarság keleti szögletköve nyugszik és amely szikla-szilárdan ékelődik bele az ellenség ingoványába.

A múltban gyökerező új erdélyi szellem különösen az újabbkori irodalomban nyilvánul meg legerősebben léptenyomon. Egész gárda tehetséges fiatal író mutatkozik, nem beszélve a jólismert, már a megszállás előtt is érvényesült írókról és írónőkről, kik az új szellem előfutárjaiként szerepelnek és kiveszik a maguk részét hazájuk újjáépítésében. Más ez az irodalom, mint a pesti szalonnak kozmopolita, ha nem is mindig erkölcstelen, de legtöbbszörre materiális iránya, bázis nélküli regényével, meddő pszichológiai boncolgatásaival. Ezzel szemben az erdélyi irodalom háttére történelmi, a tárgya: valóságos emberek élete, küzdése és gondolatvilága, az irányzata nemzeti föltámadás, célja a faji tulajdonságok érvényre juttatása, a faji különlegességek megrostálása, kikristályosítása. Ha ezt kellőleg megértjük és értékeljük, rájövünk, hogy az erdélyi szellem voltaképpen a magyar szellem, az erdélyi lélek a magyar lélek, a maga eredetiségében, magára hagyatva, nyugati befolyás nélkül. Es, mivel ilyen: nem kell elzárkóznunk előle, nem kell eltorlaszolni a Királyhágót, mert testvérek vagyunk mindnyájan, ha más levegőt szívunk is, ha más apró szokásokat vettünk is fel az évszázadok folyamán. Túl-kevesen vagyunk mi, ural-altáiak a nyugati embersokadalom között: nem engedhetjük meg tehát a széthúzást, az eltérést a célokban. Kötelességünk, hogy kölcsönösen adjunk-vegyünk, megértünk és kiségyünk egymást.

Építészeti emlékek

Erdély, a székely paraszt alkotásokat kivéve, az építészet terén nem mutat nagyobb egyéni eltérést a többi európai alkotástól. A figyelmes kutató azonban egynéhány jellegzetességet, megkülönbözteti pl. a nyu-

stílust az erdélyitől. Ez a különös vonás a bizánci befolyás, mely főként a templomok alapszerkezetében és a freskók technikájában tűnik föl. Tudjuk, hogy a nyugati térítők előtt már bizánci szerzetesek is jártak erre, sőt elég erős volt a hatásuk is. Nem egy kolostor és templom épült abban az időben, de ezek, sajnos, jobbára vagy elpusztultak, vagy átépültek az idők folyamán. Napjainkig megmaradt és igen jellegzetes a felsőszilvási (Prislop, Hunyadmegye), eredetileg kolostor templom, melyet a híres Nicomedes szerzetes építtetett a XIV. század végén, az egyip-

tomi keresztény-kopt templomok mintájára. A kistoronyi, XII. századbéli templom alaprajza is az egyenlőszárú görög kereszt. Ebből látszik, hogy Erdély a művészet terén is Kelet és Nyugat ütközőpontja, vagy kapcsa. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a brassói Fekete-templom a legkeletibb góthikus építmény.

Sajátságos, hogy míg a román stílusban keleti befolyás érvényesült, addig a góthikában még a németeknél is nyugatibb mintákra dolgoztak. Ez azért volt, mert a bencések és a ciszterciták francia építő mestereket hívtak az országba. Az utóbbi szerzeteseknek köszönhető egész sorozat egyszerű falusi templom. Megjegyzendő még, hogy Erdélyben a különböző stílusok sokkal lassabban fejlődtek, de sokkal tovább is tartották magukat, mint más országokban.

Az építészet terén indokolatlan volna egyéni magyar stílust keresni, mert magyar építészet nem volt. A nomád nép a szabad ég alatt: erdőben, berkekben végezte istentiszteleteit és semmiféle maradandó, nagyobbszabású építkezésre nem volt szüksége.

A népművészetből eredő különös jellegzetességek csak legfőljebb az ornamentikában és a nép közvetlen alkotásaiban láthatók. Ezekről majd alább beszélek, itt a nagyobbszabású építészeti emlékeket akarom röviden ismertetni.

Mint tudjuk, Erdély déli részében, már a magyarok bejövetele előtt, még a római megszállás ideje alatt, virágzó városok épültek a bányaközpontok körül, amelyeknek majd mindegyikében templomok és egyéb nyilvános épületek pompáztak, római szokás szerint. A légiók és bányászok sokféle nemzetisége okozta, hogy a legkülönbözőbb vallású isteneknek emeltek oltárokat s ez a körülmény nagyon változatossá teszi a műemlékek maradványait. Különösen a kisázsiai Mithras-napkultusz volt elterjedve, nem szólva arról, hogy a rómaiak a leigázott népek isteneit is megtúrták gyarmataikban, sőt, mint házi isteneket (lareseket) a Pantheonjukba is bevették.

Sajnos azonban, a római uralomból csak faragott kövek és csonka szobrok maradtak ránk: a városok legtöbbjének még csak a helyét is alig lehet fölismerni, mert vagy a népvándorlás hordái pusztították el, vagy azért mentek feledésbe, mert az emberek a múlt századig teljesen közömbösek voltak a régiségekkel szemben. Szomorú elgondolni, hogy amit nem a tatár vandalizmus vagy az enyészet tett tönkre, azt a tudatlanság pusztító szelleme hordta széjjel. Földmunkálatoknál, szántás közben még most is fölvet az ekevas régi köveket, felírásos maradványokat, melyek azonban csak ritkán kerülnek műértők kezébe, akik meg is tudják becsülni a majd kétezer éves emberi alkotásokat.

A Eóma előtti időkből alig állapítható meg egy-egy kazár vár, mert a dák romokat nem lehet megkülönböztetni a későbbiektől, bár valószínű, hogy ezeknek is voltak virágzó telepeik. Nagyon lehetséges, hogy a rómaiak is a régi telepeken emelték városaikat és pedig folyók mellett, bányászati és egyéb alkalmas helyeken. A hegytetőkön néhol megmaradt

romok, melyeket a nép „Tündérvárakénak” nevez és fantáziájában tündérekkel, meg óriásokkal építettéit, lehetséges, hogy dák eredetűek, vagy még régebbiek, de egész bizonyosan nem lehet meghatározni. Az igen elterjedt Dárius kincséről szóló rege mindenesetre tőlük ered. A nép, a később sok helyen talált, nagymennyiségű pénzeket, természetesen, e kincshez tartozóknak képzele, de ezek római időkből származó görög aranyak (úgynevezett Kozon 282 körüli és Lysimachus aranyak) vagy római ezüstpénzek.

A régi kő-emlékekből elég sok maradt fenn, több mint bármely más országban, de ezeknek a javarésze, sajnos, III. Károly alatt Bécsbe vándorolt, aki Ariosti által gyűjtette össze a római felírástos köveket. A megmaradt darabok részben az Erdélyi és Bruckenthali Múzeumok és részben a fehérvári püspökség könyvtárában vannak.

A rómaiak alkotásaiból elsősorban is a műutak fontosak, mert ezek nyitották meg az őserdőkkel borított országot a déli közlekedésnek és forgalomnak. A fő római út a Vaskapun jött át és innen ágazott széjjel az aranybányák felé.

A római tartomány fővárosa, Ulpia Trajana, a dákok Sarmisegethusája, a mai Várhelyen, Hunyadmegyében, még romjaiban látható. Sarmiz dák király építtette Nagy Sándor idejében. Négyszögletes, nagy erődítés lehetett. A rómaiak amphiteatruma, egyes utcák, továbbá épület-helyek és falak maradványai ma is láthatók. A mostani faluban még két mozaik is fönmaradt, az egyik Nopcsáéknál, a másik egy oláh paraszt területén. Sajnos, nagyon meg vannak rongálva és az elsőnek témája, mely az Iliasból Paris ítéletét ábrázolta, alig vehető ki. A másik még rosszabb állapotban van, amennyiben félig az utca alá van temetve. Fürdő-padló lehetett.

Szászvárostól délre, a bükkal borított vadregényes Gredistye magaslaton, szintén látható egy római város maradványa, fürdővel és cirkusszal.

Fehérvár mellett volt a virágzó A p u l u m, mely óriási területen épült és tömérdek szobor-töredék, dombormű stb. maradt fenn benne. Különösen érdekes egy Mithras-kultuszhoz tartozó dombormű. A magyarok bejövetelkor Gyula vezér akadt rá a régi város maradványaira s az ő

nevéről nevezték el a várost Gyulafehérvárnak; „Fehér“ akkori időben „Fő“ vagy „nagyot“ jelentett, székhelyet. Pl. Székesfehérvár, Nándorfehérvár, Fehértemplom stb.

Torda mellett feküdt a dák *D i e r n a - v á r*, a mostai Tündérszöllő felett. A rege szerint az akkor uralkodó főúr fia, atyai engedelemmel várat épített és mikor elkészült, tele rakta katonákkal és megtagadta apjának az engedelmességet. A felbőszült apa megtámadta a várat, de heves ostrommal sem bírta bevenni. Kibékülést színlelve, postagalambokat kért emlékül, ezeket aztán gyújtó-anyagokkal fölszerelve megint visszabocsátotta a várba. Ez a csel olyan jól sikerült, hogy a vár tövig leégett. A helyén épült *S a l a i n e* római városból csak kövek maradtak fenn, bár a XVII. századig az egyik kapu még állt. Pallas szobra ékeskedett rajta, Gorgonfejű pajzssal. A nép Leányvárnak nevezte. A vízvezeték és a római út még láthatók.

Erdély területén a gyógyforrások mentén többhelyütt találunk fürdőmaradványokat, pl. *K i s k a l á n n á l*, ahol az érdekes kis kráter mélyen fekvő fürdő-medencében még most is 22 fokos meleg víz bugyog.

A l b u r n u m a mostani Zalathna helyén volt. A dák időkben keletkezett város a mai Zsidóvár-hegycsúcson lehetett. Állítólag azok a zsidók építették és lakták, akiket Decabalus Jeruzsálam pusztulásakor, mint Rómának ellenségeit telepített oda. Egyébként a rómaiak fő-bányavárosa volt.

A *k r i v á d i a i* római kerek őrtorony még aránylag elég jó állapotban van. Ilyen tornyok láthatók még *O r l y a v á r a l j á n* és *V e r e s t o r n y o n* is.

D e m s u s o n érdekes régi templom van, mely esetleg szintén római időkből származik. Hátszeg vidékén fekszik és jelenleg az egyesült görög katolikusok temploma. Építkezési stílusa egészen szokatlan. Zömök tornya első bizánci befolyású keresztény stílus lehetne. A templom maga kiesi, körülötte sírkövek, kopott oszlopok, oroszlánok láthatók. Az aránylag nagy torony a templom közepéből emelkedik. Négy oszlopon nyugszik, melyek fönt kényényszerű tornyot alkotnak. Ez a négy oszlop megfelel a moldva-bizánci stílusnak, ahol is a templom közepén álló oszlopok a négy Evangélistát ábrázolják. Később ezeken nyugodott a Megváltót ábrázoló kupola. A toronyra, mely lépcsőzetesen keskenyedik, kívül-

ről föl lehet jutni. Faragatlan, nagy, lapos kövek fődik. Ablak három sorban van rajta, az oszlopokat domborműlovak díszítik. Hogy eredetileg mi volt, nem lehet bizonyosan tudni. Dio Cassius szerint Longinus, Tarjanus hú embe. rének sírja.

A Strigy vizében, Izabella királyné idejében tömérdek aranyat találtak (állítólag Decebalus kincsét), melyet Martinuzzi, lévén akkor kincstáros, rögtön le is foglalt.

Hun időkől voltaképpen csak mondák maradtak fenn, bár Udvarhely állítólag Attila udvara lett volna. Az úgynevezett „Réka sírja“ pedig Attila feleségének nyugvóhelye.

B u d v á r, Udvarhely közelében, melyből még pár kőfal nyoma most is látható, a „Székely Krónika“ szerint a hun összeomlás után a főrabonbán székhelye volt. A nemzet áll dozó poharát, a híres kókuszdió-kelyhet, mely most a Sándorcsalád birtokában van, itt őrizték. Zandirham innen küldött volna követeket Árpád elé és itt folyt a nemzeti áldozat, mígnem az ellenség a XI. században a várat lerombolta, mire Opour Sándor főrabonbán keresztény lett, a kehelyre rátétette a keresztet és Csíkba vitette. Erre közte és a székelyek közt harc ütött ki, melyet I. Béla csillapított le, eltörölvén egyúttal a főrabonbánságot és a többi pogány szertartást.

Az országban több helyütt látni széles árok- és földhát-maradványokat, aminő pl. a Homárka, melyek minden bizonnyal kelta eredetűek, ismeretlen várromok, melyeknek falaiban téglá nem található, a kövek pedig mészkővel vannak összeforrva. Ezeknek építése szintén korai időkre tehető, mivel a magyar várak eleinte inkább a völgyben épültek. Ilyen romok a Székelyföldön is található s ezeket nem tulajdonítjuk a székelyeknek, mert ezek a várépítés ellen voltak. Jobb szerették a nyílt harcot és nem tűrtek hatalmaskodó várurakat maguk fölött. A magyarok pedig a tatárjárás előtt nem építettek várakat és a meglévő erődöket és romokat Tündérváraknak képzelték. Ezekből napjainkban, persze, csak néhány várfal látható.

Ilyenek Korond mellett a F i r t o s és T a r t o d vára, a monda szerint a jó és a rossz szellem várai. Tartod, ellenségének, a jó szellem várának szegletkövét tündéreivel ellopatta; ezt a követ még most is mutogatják a falu határa-

ban. A rom maga igen festői a patak fölött. Firtos vára Mária Terézia alatt a jezsuitáké volt, később a ferencieké. Falaiból ma már nem sok látható. Udvarában templom romjai vannak és közelében elég ép kápolna.

B á l v á n y o s v á r , Háromszékben, egyike legfestőibb romjainknak. Nagyon magasan fekszik és őrtornyából gyönyörű kilátás tárul Csíkszékre és Háromszékre. A torony alatt van a nagyobb várrom, melynek kapuja egy ölnyire még áll. Ezt is a tündérek építették és aranyhíd kötötte össze a Büdöshegygel. A „Székely Krónika“ szerint Opor Sándor fia építette, aki hű maradt ősi hitéhez. Innen a „Bálványos“ elnevezés. Más monda szerint a pogány Opor-család az Aporok ősei. Az Árpádok kihalásakor Opor László erős vajda volt és függetleníteni akarta magát a királyoktól. Ottó bajor trónkövetelő, hogy magának biztosítsa ezt az erős ellenfelét, el akarta venni Opor leányát, de a vajda inkább Róbert Károlynak kedvezett és Ottót koronástól együtt egy évig fogva tartotta.

S ó l y o m k ő festőién fekszik az Olt partján. A törököknek szánt sólymokat rendszeren itt fogdosták össze. Csicsóvárárt, Kincsesvárat, Ikavárárt óriások építették. Utóbbinak csonka tornyáról minden reggel szörnyű óriás-kígyó tekerődött és hajolt le inni a patakából.

A kazár várnymokban téglá is található. Ilyenek: D á r i u s v á r a Szászlónán, H o l o f e r n e s v á r a. A híres Gelu vára Gyalu közelében lehetett (de nem a mai gyalui vár helyén). A várhegyen csak sáncok láthatók. A monda szerint a közelben, feneketlen mélységben volt az Ördögnek gyönyörű szép kertje. Eleinte nagy sötétségben ment oda le az ember, majd egyszerre vakító fényben ragyogott minden. Egy szép napon az Ördög kertésze meghalt, mire az Ördög a várúr leányát elrabolta és levitte magával a kertbe, a várat pedig földülta.

*

Szent István hét vármegyére osztotta Erdélyt (Septem Castrum, Siebenbürgen) és minden megye székhelyének egy-egy várat jelölt ki (a Székek nem számítottak ide), több várórségi községgel. Ezekből a várakból később magántulajdon lett, a községek pedig jobbágy-sorba jutottak (várjobbágyok? ... Jobagiones Castri).

Ilyen vármegyei székhely és köztük a legfontosabb volt Gyulafehérvár. Előtte a Maros folyik, mögötte a Nyugati-Havasok hegyei emelkednek. Vára az arad—kzébeni országúton uralkodó dombon épült. Ezt állítólag Gyula vezér építette Apulum romjain. A város a vár körül emelkedik; Sok elemi csapás érte a századok során mindenkor. Először a tatárok dúlták föl. Rogerius püspök csak romokat, embercsontokat talált itt a följegyzései szerint. Másodszor Mátyás alatt dúlták föl, aki a lázongó erdélyi főurakat jött megfékezni, később pedig Martinuzzi ostromolta, majd Bethlen Gábor, aki részben ugyan fölépítette, de a tatárok rögtön aztán ismét földúlták. Utánuk a törökök foglalták el. És így volt ez majd minden várral, várossal, úgy hogy csodaszámba megy, hogy kő kövön megmaradt ennyi pusztítás után. Apafi alatt ugyan építettek a váron, de a Rákóczi-forradalomkor mégis gyöngé erősség volt. 1713-ban Steinville főparancsnok egész újonnan felépítette és a régi várat teljesen átalakította. Azért, hogy nyugatra, a hegyek felé tért nyerjen, az ottani városrészt keletre telepítette. Újabb stílus szerint, csillagszögben épült. Nagyon megkapó élmény a fölhajtás a meredek úton, a magas várfalak mentén, melyeket két szép barokk-kapu díszít. Az elsőt kétféjű sas ékesíti, a másodikat III. Károly lovas-szobra, lábai alatt letiport törökök és egyéb tróféák. A szobor fejét az oláhok a bevonuláskor leverték, úgy hogy most csak a csonka törzs mered ég felé. Az épületben sok kazamata van, fegyvertár.

A püspökséget Szent István alapította 1003 tájt. III. Endre országgyűlést tartott itt 1291-ben. Erdély nagyjai a székesegyházba temetkeztek. Az elszakadáskor Izabella fejedelmi rezidenciává alakította a püspöki épületet. Ez így maradt 1715-ig, mikor is a püspökséget visszaállították. Izabella és Bethlen Gábor sokat tettek a város szépítésére. Bethlen Gábor református főiskolát, nyilvános könyvtárt és könyvnyomdát állíttatott föl és törvényben mondotta ki; hogy a várbeli házak szalma-födeleit, sövény-kerítéseit a székelyek méltóságához jobban illővel cseréljék föl. A fejedelmi beiktatások, lakodalmak, temetések mind itt folytak le. Sajnos, csak a templom maradt meg a régi.

Heltai szerint Szent István a Gyulától elfoglalt kincsekből építette az első templomot, A mostani, stílusáról

ítélve, csak a XII. században épülhetett, amely század nálunk a román stílus fénykorát képviseli. III. Béla alatt francia építőmesterek építették. Alapszerkezete bazilika, de minden egyéb részlet a XII. század jellegét tükrözi. Mint minden más épület, ez is többször leégett, de mindig újra fölépült. Hunyadi János a szent-imrei győzelem zsákmányából szépítette, Bethlen Gábor magasabbra emelte a tornyot, haranggal és órával látta el, Stoika püspök 1773-ban a sanctuariumot alakította át.

A legrégebbi okmány, mely a székesegyházat említi, 1277-ből való. Teljesen kőből épült, sok szobrászati dísszel, az alapja római kereszt, három csúcsíves hajóját hat-hat oszlop választja el egymástól. Az oszlopfejek faragása művészies, az oldalablakok román-stílűek, a szentélyben pedig gothikusak. Két tornya közül csak az egyik épült ki, a portálé művésziesen díszített oszlopokon nyugszik. Különösen szép a gothikus bejárat előfülkéje fölött emelkedő ropant magas román ívezet, mely majdnem a templom teljes magasságáig fölnyúlik. Nagyon művészies és szokatlan megnyilvánulás. Fölötte szép ablak és a párkányzaton négy apostol szobra. A nyugati oldalon is látható egy kisebb, remekül faragott renaissance-bejárat, kőlépcsővel és fölötte címerrel, keleten pedig művészies román kis portálé, oszlopsorozattal, az ívezet félkörében pedig Krisztus és két apostol domborműve. A mellék-kápolnák zárkövein helyenként állatfaragványok: majmok, szfinkszek, oroszlán; centaurus, vagyis a kereszténység győzelmének jelvényei a pogányság fölött. A zárfalon több mesteri bas-relief. Jelenleg a román állam restauráltatja a templomot, szerencsére elég hozzáértéssel, bár a templom belseje ezáltal sokat veszít régi, hangulatos légköréből, mivel a sok újonnan faragott oszlopfej és kő teljesen új benyomást tesz. A két félkör alakú mellék-kápolna falain nagyon halvány freskó-maradványok kerültek napvilágra. A padlózatot, mely az oszlop-talapzatokat eddig majdnem teljesen eltakarta, jelenleg kb. egy méterrel süllyesztették, ami nagyon ügyes megoldás volt.

A templom belsejében sírok sorakoznak. Hunyadi János teteme Zimonyból ide került, mellette nyugszik a fivére és László. A sír a templom oldalához ragasztott kőszarkofág, rajta szakállas férfi fekszik hanyatt. Mellette

másik szarkofág, állítólag Lászlóé. Az északi oldalon van Izabella sírja, mellette fehér-márvány női alak magyar ruhában, majd a királyi családi címerek és lábánál János Zsigmond szarkofágja. Bethlen Gábor fekete-márvány sírkövéből és I. Rákóczi György sírjából 1716-ban oltárokat csináltak. Ide temetkeztek még Báthori Endre, Bocskai, Rákóczi Zsigmond, Bethlen István, továbbá sok főúr, főpap és előkelő asszony, de sírköveik lekoptak és nem tudni, hogy ki hol nyugszik. A szarkofágokat is többször földülták, úgy hogy üresek és a feliratok, domborművek is nagyon megrongáltak. A képeket és orgonát az unitáriusok a Zápolya-ház uralma alatt kitették a templomból. A következő századokban hol katolikusoké, hol reformátusoké volt a templom.

A várban balfelől az első épület a pénzverde, 1714-ben épült egy női zárda helyén. Jelenleg tűzér-kaszárnya és régi fegyvertár. Láthatjuk rajta Báthori Endre bíbornoki címérét. A nyugati bástyában áll a püspöki székhely, vagyis az egykori fejedelmi palota. János Zsigmond sokat tett a palota szépítésére: falait freskókkal ékesítette. Miután Bethlen Gábor ostroma alatt leégett, ő olasz stílusban renováltatta a palotát, festményekkel, faragványokkal és aranyozással díszítette. Velencéből drága függönyöket hozatott, melyek római történelmi jeleneteket ábrázoltak. Első Rákóczi György levétette az olasz födelet, mert áteresztette az esőt, déli részén szárnyas bástyát húzatott és szökőkutat állíttatott fel. Sajnos, az 1658-iki tatárdúlás és az 1849-iki égés folytán egész újonnan építették át, úgy hogy jelenleg egészen egyszerű, régi épület. Közélemben látszik a fejedelmi kert, melyet Diana kertjének neveztek. Északra nagy épület látható, tiszték számára.

Az északi bástyaszögletben van a püspöki könyvtár, fölötte csillagvizsgáló. A könyvtárban becses Corvinák, kéziratok, pergamentre fraktur-betűkkel írt esztergomi misekönyv 1377-ből. Érdekesek a láncos kézirati könyvek, abból a korból, mikor könyveket, mint gályarabokat, láncon tartottak. A könyvtárat gróf Batthyány Ignác püspök, a „Legis Ecclesiastica“ írója alapította 1798-ban. A csillagvizsgáló szintén akkor épült. A gimnázium 1756-ból való, de, sajnos, a forradalomban leégett, úgy hogy restaurálni kellett.

A kaszárnyában volt egykor a Bethlen Gábor-kol-

légium, mely a tatárdúlás után Kolozsvárra költözött és innen, Apafi idejében, Enyedre. A kollégium helyrehozott épületében a Sárospatakról kiűzött tanulók húzódtak meg, de 1716-ban ezek is Marosvásárhelyre költöztek. Ekkor lett belőle kaszánya. A csász. és kir. ruhatár helyén 1773 előtt jezsuita zárda és templom volt, melyet Báthori templomának neveznek, mivel Báthori Kristófot ide temették.

K o l o z s v á r. A régi római telep, *Claudio polis*, Kolozsvár környékén, teljesen eltűnt. Romjait kolozsi parasztok találták meg, így került a kolozsiak kezére, akik Kolozsvárnak keresztelték el. Eleinte szász telepítés volt, majd kevert, de Dávid Ferenc alatt a XVI. században teljesen elmagyarosodott. Két várból állt. A régi, az Óvár, északon volt. A második várfal Zsigmond alatt épült. Az Óvárban, kis téren, kolostor és templom látható. A Ferencieké. Igen szép a kolostorban lévő apró kert és udvar, csúcsíves árkádjaival és a remek gothikus refektóriummal. A várfalak több helyen megmaradtak, úgyszintén az egyik bástya-torony is, szép, igen ép és színes Bethlen Gábor-címerrel.

A város főterén a Szent Mihály-templom emelkedik, épült a XIV. század végén, vagy a XV. század elején. Zsigmond király szerencsés kiszabadulásának emlékére a siklós-vári fogságból, nagy pénzüsszeget szentelt a templom építésére. Gothikus stílusú, háromhajós, a fő- és mellék-szentélyek nyolcszögűek; kereszt-boltozataik, melyek csoportos támaszlopokon nyugszanak, újabbkoriak. Ezeknek kehely-forma jú rövid oszlopfégeit növényi díszítmények ékesítik. Egyikén szőlő-levelek és gerezdek között két emberi alak vehető ki. A diadalíveket és a mellékhajókból az oltárokhoz nyíló magas ajtónyílásokat a XVIII. században csúcsív helyett körívekre alakították át. Valószínűleg újabbkori a kápolnák és hajók közt a válaszfal is.

A hajókat fejezetnélküli oszloptámok választják el egymástól. A mellékhajók fél-oszloptámainak ugyanolyan oszlopféjük van, mint a szentélyben: két szembenálló orszlán, növénydísz között. A főbejáró közelében az oszloptárnok erősebbek, mert valószínűleg két torony volt tervbevéve. Az egyik meg is volt, de lerombolták, a másik torony helyén pedig két szoba van egymás fölött; egyikben őrzik a kolozsmonostori konvent okmányait, a másik kincstár. Saj-

nos, a legrégebb kincsek mind elvesztek. A zárköveket többnyire domborfaragványok díszítik, ilyenek pl. a magyar címer, a kolozsvári címer, egy nyitott könyv, kőfaragó-jelvények stb. Az ablakok kívül csúcsívesek, belülről koraiaknak. A templom mellett a múlt században hasonló stílusú tornyot emeltek. Az idők folyamán a templom többször leégett. A legutóbbi restaurálás, sajnos, nem volt előnyös. Sok modern gothikus mozzanat csúszott be; a majdnem fehérre festett falakhoz és oszlopcsoportokhoz támasztott régi barokkszószerű és mellékoltárok semmiféle összefüggésben nincsenek az épülettel és határozottan lekívánkoznak odaragasztott helyzetükből.

A farkas-utcai református templomot Mátyás építtette a minoritáknak. Egyidőben a jezsuitáké volt. Bethlen Gábor a templomot és kolostort Akadémia alapítására 1622-ben a reformátusoknak engedte át. Azonban 1649-ben helyreállították. Egyhajós. A boltozata gothikus és igen magas. Úgy látszik, hogy 1644-ben egy olasz építész renaissance körívré alacsonyította, teljes összhang nélkül. Ezt azonban az utolsó restaurálás alkalmával szerencsére helyreigazították. Az ablakok díszei három félkör és halhólyag, míg a homlokzati ablakok virág- vagy geometriai alakokat vesznek föl. Nagyon művésziességek. A templom déli részének keresztfolyosója a sekrestyébe vezetett, most pedig több részre van osztva és raktárnak használják. I. Rákóczi György kétízben is tornyot építtetett a templomhoz, de mind a kettő bedőlt.

Érdekessé teszik a templom hajóját a kétoldalt végig húzó, padokra függesztett, színes, családi címerek. Még azokból a régi időkből származhatnak, mikor minden nemes családnak meg volt kijelölt helye a templomban.

Nagyon szépen és stílusban egészen tökéletes az egyetem-utcai barokk piarista-templom faragott gyóntatószékeivel, sok mellékoltárával.

A Fő-tér közelében és a Híd-utcában több XVI. és XVII. századbeli ház áll, többek között Mátyás király szülőháza, tarka-cserepes tetővel. Most múzeum. Közelében van Bocskai szülőháza, mely később Heltai tulajdona lett és itt volt a nyomdája. A bemenetnél balra kő-táblán még most is

megvan Boccacio verse a peches péntekről, amely Bocskaira vonatkozik. Jelenleg fűszeres bolt, melynek konzerv-pyramnisai majdnem teljesen elfödik a nagy fejedelem gyönyörű kő-eímerét. A főkormányszéki épületet a jezsuiták építették 1700-ban. A rend eltörlése után egyideig üresen állt, majd 1790-ben a szebeni főkormánysház foglalta el. 1796-ban leégett. Restaurálása alkalmával nagy termet építettek benne az országgyűléseknek. Jelenleg a Bánffy-családé. Igen szép rokokó-palota, a párkányzatán szobrokkal. A másik Bánffy-palota a Strada Bratianuban szép vasrácsaival és oszloppal szintén megtekintésre érdemes. Gróf Korda építtette. A fellegrát Steinville kezdte építeni 1715-ben. Falai már nem láthatók, csak a sáncok meg egy mély kút.

Torda. Turdától, Attila nagyapjáról nevezték így. (?) A római telep és későbbi vár helye nem biztos. A mostani váromok, az úgynevezett „kastély“ 1453 körül épült Salinae romjaiból. Basta alatt földülták. A benne fekvő templomot és tornyot I. Rákóczi György állította helyre. Ma már csak várfalainak két oldala, egyik kapuja és két bástyája maradt meg. Terjedelmes udvarában a reformátusok temploma és tíz lakóház van.

K ü k ü l l ő v á r . A Nagyküllő balpartján kis hegyfokon fekszik. Festői kép. Terebélyes régi fák fölött emelkedik négy magas, szöglet-bástyával és tömött tornyokkal. Téglából falazott sánccal van körülvéve. Az udvarba vezető tornyos kapu barokk-bejárata fölött a kígyós Bethlen-címer és a Csákiak török feje látható. Egy Küllő-vár már állott 1581-ben, de a mostani, stílusáról ítélve, valószínűleg nem az eredeti. A régi alkalmasint lejjebb feküdt, a falu végén, közvetlenül a folyó partján. Egy időben a Zápolyáké volt, majd a fejedelmek, Thököly Imre, Bethlen Gábor, Apafi Mihály, az udvari kancellária, stb. birtoka lett.

A Cserna és Zalasd összefolyásánál van H u n y a d v á r a. Már az Árpádok alatt volt itt vár, amely királyi birtok volt, mignem Zsigmond Hunyadi Jánosnak és apjának, Vojknak adományozta. A mostani várat Hunyadi János építtette. Egyike a legimpozánsabb erdélyi váraknak. A Zalasd fölött emelkedik és hatvan lépés hosszú híd köti össze egyik bástyáját a túlsó parttal. A híd harmadik oszlopán „Bethlen Gábor 1612“ fölirat van, amiből következtetni

lehet, hogy akkor épült. A hídon át négyszögű bástyához érünk, melyen az 1780-iki évszám látható.

Jobbra, a Zalasd fölötti sziklákon emelkedik a főszárny, faragott kövekből, melyeket oszlopok metszenek át. Ezek az emeleti erkélyeket tartják. A bástyából négyszögletes udvar nyílik, 25 öl mélységű kúttal. Az udvarból gyönyörű faragott ajtón át jutunk a főszárny földszinti részébe, azaz a góthikus terembe, melyet öt vörös márvány-oszlop ketté oszt. Innen góthikus ajtójú lépcső vezet föl három szobába, amely eredetileg egy volt: a lovag-terem. A zalasdi oldalon folyosó van, kiugró, fődött kis erkélyekkel (rondellákkal), melyek, föltételezni lehet, hogy Hunyadi korában lakószobák voltak, mert a padló márványból van és az ablakok góthikus cirádákkal ékeskednek.

A hídtól a bal-szárny szeszélyesebb, de kevésbé tökéletes építkezés. Alatta Hunyadi korabeli kápolna. Az oltárkép Kapisztrán Jánost ábrázolja. A falakon a Hunyadiak holló- és Szilágyi Erzsébetnek ágaskodó vadkecske címere látható. A várurak karzata góthikus faragványokkal ékes. Benne kőből faragott prédikáló-szék. Ezen az oldalon több bástya van, míg a hegy felé melléképületek emelkednek. Az őrtornyot folyosó kapcsolja össze a várépülettel. A tornyot Nebojszának hívják. A vár sokáig magántulajdon volt. Egy időben Török Bálint örököseié, majd Bethlen Gábor, Thököly és később a fiscus kezére került. A múlt században majdnem rommá égett és csak napjainkban építették föl újra.

S z é k e l y u d v a r h e l y közepén van a régi vár maradványa, amely, ha nem völgyben, hanem magaslaton állana, legfestőiebb várromjaink egyike volna. Már Vencel király idejében, 1301-ben is volt itt vár, de a későbbi „Székelytámad“ várat Zsigmond építtette a székelyekkel, annak megtorlására, hogy Ferdinándhoz csatlakoztak. Négy szögletbástyája még éppen áll, úgyszintén az egyik falrészlet egész magasságában; ezen most is látható a János Zsigmond által használt magyar címer a négy folyóval és kettős kereszttel, továbbá szüleinek a címere: az apai, farkast ábrázoló címer és az anyai, a kígyóval. Mellette hosszú, már alig olvasható felirat van, melyben inti honfiait, hogy ne hajoljanak idegen uralkodó felé. A várat több ízben feldúlták, utoljára Pekri Lőrinc, kuruc vezér alatt, aki a székelyek kéré-

sére rombolta le, — inkább talán azért, hogy ellenség ne használhassa. Később ferencrendi klostrom volt, majd a székely nemzet levéltára. Közelében, az „Agyagfalvi Réten“ kötöttek a székelyek véd- és dac-szövetséget jogaik eltiprói ellen, a Dózsa-lázadás után. 1555-ben Ferdinánd idejében, miután Erdélyt elfoglalta Izabellától, a székelyek itt kodifikálták nemzeti törvényeiket nyolcvannyolc pontban Dobó és Kendi vajdáék alatt. Ez volt az első magyar nyelven írott törvénykönyv. Az 1848-iki forradalomkor is itt gyűltek össze és fegyverkeztek a székelyek.

A másik nevezetes székely vár, a Várhegy, — gúnynevén „Székelybánja“ — Háromszék közepén fekszik, de jóformán még rom sem maradt belőle. János Zsigmond alatt épült és 1599ben, mikor Mihály vajda, Basta szövetségese, a székelyek támogatását kérte Báthori Endre ellen, ezeknek kérésére tövig leromboltatta. A lécfalvi gyűlésen a többi vár felépítését ugyan elhatározták, de a Várhegyet sohasé építették föl.

Csík sz e r e d á n is van vár, a M i k ó vára, melyet II. Rákóczi idején a tatárok ugyan elpusztítottak, de gróf Steinville újra felépített, amint ezt a kapun látható tábla is jelzi (1716). Az Olt partján, a keleti hegyek tövében fekszik. Várfalai nincsenek, a sáncok fölött emelkedik a kastély.

M a r o s v á s á r h e l y a Maros balpartján, a hegyek nyúlványán épült, nagyon nagy, tágas udvarral. Délnyugati részén a református egyház emelkedik, a délkeletin pedig a várparancsnoki lak, mely egy kolostor helyén, a Basta-zavargások alatt épült, Borsos Tamás polgármester kezdeményezésére. A lakosság céhek szerint emelte a falakat 1602-ben. A székelyek le akarták rombolni, arra a törvényre hivatkozva, hogy Székelyföldön nem szabad várnak állania, de Borsos ékesszólása megmentette a várat. A református templom a góthikus stílus egyik remeke. Mária Terézia alatt nagyon megrongálódott, mert nem engedte meg a református templomok restaurálását. Tetőzete jelenleg is rémes állapotban van. Marosvásárhely egyik nevezetessége a „Teleki Téka“, melyet Teleki Sámuel kancellár 1783-ban Mária Terézia stílusban épített. A könyvtárban érdekes bútorok, képek, ásvány gyűjtemény és 60.000 kötet van, hazai tárgyú

és klasszikus irodalom. Nevezetesebb kéziratok: egy régi térkép, növény-levelekre írt, illuminált biblia, egy írott Tacitus, Mátyás könyvtárából, stb. A híres fegyvergyűjtemény, melyben főleg török fegyverek voltak, 48-ban kallódott el.

A szász-széki kerített városokat csak a törökök idejében vették fallal körül. E városok a szász telepítések előnyomulási iránya szerint épültek, azaz az ország belsejéből az elpusztított déli vidékek felé. Ilyenek Medgyes, a Nagyküllő balpartján. (1146.) Először Mátyás alatt erősítették meg, de a várfal ma már nincs meg, mert Pekri Lőrinc a Rákóczi-forradalom alatt leromboltatta. Újabb fala nagyon gyöngye. Még ma is három kapuja van.

Medgyes fontos útkeresztező, a székelyföld—küllő-völgy—fehérvári vonal és a marosvásárhely—szebeni út közepén. Történelmi időkben sok nevezetes esemény színhelye volt. A hírhedt Gritti, miután Czibak Imrét megölette, ide menekült és itt is gyilkolták meg. Báthori Istvánt itt választották meg nagy pompával lengyel királlyá. Bocskait itt avatták fejedelemmé. Báthori Gábor gyilkosai az itteni Ferenciek tornyába zárkóztak, de a felbőszült nép feltörte a kapukat és a torony-ablakból hajigálta le őket. A medgyesi nagy-templom, melyet erős kőfal vesz körül, tipikus erődített templom-kastély, 1509-ben épült egy másiknak helyén.

Szászsebes, a Sebes partján, kedves fekvésű város, a kenyérmezei térség keleti szögletében, 1150-ben keletkezett. Eleinte csak sánccal és favárral volt erősítve, de miután a törökök idejében erősen exponált helység volt, Zsigmond alatt kőfalat vontak körülötte. De a törökök így is leégették 1438-ban. A mai, egészen jókarban lévő vár 1566-ban épült. Inkább kis-szabású. Két kapuja van egymással szemben; a katonai kaszárnya gróf Steinville ott-tartózkodására épült. A piaci templom egyike a legnevezetesebb góthikus szász templomoknak. Kőből van, hajóját, mely mellékhajókra oszlik és kórusát támoszlopok tartják kívülről. A hajóra eső tíz támoszlop külső felén két rendben szobrok láthatók, az egyik sor az oszlopok tetején, a másik a közepén. Hol magyaros, hol görögös ruhát viselnek, a fejükön korona, vagy sisak van, a hajuk hosszú. Ördög- és állatfaragványok is láthatók rajtuk. A padló négyszögű kövezet római felírással. Az oltár alján, jobb felől Zsigmond király

címere, balról a városé, továbbá a fölírás: „Altare hoc erectum anno 1418, renovatum 1681, rursus 1790.“

A kórus falán több helyt freskók vannak. A portale és az ablakok csúcsívesek, míg a boltozat félköríves. A torony ablakai románok, ez a legrégebb rész még a XIV. század előtt épült, míg a szentély, mely különösen nagy, a XIV. század végén. A hajó egy századdal később. A templomban régebben híres Mária-szobor volt, mely könnyeivel megjósolta a vidék szerencsétlenségéit, aminek folytán a város fontos búcsújáráshely lett. A szobor „jelenleg Kolozsváron, a piaristák Torda-utcai templomában van. A piac keleti oldalán emelet nélküli kis házat látunk. Mátyás király építtette utazó fejedelmek és tisztviselők elszállásolására. Ő maga is itt lakott, Zápolya János pedig itt halt meg.

S z e b e n az erdélyi szász kormányzat és egyetem, továbbá az osztrák katonai főparancsnokság, a főkormány-szék és kincstárnokság egykori székhelye. Mindenkor nagyon fontos helység. A várost állítólag Hermann alapította, aki Gizella királyné veje Bajorországból bejött lovag volt, mások szerint pedig Nagy-Károly idejében az avarok ellen küldött Hermann lovag. Innen a „Villa Hermanni“ és a „Hermannstadt“ elnevezés. A naptári krónika szerint 1160-ban kezdtek építeni a szászok. Roppant erős vár volt, úgy, hogy a török egyszer sem tudta bevenni, bár kényes helyen épült, a Vöröstorony-szoros közelében. Fekvése jó volt, régebben víz vette körül, amelyet a XVI. században halastóvá alakítottak. Második József óta a vízárokban kertek díszelnek. A mostani fal téglából van, míg a régi kőből volt. Keleti oldala még most is majdnem egészen ép, négy bástyával.

A történelmi idők folyamán sok ostromot állott ki. Báthori Gábor, hogy megbosszulja Endre halálát, csel útján kézre-kerítette a várost, melyet fejedelmi székvárossá nyilvánított, miután a lakosságot lefegyverezte. A szászok erre kivonultak és helyükben pusztaság maradt, úgy, hogy Báthori Gábor kénytelen volt kibékülni velük. II. Rákóczi György erősen ostromoltatta. Apafi alatt kitartott a török mellett, de 1848-ban ő vitte legerősebben a császári lobogót.

Lutheránus temploma igen nagy, de, sajnos, nincs összhangban, mert nem egy időben épült. Szentélye a leg-

régibb rész. Ez a szászok bejövetelkor Máriának szentelt kápolna volt. Ehhez idomították a többit, A templom maga 1431-ben kezdett épülni, de a tornya oly gyenge volt, hogy a XV. század végén támaszképen az „Új templomot“ emelték melléje kelet felől. Három hajóra oszlik, hat-hat oszloppal. Oldalt támoszlopok vannak. Déli felén a hajó támoszlopai között hét csúcs nyúlik ki a kőfalból, az egyesült hét szász Széket jelképezvén. A falhoz kis torony támaszkodik, benne csigalépcső. Ugyanitt egy dombormű, Krisztust ábrázolja a Getszemáné-kertben. Az ablakok remek színes üvegből vannak.

A templom a Szász Ispánok temetkezési helye volt. A karzaton lobogók láthatók, továbbá nagyon sok címer, melyek azonban művészi szempontból nem értékesek. Kettő közülük mégis érdekes: az egyik Budai Margitnak, Haller Péter nejének címere 1566-ból. Rajta két fiú domborműve látható magyar ruhában és kalpagban, ami azt bizonyítja, hogy a szász előkelőségek díszruhája a magyar volt. A másik Lutsch Mihály szász Ispán sírköve 1662-ből. Az ajtótól jobbra a padló alatt kőtábla fedi a gyönyörű féldomborfaragványt. Ugyanaz a mester készítette, aki az Apafiak síremlékeit faragta Almakeréken: Nicolas Illyés. A szentély északi oldalán meglepő festmény látható. Ez a híres Rozsnyay-János-féle kép, melyet majd alább bővebben ismertettek. Ez a templom a reformáció elején lutheránus tűzfészek volt, úgy, hogy II. Lajos idejében az új könyveket a Főpiacon hatóságilag elégették.

A piac déli sorának keleti szögletén kis tornyos épület állt, mely állítólag a lovag Hermanne volt, valószínűleg azonban valamely lovagrend háza. A városháza igen régi, nagy, faragott kövekből van rakva és szobrokkal, kőfaragásokkal díszítve. A tágas középület Mária Terézia alatt épült a Karinthiából és Krajnából bevándorolt lutheránusok számára. Később katonai árvaházzá alakították át. A városnak van színháza, tanodája és itt van a híres Bruckenthal-múzeum, mely nemcsak ásvány-, érem- és régiség-tár, hanem egyéb gyűjteményei is vannak. Könyvtára is híres, úgyszintén a képtára is, melyben ritka hazai és olasz festmények vannak. Bruckenthal Sámuel kancellár alapította, tömérdek pénzen.

S e g e s v á r a Nagy-Küküllő mentén, magaslaton épült. Legszebb városaink egyike, melynek stílusa nagyon emlékeztet Nürnbergre. A város közepén emelkedő hegy oldalán van a tarka cseréppel fedett városház tornya, míg körülötte barokk-tetős, kisebb-nagyobb házak csoportosulnak, a tetejét pedig a lutheránus gimnázium és a régi templom foglalja el. A külváros a hegycsúcs alatt gyűrűzik, kertekkel körülvéve. Vára kicsi és elviselt, csak nyugati oldalán állanak még a bástyák. Északon már csak egy egyszerű kapu látható. Érdekes a templomhoz vezető hosszú, meredek lépcső, mely 1604 óta fedél alatt van. A város maga 1198-ban keletkezett, 1676-ban nagy tűzvész pusztította, míg a Basta-uralom alatt a Nagytemplom kincseit, a híres tizenkét apostol ezüst-szobrával, elrabolták.

A XV. század végén három templom épült, úgy mint a Kórház-, a Kolostor- és a Hegyi-templom; az utóbbi egy már meglévő kápolna helyén. Ez góthikus-stílusú és három hajóra oszlik, melyeket nyolcszögű oszlopok választanak el egymástól. Kívülről tizennégy támoszlop látható, míg a kórust hét támasztja. Teljesen cifraság nélküliek s az egyikből negyvenöt kőlépcsős csiga-grádics vezet a padlásra. A kórus alatt kőből épült sírbolt van. Minden nagyon egyszerű munka; faragott kő csak az ablak és ajtó körül van. Szobrai közül ma már csak egy térdelő és két álló férfi-alak látható. Ez a dísznélküliség valószínűleg a többszöri leégéseknek tulajdonítható. Sokáig használatlanul állott, csak temetkező hely volt és csak a XVIII. században jött megint használatba. Utoljára 1838-ban renoválták.

S z á s z v á r o s (Broos) 1200-ban keletkezett. Szépen fekszik a Maros bal-partján. Várfala nincsen. A város közepén emelkedik az erőd, melynek tágas udvarán két protestáns templom áll. A közfalak és bástyák még máig is megvannak és igen festőiek. Basta ostromolta a hadaival, de kénytelen volt visszavonulni, mert a lakosság méhkasokat hajigált az ostromló katonákra. Végre is a tatárok pusztították el.

B r a s s ó. Címere koronás gyökér, mely a vár falán is festve látható. Hogy hogyan jutott hozzá, nem tudni biztosan: némelyek azt tartják, hogy lengyökér, melyet a város építésekor a földben találtak és a városházán tartották az

1689-iki égésig. Mások szerint a koronás gyökér a földben, mint terméсарany találtatott.

Brassó Erdélynek legnagyobb és legfestőiebb városa. Mindenkor fontos gócpont volt, Erdélynek és a Két-Oláhországnak közös piaca. Fellegvára a völgy torkolatában épült. Balra a Cenk 3000 láb magas hegy, délen pedig a Havasok emelkednek. Épült 1203-ban. Eleinte csak a Cenken volt erődítés, 1377-ben megkapták Töröcsvárat, azzal a föltétellel, hogy ott kővárat emeljenek, de már 1384-ben a várost magát erősítették meg.

Az ó-város küljebb volt a mostaninál, de a lakosság gazdagodásával mind beljebb húzódott a völgybe. A várfal kétfelől a hegyek lábainál épült. A kőfalak, megrongálva bár, de majd mindenütt láthatók és északra több helyen csinos gyümölcsösöket és kerteket rejtenek.

A Bolgárszeg nevű külváros is nagyon csinos, kies és festői. A múlt században két várkaput építettek hozzá lent. A vártól nyugatra emelkedő hegy oldalán két őrtorony áll, melyek elül laposak, hátul pedig köralakúak. Az úgynevezett Fehértorony 1494-ben épült, a Feketét 1599-ben villám sújtotta.

A várost örökös veszedelem fenyegette, mivel négy szoros, úgymint a Bodzái, az Osánci, a Tömösi és a Töröcsvári szorosok közelében feküdt. Nevezetesebb épületei: először is a Fekete-templom, mely a góth stílus elsőrangú emléke. 1385-ben kezdték az építését, mely 40 évig tartott és angolok, franciák és hollandusok is adakoztak rá. A külső támaszlopokon a tizenkét apostol aranyozott szobra ékeskedett. Belsejében a magyar királyok idejéből az ország nevezetesebb eseményeit és Brassó szomorú napjait megörökítő krónika volt bevésvé. Sajnos, az 1689-iki égéssel mindkettő elpusztult, de azért még most is nagyon érdekes a templom, kívülről, belülről egyaránt. Teljesen faragott kőből épült. Tizenhat toscanai oszlop osztja három részre. Az egyik oszlopon kőből faragott gyermek látható. Állítólag lángész volt, akit mestere kenyérirígységből felküldött az oszlopra, hogy a mérő-zsinórt bocsássa le onnan és mikor a zsinór végét elérte, a gyereket is lerántotta vele.

A templomban több nagy embert temettek el; ilyenek voltak: Johannes Honterus, a lutheránus vallás terjesztője,

majd a tudós Wagner Bálint, továbbá Fuchs, a Báthori Gábor ellen küzdő Weiss Mihály, stb. Újabb korban óriási orgonát és harangot kapott. A templom belsejét kétoldalt lelógó pompás szőnyeg-gyűjtemény díszíti, mely az úgynevezett „erdélyi szőnyegek“ legszebb példányai.

Brassó legnagyobb épülete a gyönyörű városháza. 1420 körül épült. Levéltárában királyok és fejedelmek sajátkezű aláírású iratai. A bazár nagyszerű, de ízlés nélkül épült, olyan nagy, hogy minden céhnek megvan benne a saját áruhelye. 1545-ben Hirscher Lucas városbíró özvegye, Apollonia építtette, annak az örömnök emlékére, hogy egyetlen leányát, akit már eltemetett, a halottat kirabolni akaró harangozó életrekeltette és hazavitte.

A lutheránus gimnázium könyvtárában őrzik Luthernek Honterushoz írt egyik levelét és a hazai történelemnek sok fontos kéziratát. A város előtt, magas hegyen emelkedik a fellegvár, melyhez a város felől igen meredek lépcső vezet. Állítólag már a Német Lovagrend megerősítette a hegycsúcsot 1211-ben, fából és földből emelt erőddel, melyet Péter moldvai vajda János Zsigmond alatt bevett és lerombolt. A régi vár helyett 1554-ben új kővárat emeltek. Mély kútját Bethlen Gábor alatt ásták. A brassóiak itt húzták meg magukat, mikor Caraffának nem akartak behódolni, egyébként pedig a város kereskedelmi raktára volt.

B e s z t e r c e (Nösen, most Bistritz). A Beszterce folyó völgyének kiszélesedésében emelkedik a város hatalmas tornya és temploma. 1206-ban keletkezett, mint a legutolsó szász telep. Első időben a királynék birtoka volt, míg később Hunyadi János és családja kezére került. A Mátyás alatti viszonyok folytán várát lerombolták. Eleinte fából, majd Mátyás után kőből épült. Eredetileg három, újabban négy kapuja volt. Basta alatt hosszú, hősies ostromot állott ki, de végül is az osztrákok kezébe került, akik megsarcolták és kifosztották. Mivel a Kolozsvártól Bukovina felé vezető út határszélén két hegylánc között épült, fontos közlekedési hely volt. Evangélikus-lutheránus temploma roppant nagy, de a góth stílusnak nem elsőrangú emléke, mivel a tatározásoknál sokat veszített eredetiségéből. Egy bergamoni építész kezdte az építését 1522-ben. Igen magas tornyáról, melyet folyosó vesz körül, gyönyörű kilátás nyílik a vidékre. A vá-

rosban két nagyon régi ház van, egyik a piacon, félig rombadőlvé, állítólag Hunyadi Jánosé volt. A másik voltaképpen egész házsor, mely Borgóra menőleg a piac bal-sorát alkotja. Kis szállásokra van osztva és mindegyik épületnek az emelete küljebb áll a földszintjénél, úgy hogy alattuk végig lehet járni. Némelyek bazárnak tartják, abból a korból, mikor a keleti kereskedelem hazánkig terjedt, mások szerint azonban kolostor volt. Talán ez lehetett a kolostori épület, melyet az ország Báthori Zsigmondnak első lemondásakor ex-fejedelmi laknak kijelölt Besztercén.

Végyárok

Ezek többnyire a szorosoknál, a Két-Oláhország és a magyar határ mentén épültek. Ilyen az O j t o z i vár az Ojtoz vizén, melyet Rákóczi-várnak is hívnak, a Gyilkos hegyfok mellett. Most is igen festői rom. A moldvai támadások mindig erről történtek, mivel a Gyimesi-szoros ekkor még járhatatlan volt. 1241-ben Batu mongoljainak egy része is itt jött be.

S z e n t-L é l e k v á r az Ojtozi-szorossal szemben, fekszik. A falu szélén kastélyrom mlátható, fölötte, a kopasz hegyen kápolna. Itt volt a régi vár. Hajdan nagyon híres és legrébább várunk volt, már a X. vagy XI. századból. A mostani kastély romban tömlöcök vannak és fölöttük kártyaház.

M i k e s v á r a sziklán épült. Nem tudni pontosan mikor, de tudjuk, hogy Mátyás már elajándékozta. Itt történt 1634-ben a Mikesek híres leányrablási históriája. T. i. Mikes Mihály beleszeretett Talnóczi Sebestyénnek, a vár birtokosának leányába, meg is kérte a kezét, de kosarat kapott, mire két testvérével és szolgálival a kastélyba ront és, anyja távollétében, elrabolja a leányt. A fájdalmas anya, Károlyi Zsófia, Zabolára siet és törvényesen kikéri a leányát, de nem kapja meg, mire I. Rákóczi Györgyhez megy, aki leányrablás miatt elrendeli a keresetet. Mikes Lupul havas-alföldi vajdához menekül és bár a szülők a leányt leányfővel kapják vissza, Mikest mégis „nótázták“ és jószágait elvették. 1639“ ben azonban kegyelmet kapott és visszatért; a szép Sára még mindig hajadon volt, de mégsem Mikeshez ment nőül, hanem Haller Péterhez, aki Szebenben lakott és már nem volt fiatal

ember. A szerencsétlen asszony később tulajdon kezével vágta el a torkát.

A bodzai vár nem maradt meg, a fekete-halmi vár sem, bár itt a vár mellett van egy templomkastély, melyet raktárnak használnak.

Töröcsvár. Tájéka és fekvése roppant festői. Völgye néhány száz méter széles sziklarepedés. A köszirtbe vésett országutat a határt elzáró roppant hegyek teszik érdekessé. A Német Lovagrend építette II. Endre alatt, Dietrich nagymestertől kapta a Dietrichstein nevet. Az első vár fából volt, mivel a lovagrendnek sem volt szabad másból építkeznie, így csak I. Lajos alatt épült kőből. Még elég jókarban van és a góth és a bizánci stílus keveréke. Egyik tornyát máig is körülfutja két sor megrongált bizánci faragás. Vassal bélelt kapuja láncra jár. A lovagkort élénken élénk varázsolja a kis udvar, a sziklába vájt kút és az udvart övező apró szobák. Egyik része 1617-ben a puszkaporos toronnyal a levegőbe repült. Mivel a Tömösi-szoros csak a törökök idején lett székerek részére járható, addig a fő-forgalmat a Töröcsváriszoroson át bonyolították le.

Vöröstorony és Latorvár a Vöröstoronyiszorosban, azaz az Olt völgyében fekszenek. Vöröstorony a völgy szélesebbik részének elején épült, gyönyörű tájon. A vár maga inkább különös, mint szép: közepén toronybástya emelkedik, tetőtől talpig vörösre festve. Emeletében használható kápolna van. A szoba- és kápolna-ablakok igen keskenyek és magasak. Oláhország felőli oldalán kőfal vezet le az Olthoz. Eközt és az országút között bástya-torony romja áll, melyet Hasadt toronynak neveznek. Maga az országút kapu alatt vezet át. Latorvár beljebb a völgyben, az Olt partján fekszik, A monda szerint óriások építették. A kereskedelmi vámolást itt végezték. Trajanus valószínűleg innen jött be Dáciába.

Talmácsvár a Szeben vize és az Olt összefolyásánál, nagy magaslaton épült és még ma is nagyon festői rom. Várfalái, sajnos, már csak öt-hat métereseek, néhol pár lőréssel és tágas kapuval. Az első századokban erősített klaszrom volt. Ezt nem a Német Lovagrend építette, hanem valószínűleg a Talmácsiak, akik nagyon gazdag és hatalmas család voltak az Árpádok és az Anjouk korában.

Ilyevára a Maroson Magyarország felé vezető szo-

roszon épült. Ma már csak egyetlen szöglete áll, két szobával. Az egyikben Bethlen Gábor született; ezt az eseményt az enyedi kollégiumban őrzött hosszú felírású kő örökíti meg.

S e b e s v á r a Sebes és Kőrös torkolata fölött, a Királyhágó felé épült. Festői képet nyújt. A falai elég épek és lakószobái, istállóí és csonka tornya még állanak. Keletkezésének idejét nem tudjuk. Itt gyűjtötték a Királyhágón bejött vámot.

S z i l á g y s o m l ó két vára a Báthori-családé volt. Az egyik a város piacán, melynek igen szép romja még most is látható. Épületeinek, bástyáinak nagy része még áll és az ajtók felett Báthori-címer sárkányfogai tisztán kivehetők. A nemzeti fejedelmek korában minden harci mozgalomban szerepelt. A másik vár a Mogura-hegy oldalán volt, az úgynevezett Várhegyen. Nagykiterjedésű romja még most is látható.

S z i l á g y c s e h b ő l alig maradt meg valami.

K ő v á r a Drágfi-családé volt. Igen fontos szerepet játszott a történelemben. Ma már romjai sincsenek.

Zászlós-urasági várak

A Szent István által behozott intézményekkel kétféle zászlósúraságot kaptunk, úgymint grófságot és báróságot, melyek az első időkben várakhoz voltak csatolva. Később kifejlett a „Szabad Báróság“, ami azt jelentette, hogy egy-egy váruradalom kivonta magát a megyei hatóság alól s a várbirtokos azt a kötelezettséget vállalta, hogy had idején saját bandériumával vesz részt a háborúban. A nemzeti fejedelemségek kora ugyan eltörülte a Szabad Báróságokat, de azért Görgény, Déva és egypár más vár mégis megmaradt. Végre azonban ezekből is csak Fogaras tartotta magát. Zászlóurasági várak voltak a vajdai, a székelygrófi és a püspöki várak. Az első században ezeken kívül még a nagyon hatalmas Zonuki gróf, Szolnokmegye főispánja, bírta Csicsó és Bálványos várát.

Ilyen zászlós-urasági várak voltak:

C s i c s ó vára a Szamos jobbpartján, erdős hegyvidéken, fehér meredek szirten épült s már a múlt században is csak egy romszöglete állt. A szirtet, melyből malomköveket

fejtettek, lassanként annyira alávágták, hogy a vár apránként a mélységbe zuhant. A történelmi időkben nagyon fontos szerepet játszott. Előbb a Zonuki grófoké, a vajdáké, majd Mátyástól kezdve a moldovai vajda birtoka volt. 1250 körül épült, de már Izabella leromboltatta.

B á l v á n y o s v á r Szamosújvár mellett emelkedett. Nagyjában ugyanaz a története, mint Csicsóvárnak. Köveiből építtette Martinuzzi

S z a m o s ú j v á r t, amely még napjainkban is egészen jókarban van. A Kis-Szamos jobbpartján, az örmény város szélén fekszik, négyszögletes vár, négy bástyával. Előtte a kertté alakított várárok fölött híd vezet a várba. Az egész váron rengeteg felirat, faragványok, Martinuzzi és a Zápolyák címere, majd Fráter Györgynek szobra, továbbá oroszlánok, angyalok láthatók. Martinuzzi itt tartotta tömérdek kincseit: 250.000 forint, 889 márka veretlen arany, 2453 márka ezüst, 4000 Lysimachus-arany, 300 díszlő, arany-, ezüst-edények, aranyláncok, drága ruhák, királyilag gazdag aszalteríték stb. volt ez a kincs. Báthori Zsigmond ebben a várban fojttatta meg unokatestvérét, Báthori Boldizsárt és Kovasóczit. Az osztrákok állami börtönt csináltak belőle.

Déva, a Maros balpartján, jókarban lévő vár. Gyönyörűen fekszik, mint sasfészek, a hegycsúcson. Még a rómaiak, vagy talán a dákok építették, illetőleg a monda szerint, tündérek. Stílusa nincs, de roppant erős, majdnem bevehetetlen volt. A XIX. században pusztulni kezdett, mire Mitrovszky, az osztrák katonai parancsnok, minden ingóságot, úgymint ajtót, ablakot, vaskeretet, stb. elárvereztetett. I. Ferenc király restauráltatta, de, sajnos, ízléstelenül. Az ötvenes években nyugat felől három kapun át csigaút vezetett föl a várba s a környező mélyedés fölött hídja volt. Bent volt a kincstár és több szoba; Dávid Ferenc börtönét ma is mutogatják benne. Az udvarba I. Rákóczi György fúratott mély kutat.

G ö r g é n y gúla-alakú kishegyen fekszik Szászrégen és Gyergyó között. Sajnos, ma már csak darabka várfal és a várudvaron nagy, négy oszlopon nyugvó pince van meg belőle. Hogy mikor épült, nem tudni, valószínűleg még az őskorban. Rabutin romboltatta le. Barcsay és Kemény alatt nagy szerepe volt.

Gyalu négyszögletes vár, négy bástyával, ezeknek egyikében kápolna van. Udvara nagyon tágas, a behajtási oldal empire-stílusban épült. A falak többnyire vörös színnel vannak aláfestve, ami barátságossá teszi a különben is lakható várat. A vársáncok maradványai nagy kiterjedésűek. Szent László a váradi püspökségnek adományozta s ennek a birtoka is maradt a XVI. századig. Ezután többször cserélt gazdát. Báthori Zsigmond itt végeztette ki Kendy Ferencet és Bornemissza Jánost. A múlt században az istálló építésekor boltívet fedeztek fel, benne koporsót, két fejnélküli, megláncolt emberrel. A Rákócziak sokáig bírták. Maga I. Rákóczi György is szeretett itt időzni.

F o g a r a s. Nagy térség veszi körül, majd széles árok, amely ma veteményeskert. Ezen át hosszú híd vezet a keleti oldalon a várba. A főépület körül keskeny térség. Az épület maga négyszög, négy bástyával. Még egészen ép. Két emeletes épület van benne, sima oldalakkal és apró ablakokkal. A déli oldalon terjedelmes folyosó nyugszik kerekded oszlopokon, mögötte nagy terem, az úgynevezett „Országház“, Alatta szobák; ezeknek egyikében halt meg I. Apafi. A konyhában roppant tűzhelyek tátongnak. Kápolnája is van. Opor László építtette 1310-ben. Építői állítólag fa-pénzt (fagarast) kaptak fizetségül, melyet azonban szombaton készpénzre cseréltek be. Innen a „Fogaras“ név. De már 1231-ben „Terra Fugros“-ról van szó, úgy hogy a név valószínűleg onnan ered. Az idők folyamán többször renoválták, aminek emlékét a Báthoriak sárkányfogas és Bethlen Gábor átlótt hattyús címerei őrzik. Nagy Lajos a havas-alföldi vajdának ajándékozta a várat, hogy legyen hová menekülniük a török elől, de Mátyás megint elvette tőlük. Azóta sok kézen forgott; ilyen gazdái voltak Majlád, Békés Gáspár stb. Később a fejedelmek feleségeiknek adományozták; így kapta pl. Brandenburgi Katalin, Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna. Mária Terézia óta a szászoké volt.

Lovagvárak

Már a legrégebbi időkben megvoltak, de III. Endre alatt, aki elrendelte a rabló lovagvárak eltörlését, majdnem mind elpusztultak. Ilyenek:

D e z s ő vára Nagymásznál. Hegyélen fekvő, szép rom. A felső várból még a torony, több szoba és kerek, füstös kémények láthatók.

E g e r e s i vár, a falu közepén, a Nádas partján fekszik. Négyszögű épület, körülbástyázva. Sok rajta a latin felírás, faragás és Báthori-címer.

Kolozsvártól északra van **D r á g**, elég jókarban, tűzfalal és bástyával körülvéve. Eleinte a Drági, majd a Kamuti-esaládé, most pedig a Wesselényieké.

A híres **B e t h l e n i** várnak ma már csak a helyét tudjuk.

A **P a s z m o s i** várkastély Teke és Besztercze között fekszik, kis magaslaton. Szeszélyes tornya van, az aláhajtás mellett szentek szobrai jobbra-balra.

V é c s, Szászrégen felett fekszik a Maros partján, gyönyörű kilátással. Igen magas, négyszögletes vár. Szegletein bástyák, a bejárati híd előtt két kőoroszlán. Eészből, részben téglából épült. A délnyugati bástya alatt góthikus kápolna van, míg a többiek alatt börtön. Homlokzata a húsz méterrel alatta folyó Marosra néz. Sok felírás maradt fenn góthikus és latin betűkkel. 1537-ben lényegesen restaurálták. Hogy mikor keletkezett, nem tudjuk, de II. Endre alatt már megvolt. Werbőczy részben itt írta meg „Tripartitum“-át. Akkoriban a Kendieké, Báthoriaké, Bocskaié, Bethlené volt, majd Kemény János óta a báró Kemény-család birtoka. Az utolsó restaurálás nagyon sokat rontott rajta.

S z e n t D e m e t e r a Kis-Küküllő partján, Marosvásárhely felé, a folyam völgyére nyúló hegyfokon épült. Százados faóriások között áll a festői, régi kastély. Háromoldalt emeletes épület, a negyedik oldala a várfal. Két bástyája, épületei és lakóháza épek. Keletkezéséről csak monda maradt fenn.

T o r o c k ó vára a leghíresebb vasbánya-területen, a Székelykőn (Nyugati Havasok) emelkedett. A híres várnak ma már csak nyoma van meg.

A **T o r o c k ó-S z e n t g y ö r g y i** vár sziklás hegyoldalaról néz le az alatta elterülő falura. Még ép. A Toroczkay-család ősi fészke. Határában két kápolna-maradvány van, melyeket állítólag alagút kötött össze a várral.

A **G á l d i - k a s t é l y** a Maros jobbpartján, Fehérvár közelében, festői keretben fekszik a szentimrei tér fölött, ahol Hunyadi megverte a törököt. Lakható állapotban van. Várura a híres Kemény Simon volt. A hős sírboltban fekszik a kastély előtt. Ettől jobbra kápolna romjai láthatók.

K o l e v á r Malomvíznél, a hátszegi völgyben, a Ketyezát erdős oldalán, gyönyörű fekvésű rom. A Sebesvíz felett magas sziklacsúcson emelkedik. Nem tudni, mikor épült. A Kendeffy-családé.

K e r e s d. Segesvár közelében, eldugott helyen fekszik ez a gyönyörű kis vár. Udvara és egyik érdekes tornya tiszta renaissance. A tornyon szokatlan, életnagyságú, színes domborművek (lándzsát fogó katonák), ami páratlan jelenség a dekoráció terén. A tetőket majd mindenütt színes cserepek födik, úgy hogy az udvar vakolatlan, vörös téglafalaival együtt, ritka élénk hatással van a nézőre. A kápolna és a termek góthikus boltozatnak, míg az ablakok mind renaissance stílusban vágottak. A szobákban érdekes bútorok (pl. ágy 1578-ból), a kertben faragott kő-szék relieffel és ehhez hasonló érdekességek láthatók. Gróf Bethlené.

Családi kastélyok

Míg a lovagvárak a királyok idejében, addig a kastélyok a fejedelmek alatt szerepeltek. Többnyire falvakban, vagy falvak közelében épültek. Rendesen négyszögűek és három oldaluk emeletes. Sáncok és árkok veszik körül.

B o n c i d a, a legszebb kastélyok egyike, a Kis-Szamos partján fekszik, ötszáz holdas parkban. Erődítése a múlt században ment tönkre, a mostani kastély barokk-stílusban épült Mária Terézia alatt. Különösen szép a köralakú rokokó-udvar, melynek falait körben mithológiai szobrok díszítik. Érdekes az udvarba nyiló istálló is, nagy lószobrával. A kastélyban remek rokokó-kályhák, családi és fejedelmi képek, remek bútorok és porcellánok vannak. Roppant érdekes és páratlan a maga nemében a Mária Terézia idejéből való sakkjáték, szépen faragott, méteres fabábukkal. Régente az egyik nagy teremben, körben ülve sakkoztak az urak, hosszú pálcikákkal mutatva a húzásokat, mire a szolgák tolták ide-oda a figurákat. Az ötszáz holdas gyönyörű parkot, melyet a

Szamos szel keresztül, sok kőszobor, híd, stb. díszíti. A gróf Bánffy-családé.

Szent-Benedek, Dés mellett, hegyoldalon fekszik, gyönyörű kilátással. Bátyái máig is állanak. A bencés szerzeteseké lehetett. Jelenleg a Kornis grófoké.

Zsibó, Szilágyban, a Szamos balpartján, dombon emelkedik a falu fölött. A mostani főépület báró Wesselényi Miklós építtette, de régebben is nevezetes hely volt. Kákóczi Ferenc itt vesztett fontos csatát. 1848-ban itt történt az utolsó fegyverletétel.

Gernyeszeg. Vásárhely fölött fekszik, a Maros balpartján, a mostani gyönyörű barokk-kastély, 1777-ből, melyhez kőhíd vezet. Híres sok ablaka van (144). Hogy az első kastély mikor épült, nem tudni. Zsigmond király alatt már megvolt. Teleki Mihályt az itteni templomban temették el 1691-ben. A kastélyban sok régiség, római ásatások emlékei, szőnyegek és régi bútorok láthatók. Egyike a legszebb kastélyoknak.

Kerelő Szent Pál kastélyát Haller István építtette 1610-ben. Négyszögletes épület, melynek csak három oldala van fölépítve. Körülötte várak és bástyák. A keleti szárnyban kápolna van. Békés Gáspár és Báthori István közt itt volt a döntő csata. A kastély közelében, dombtetőn van a fallal bekerített, nagyon díszes családi sírbolt, érdekes feliratokkal, címerekkel, barokk-kőfaragásokkal és magas, minaretszerű tornyú kis kápolnával.

Kadnót elég nagy vár a Maros balpartján, a falu előtt. Eemeletes épület, melynek különös barokk-kapuján a Bethlenek vasból öntött óriási címere (koronás kígyó, a szájában alma) ékeskedik. Bákóczi György építtette 1630-ban, Agostino Serena velencei építésszel. De azelőtt is volt már itt kastély, a fehérvári káptalan birtoka. x\zóta sok kézen ment át s egymásután bírták a Kendiek, Bogáthiak, II. Rákóczi György, Bethlen stb.

Marosújvár a híres sóbányák fölött fekszik elég magasan, a Maros balpartján. Gálffy János, Báthori Zsigmond tanácsura építtette a XVI. század vége felé. Később a Mikeséké volt. A mostani kastélyt Mikó Imre roppant ízlés-telen góthikus stílusban renováltatta 1856-ban. Jelenleg a Teleki-családé.

G e r e n d, Torda mellett, az Aranyos partján fekszik. Két szárnya van, két bástyával. A Gerendi-családé volt.

F e j é r e g y h á z, Segesvár mellett, a Nagy-Küküllő partján. A gróf Haller-családé volt. Legszebb és legépebb kastélyaink egyike, mely hajdan erősség volt. Terjedelmes park veszi körül, melyben halastó, virágház, orangerie stb. van. Először a Vizaknai-családé volt, majd Mátyás alatt Ernst Jánosé. 1553-tól pedig Haller Péteré. A Segesvárt ostromló hadaknak rendes főhadiszállása volt. Négyszögű épület volt, szegletbástyákkal. Jelenleg nagyon rossz állapotban.

E b e s f a l v a, Segesvár és Meggyes közt. Bethlen Gergely építtette 1552-ben, de mindig az Apafiak birtoka volt. Négyszögű kastélyának egy része még áll a piac közepén. Keleti és északi szárnya a városházat képezi, míg nyugati oldalán csak tetőnélküli fal van. Bástyája még egész jókarban áll. A dél felőli apró szobák és ablakok nem változtak Apafi kora óta. A múlt században, az egyik fal lebontásakor megtalálták II. Apafinak nejéhez írt szerelmes levelét. Hogy mi lett belőle, nem tudni, de a művészi serleget, amelyben rejtve volt, egy ebesfalvi polgár őrzi.

B o n y h á d o n úri lak és kastély van. Bethlen Farkas, Izabella tanácsosa építtette 1545-ben. Négy szöglet-bástyája van, nagy udvara és szép kertje a Kis-küküllő partján. Mostani barokk-képére a XVII. században alakították át. Emeletes, nagyon csinos kastély.

B e t h l e n - S z e n t m i k l ó s, a Kis-Küküllő jobbpartján. Ennek is két kastélya van a XVII. századból. Az egyiket Bethlen Miklós építtette francia módra és ez volt az első ilyen stílusú kastély Erdélyben. Építője a női életben és családjában is francia szabad mozgást hozott külföldi utazásairól.

Özd, a Nagy-Küküllő völgyében, XVI századbeli négyszögletes kastély. Fenyvesek közt fekszik, igen festőién.

Bolya, Nagyszebentől északra, szép kastélyrom.

A l s ó - R á k o s erődszerű. A Székelyföld szélén fekszik és ennek kulcsa volt. Déli bástyáján a következő felirat olvasható: „Dei gratia ex fundamento fecit Georgius Tükösd, 1624.”

H o m o r ó d - S z e n t p á l még a tatárfutás előtti időkben épült. Igen szép kastély. Erős kapuk, rácsozott abla-

kok vannak rajta és a szobákból rejtett lejáratok az alagsorban épített istállókba. Ezek arra valók voltak, hogy míg elül rabló csapatok ostromolták a kastélyt, addig a család lórapapott és rejtett úton elmenekült.

Szárhegy, Gyergyó közelében, a Szármán nevű hegyen, már messziről látható. A Lázár-család ősi fészke volt. Egy része rom. Boltíves kapujának belső oldalán góthikus betűkkel ez a felirat olvasható: „Krisztus Mária, Anno 1532.“ A Rákóczi-forradalomban lerombolták és azóta csak részben állították helyre.

Templom-kastélyok

Ezeket főleg a szászok emelték a XV. században biztonsági szempontból. Ilyenek: Homoród, Szászveszsződ, Nethus, Sövényseg és Százkézdi 1493-ból, Miklóstelki 1524-ből. Ezekben a templomhajó és a kórus egy magasságban, egy födél alatt van. A torony külön áll. Más csoporthoz tartoznak az olyanok, melyeknél a lövő-rések és az ívezet a kóruson a templomhajójánál magasabbnak tetszenek. Ilyenek a Dalya 1451-ből, a Mártonhegyi, a Nagycsüri, a Rozsondai, az Újvárosi, a Nagytelki, stb. A harmadik válfajnál a kórus toronnyá alakul és ide összpontosul az egész erő. Pl. Bolhácsón, Alsó- és Felső-Bajomon. Az oláhoknál nem találunk templomkastélyokat, a magyaroknál is keveset; a magyarok ugyanis, inkább csak a várakat és kastélyokat építettek. A székelyeknél a Bodzái-szoros körül találunk néhányat. Fontosabb ilyen templomkastélyok a következők:

Földvár, a Barcaság szélén. A Német Lovagrend főszékhelye volt és eleinte csak földből, majd mikor engedélyt kaptak rá, kőből építették. Szép romja kisebb magaslaton fekszik. Maradványaiból ítélve, elég nagy kiterjedésű lehetett. A mostani lutheránus templom állítólag a lovagrend kápolnijára épült. Az oltár mögött mindenesetre látható egy Szűz-Mária-kép, melyen három páncélos lovag imádkozva veszi körül az Istenanyát. A mongolok rontották el 1345-ben.

Szászhermán a síkságon fekszik Brassó és

Háromszék közt. Igen érdekes, kerek templom-kastély, melyet kettős kőfal vesz körül. Hat torony-bástyája van. Egyik még a templom építése előtt kápolna volt. Falain érdekes freskó-maradványok láthatók. Kétszáz kamráját a lakosság raktárnak használja. A várárookban még ma is víz folyik. Templomát 1840-ben renoválták. Sok ízléstelen festés rontja az összhatást. A fehérvárihoz hasonló portáléja faragott kőből van. Apró, kettős ablakok adják a világosságát.

R o z s n y ó v á r a , Brassó közelében, igen meredek sziklacsúcson épült. Pompás látvány a Bucsecs alján. A várat jelenleg raktárnak használják.

A z A p á c z a i kastély festői rom, az Olt partján. Már csak néhány falrészlet és ajtó- meg ablak-nyílás látszik belőle.

K ö h a l o m . Szeben táján sziklacsúcson fekszik ez az igen régi vár. Néhány bástyája még egészen ép. Kőbe vésvé olvasható a következő felírás: „Én, Bánffy András itt fogva voltam 1648 die 25 Julii.“

S z e l i n d e k . Csonka vár. Meggyes és Szeben közt az országút fölött. Romja elég nagy, közepén leégett, nagy templom emelkedik. A vár maga nagyon régi, de a templom későbbi keletű.

K i s - D i s z n ó d magas csúcson fekszik és nagyon festői rom, melyben négyszögű, faragott kőből, román stílusban épült, ódon templom van. Már II. Endre alatt megvolt. Három ajtaja van, melyek közül az északi oszlopokon nyugszik. Nagyon kevés rajta az ornamentika. Hat ablaka van. Kővel fedett.

A z E n y e d i templom-kastély sok viszontagságon ment át. Már 1239-ben fennállt. A város közepén fekszik és rajta belül van a ref. és luth, templom, meg néhány ház. Több tornyos bástyája van s mindegyikre föl van jegyezve, hogy melyik céhhez tartozott.

*

A királyok idejében a lovagok és szerzetesek mellett az úgynevezett szerzetes lovagrendek is szerepeltek. Birtokaikat a Keresztúr nevű falvak jelölik. A három főrend: a Templárius-, a Marianus- és a Johannita-rend volt. Monumentálisabb építkezéseket eleinte csak a szerzetesek emeltek.

míg a világiak csak az olasz hadjáratok után kezdtek építkezni. A Templáriusoknak nyomát sem látjuk. A Máriánusok a Barcaságot bírták, míg a Johannitáknak Keresztesen és Keresztúron és talán Tordán is maradt nyomuk. A szerzetesek közül a bencések Kolosmonostoron, a ciszterciták pedig Kercen apátságot és monostort építettek, melyek annak idején hatalmas erődök voltak.

Erdély különlegessége a „monastériák“. Ezen a címen a görög vallás hívei, a falvaktól messze, erdős hegyeken, templomokat és remetelakokat állítottak fel. A múlt században, újoncozás idején, „papnövendékség“ ürügyével az oláh fiatalság menhelyei lettek, mire a kormány megszüntette őket. Ilyenek voltak *A n d r á s h á z a*, *D o r m a*, v stb.

Szén t-M i h á l y k ő vár- és kolostor-maradvány.

T ó t f a l u d Fehérvár közelében, az Ompoly partján, hegycsúcson fekszik. Körülötte római maradványokat találunk. A tatárjárás következtében épült, amikor IV. Béla megengedte Péter püspöknek a várépítést, azzal a föltétellel, hogy a vár később a káptalanra szálljon. Egy időben a páloské volt.

A l v i n c Fehérvár mellett, a Maros balpartján. Itt ölték meg Martinuzzit. Előbb domonkos-rendi kolostor volt. A négyszögű várat vízárók veszi körül. A kőfal már csak az egyik oldalon áll, ott ahol a kapu volt; elég magas, sima fal, az ablakok körül faragott kő-párkányzattal. A kapun olvasható fölirat szerint egy sokcímű báró kanonok emelte 1733-ban. Ma félig rom.

K o l o s m o n o s t o r. A falu szélén kis dombon templom és kis lak, meg' egy új feszületes kálvária látható. Ez az egész, ami megmaradt a híres kolosmonostori apátságból. I. Béla építtette 1061—1063-ig. Szent-László nagy adományokkal gazdagította. Az első századokban sok küzdelme volt az erdélyi püspökséggel, melynek nem akarta alávetni magát. A tatárok feldúlták. Mátyás alatt erősség volt. A jezsuiták, akiket a Báthoriak telepítettek ide, nagyon föl“ lendítették és majdnem egyetemi színvonalra emelték, de 1556-ban, a jezsuiták kitiltásakor, szekularizálták. Bocskay után egyes egyének kapták, mint adományt. Az Osztrák Ház fölülkerekedése után megint a jezsuiták kezébe került 1773-ig, amikor XIV. Kelemen pápa a rendet eltörölte.

Ekkor a katolikus püspökség kezelte, mint a kolozsvári líceum alapítványát. Nagyszabású kéttornyú temploma volt, melyet II. József alatt raktárnak használtak. Ezután lassan elpusztult és amikor 1818-ban kimondották, hogy le kell hordatni, Rudnay püspök a dűledező monostor köveiből építette a kolozsvári líceumot. Szentélyét az apátság emlékére 1819-ben templommá alakították. A góth-stílusú maradvány homlokzatán van bevésve a templom története.

K e r c. Szebentől Fogaras felé az Olt partján fekszik. Valószínűleg már III. Béla, a ciszterciák betelepítője építette. A tatárjárás majdnem egészen elpusztította. A szerzetesek feladata volt, hogy Fogaras vidékét megműveljék, de Mátyás alatt annyira világias életet folytattak, hogy a király eltörülte az apátságot és jószágait a szebeniek kezelésére bízta. A hajdan pompás épületeknek ma csak a helyük van meg és a góth-stílusú templomból csak kórus maradt fenn, a várszerű helységről pedig kis oláh falu lett.

A T o r d a i k o n v e n t az Aranyos partján, a mostani lutheránus templom helyén állt. A Johannita-rendet követő kórházi kereszteseké volt. Határában egy kutat mostan is Szent-János kútjának neveznek.

A M e s z e s k o n v e n t a Meszes kapunál, vagyis a Magyarország felé vezető út mentén állt. Álmos herceg a XI. század végén bencéseket telepített ide és Szent-Margitról nevezte el a konventet. A Magyarországra járó só-szállító szekereknek itt vámot kellett fizetniük. Ma már a romja is alig látható.

R a d n á n templom romja van. A hajdani nagy bányaváros ma már csak kis oláh falu. A tatárdúlás pusztította el a templomot, melynek román-stílusú szentélyéből a mostani görög templom épült. Tornya még áll, úgyszintén a templom portáléja és a hajó kőfalának egy része is. A boltozatok mind félkörívesek és kőből vannak.

A G e r e n d i ev. ref. templom, mely a román-góth-stílusnak átmenetét mutatja, inkább egyszerű. A szentély északi falában igen primitív felírás van 1290 évszámmal. 1500-ban renoválták. Kemény János önéletírásában említi, hogy Sarmaságiné, Gerend úrnője, a XVII. században ebben a templomban tartotta légyottjait Markó vajdával.

K i s t o r o n y Szebennel összeforrt ev. luth. templo-

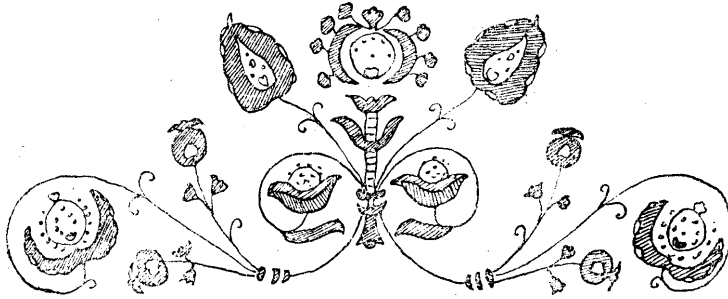
mának görög kereszt alapszerkezete van. A torony külön áll a piacon. 1848-ban és később is renoválták. Szerkezete és déli portálójának félköríve a XII. századra vezethető vissza. A templom körül kőfal van, ebben földalatti boltüregek, melyeket raktáraknak használnak.

A H a r i n a i ev. luth. templom Teke és Beszterce közt, magaslaton fekszik, nagyon impozáns építmény. Kéttornyú, ami a román-stílusú templomoknál nálunk ritka. Szép portáléja van. Három hajóját három-három oszlop választja el egymástól. Csak a szentélye boltíves, míg a többi padolt. Ablakai keskenyek. Patak-kőből épült és 1692-ben renoválták.

S ű á s ű o r b ó. Az ev. luth. erősített templom dombon fekszik. Inkább kicsi és román-stílusban épült. Három hajója van, melyekét négyszögletes oszlopokon nyugvó árkádok választanak el egymástól. Homlokzatán négyszögletes torony van; ablakok csak a déli oldalon, inkább aprók, három részre osztottak és félkörívesek; a szentélyen hosszúak és keskenyek. A mellékhajók is boltívesek. Csak temetésekre használják, mivel a temető mellett van.

Székely művészet*

Kézimunkák, cserépedények díszítésében, a fafaragások, a híres kapuk formáiban nyilvánul meg leghüebben a székelyek igazi népművészete és a tősgyökeres magyar, Ázsiából magunkkal hozott szín- és forma-világ. Látunk szasszanida-virágokat, asszir-palmettát, indo-szkitha-kapuveket, mongolos kopjafákat, melyeket vándorlásaik közben hoztak magukkal az őshazából, a turáni fensíkről, majd később a Kaukázus lejtőiről. Ha a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumban végignézzük azt a sok cifraságot, eleven színt (élénk-pirosat, nefelejts-kéket, zöldet) és csalafinta formát, mintha nem is hegylakó néptől volna, hanem valami keleti, nomád pásztorfajtól, mely napsütéses rónákon tereli a gulyát és a hosszú, nyári delelőn maga készíti a minden napra szükséges eszközöket: fűr, farag és „ügyeskedik“. Téli szállásán pedig, mikor a család összehúzódik jurtájában, az asszonyok fonnak és szőnek, növény-gyökerekből festéket kotyvasztanak és színes mázt kap a sok faragás, díszítés. A keleti rónák áramlata csap az ember felé és kétezer év mintha alig érintette volna a népben meggyökerezett művészi hajlamot. Kétezer év szenvedése, nélkülözése nem irtotta ki a keleti fan“ táziát, élénkséget és verőfényt.

Természetesen, nehéz megállapítani, hogy melyek azok a motívumok, amelyeket magukkal hoztak Ázsiából és melyek fészkeltek be magukat csak később, a renaissance-időkben és a török befolyás meg a perzsa szőnyegek elterje-

* Malonyai és Húsza könyve nyomán.

dése révén. A díszítések majdnem kizárólag a növényvilág utánzatára szorítkoznak; mértani minták, pl. a sakk-tábla és a primitive „Raute“, ahogy a román-stílusú frizeken látható, csak ritkán fordulnak elő. Az állatformákból is ritka a madár, a szarvas; emberi torz-alakok egyáltalában nincsenek s ha mégis előfordulnak, egészen bizonyos, hogy idegen hatások eredményei.

Virágdíszjeink közül legrégebb a rózsza, melyet már pogány sírok emlékein is találhatunk. Később szegődik ehhez a szegfű, a búzavirág, a tulipán, a XVII. század óta, főleg csempéken, az őszi rózsza és napjainkban, bútor festésen, a gyöngyvirág. Leveleket csak hézagok kitöltésére alkalmaznak és akkor is főleg a cakkos rózsza, vagy a keskeny szegfű levelét. Legősibb vonal az inda vagy csigavonal, mely rendszerint a sarkokból indul ki és a találkozásnál virágcsokor bontakozik ki, egyszerűen jelzett szalagkötéssel. A szalagmotívum eredetileg soha sincs egymagában, vagy naturalisztikusan, mint pl. a Louis XVI. stílusban, hanem inkább csak mint egyszerű összekötő vonal jelenik meg.

Hímzéseknél a virágok szintén erősen stilizáltak és le vannak egyszerűsítve, néha majdnem kivetkőztetve eredeti formájukból. Érdekes összehasonlításokat lehet tenni a különböző szőnyeg-minták és a székely varrottások között; kitűnik ebből, hogy mennyi lelkirokonság vagy befolyás van köztük. Néha majdnem vonalról vonalra megtaláljuk a hasonlatosságot. Hogy csak néhányat említsek a Mányoki könyvének hímzés-illusztrációi és az Orendi „Teppich Kunde“-jében ábrázolt szőnyegek közül: egy régi parajdi varrottas ugyanazt a félig geometriai, félig stilizált mintát mutatja, mint általában a kisázsiai szőnyegek. Egy másik, szintén parajdi hímzésen pedig tipikusan tömör kaukázusi geometriai ornamentika fordul elő, úgyszintén egy felsősófalvi mintán is. Az ilyen geometriai ornamentikát főleg a jellegzetes kalotaszegi hímzéseken látjuk, mivel ezeknek alapja a háló, azaz szálhúzáson alapuló apró négyszögek sorakozása, mely a virág-motívumok kezelését megnehezíti“ tené. Ezek közt olykor a megismerhetetlenségig stilizált galambok is előfordulnak s ezek a Ming-oroszlanokat ábrázoló, turkomán-szőnyeg modorára emlékeztetnek.

A gyakran előforduló stilizált szegfű-motívumok

megvannak az anatóliai szőnyegeken is, míg a szabadabban kezelt virág-hímzések, filigrán szárok és apró levelek mind tipikus perzsa szőnyeg-díszek. Még a híres „Tschí“, azaz „Wolkenband“ motívum — ez a jellemző perzsa szőnyeg-dísz — is előfordul, bár ritkán, a székely varrottasok szalag-díszekben. Perzsa eredetű a főleg cserép-edényeken előforduló virág-elhelyezés, ahol is a fő-virág mögül félig eltakart mászói nő virág kandikál elő. Ez a virágdísz, bár a székelyek szintén Ázsiából hozhatták volna magukkal, valószínűleg a török fegyver díszekkel vagy egyéb török műtárgyakkal honosodott meg, mivel csak a XVII. század óta fordul elő.

Azt hiszem, fölösleges említenem, mert hiszen általában tudott dolog, hogy a gyönyörű székely varrottas-hímzések, éppúgy, mint a torockói és egyéb paradés népviseletek, már majdnem kivesztek és a művészies, tartós kézimunkát, a megbízható háziipart egészen elnyomta a silány, de olcsóbb gyári termék. Már csak kevés faluban (pl. Felsőrákoson, Torockón, a csángó hétfaluban) látni vasárnaponként a színes, díszes népviseletet. De azért akad néha itt-ott, nemcsak a falu öregjei között, hanem a leányok és legények sorában is, aki még büszkén kiöltözik elődeitől öröklött díszruhába. A leányok színes, szalagos hajfonattal, vagy esetleg a széles bőzőni szalmakalappal jelennek meg, ráncos, szöttes „fös-sing“-ben, virággal kivarrott, vagy bársony lájbiban, hímzett, csipke-galléros ingvállban. A nyakukon piros kaláris, a lábukon csizma. Torockón még a török módra föl-kunkorodott orrú ráncos csizmát viselik. A férfiak fekete, színesen szegett kacagányt hordanak, télen oldalt gombolós, fehér, ujjatlan írha-bundát, mely csak derékig ér és, akárcsak a bőrmellény, szépen ki van varrva virággal. Régebben magas, kerek, lapos-tetejű fekete kalapot viseltek, zöld zsinórral, de ma már ez is ritka. Lábukon fekete szegélyű, fehér harisnya vagy csizma, vagy „cüpők“: amolyan hosszabb szárú bakkancs, melynek kívülről van a vágása és szíjjal fűzik össze.

És a népviselettel hanyatlik a nemzeti egyéniség, hanyatlik a hagyomány, hanyatlik a ragaszkodás is az anyaföldhöz ...

Hanyatlik a háziipar egyéb ága is: a fafaragásos, színes virágokkal kifestett bútorok: székek, padok, ágyak,

pohár-szekrények, kasztenek, tulipános kelengye-ládák, az eredeti búbos kemencék, meg a régi, szép, lábon álló csempés tűzhelyek és az elmaradhatatlan szövő-székek, az asszonyok kezében cifrán faragott és festett guzsaly-nyelek, melyekre a gyapjú volt kötve. No meg a szintén vésett és színezett vászon-feszítők. A földművelő nép már nem élénken festett, formás járomban hajtja állatjait a szántásra, a leányok nem ázsiai rajzú, festett mosó-lapátokkal verik a mosást a patak mentén, a székely „ügyeskedések“ letűnnek kupáról, kanálról, ostornyélről, nem beszélve a vájt-faragású, agancsból készült, régi puszkaporos tülkökről.

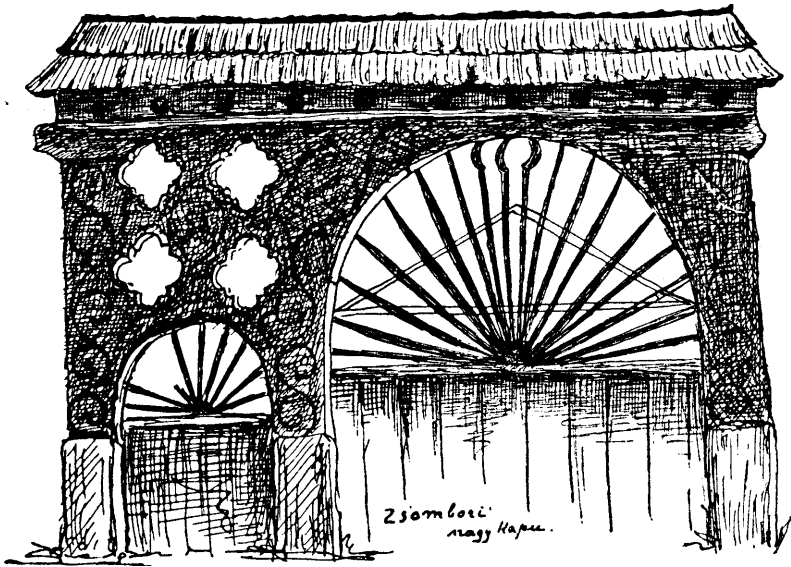
A még található tulipános festett bútorok többnyire csak a múlt század hatvanas éveiből valók és semmi esetre sem régebbiek, mint a múlt század eleje. Ezek egyszerű barok-formát mutatnak. Ma már, sajnos, Brassót kivéve, ahol Oláhország számára készítenek modern festésű tulipános ládákat, az asztalosok végképpen abba hagyták a régi, festett, székely bútorok készítését.

Legékesebbek voltak a ládák, fali tékák és a pohár-szekrények, melyeknek alján két fiók és ajtó van, rózsák és egyéb virágokkal kifestett mezőkkel. Az ágyak két végén barokos rakvány szokott lenni, amit a mennyezetig tornyosuló párnák tesznek szükségessé. A rakvány alatt két kis színes mezőben pedig virágok díszlenek. A székek egyenes támlájúak, bárok körvonallal.

A festés módja mindig egyszerű, árnyékolás nélkül, éppúgy, mint a hímzéseken. A virágokat rendszeren fehér vagy sárga sáv választja el a színes alaptól, a fehér alapnál pedig fekete. A bútor-dísz természetesen mindig virág, mely a csángóknál roppant gazdag, tömött és bonyolult csoportozatban szokott lenni, fehér pontokkal és sok cifrasággal tarkítva. Az ilyen festett bútorok természetesen nagyon élénkítették a székely parasztházat, melynek egyik legfontosabb darabja, elmaradhatatlan kelléke, szerszáma az osztováta, vagyis szövőszék volt, melyen szép mintás szedettesek, szőttesek készülnek. Ezekből hajdanán Udvarhely vármegyéből élénk kivitel volt. Legújában, hála Istennek, úgy látszik, ismét divatba jönnek a nép közt is.

Az osztováta rendszeren nincs festve, csak vésvé, avagy tüzes vassal beleégetett virágokkal díszítve. Legcifrábban

vészt és mindig festett a guzsaly, melynek hegyén néha csörgő, fagolyócska van, hogy megszólaljon, ha belékapnak a rákötött kenderbe. Nagy szerepet játszott valamikor, nem is olyan régen, a legénytől a leánynak ajándékba faragott guzsaly meg általában a fonó, mely a falvak téli mulatsága volt. Hosszú téli estéken egybegyűlt a fiatalság víg énekszó mellett, vagy hallgatta a község öregjeit, akik a székely nép régi-régi regéit mesélték, nekünk furcsa tájszólással, elavult kifejezésekkel, sok hosszú hallgatások közepette. A vének ott gubbasztottak melegedés végett a szép, cserepes, széles

padkáján, amely szintén a szoba dísz volt, de ma már, sajnos, majd mind sutba került.

Alig látni már szép csempés kályhát, milyeneket a híres korondi, keresztúri, mákfalvi fazekasok készítettek. A szoba egyik sarkában álltak, olykor a talpazattól lontig csempézve, máskor azonban lábakon és akkor mellek-kaiynával fültek oldalról. A csempék többnyire fehér ^^kek mintások voltak, vagy zöld mázasak. Az említett helyeken kívül Brassóban is készültek ilyen csempések, amelyek, Dar szászoktól valók, mégis sok magyaros vonást mutatnak legszébb cserép-gyűjtemények a Kolozsvári Múzeumban, az Erdélyi Kárpát Egyesület néprajzi gyűjteményében, továbbá

a szebeni szász Kárpát-Egyesület Múzeumában és a sepsiszentgyörgyi „Székely Múzeum”-ban található.

A fazekasságnak két fajtát különböztetjük meg, a primitívebb, közönséges „engobe“-eljárást, azaz focskolással való edénykészítést és az ónzománcos műveletet. A falusi cserép-edényeknél most is az előbbeni engobe-módszert használják: a fazekas a korongon mintázott edényt leönti finom agyag-iszappal, ráfesti vagy bevési a mintát, ekkor kemencében kiégeti, majd ólomoxidos mázzal bevonva, megint kemencébe rakja, hogy megadja a színek élénkségét és az üvegszerű zománcot. Az ilyen edényeken, mivel olcsó vásári munka, egyszerű a díszítés: rendszeren nagy ecsetvonásokkal húzzák meg a virág- és levél-mintákat, gurgulyával csepentik a pontokat vagy geometriai vonalakat. Az ónzománcos edényeken azonban, mivel ezek a jobbmódú köröknek készülnek, a díszítés is sokkal gondosabb, finomabb, művésziesebb és a virág-mintákon kívül állatokat, alakokat, néha tájképeket és egyéb jeleneteket is ábrázolnak.

Az ónzománcos eljárás abban különbözik az engobe-tól, hogy az edényt nem iszappal vonják be, hanem elég vastag fehér ólomház-réteggel és erre jön a festés. Nem lévén ezen zománc, a színek kevésbé élénkek, mint a közönséges fazekakon. Az ónzománcos edény-készítést a habánok (holland eredetű unitárius szekta) a XVII. században honosították meg Ausztriában, Cseh- és Felső-Magyarországon. Csodálatosképen magában Erdélyben nem terjedt el ez a technika, bár a brassói fazekasok nagyon ügyesek voltak szakmájukban. Az úgynevezett győri ónzománcos edények, ahogy a nevük is mutatja, Magyarországból kerültek át Erdélybe. A szászoknál elterjedt, igen szép és művészi, úgynevezett alvinci kancsókat, régente szász eredetűeknek tartották, de későbbi kutatások szerint Ausztriából, Gmunden vidékéről jöttek le a Dunán, majd föl a Tiszán és Maroson át kerültek Alvincra, mely a XVIII. században fontos vízi kereskedési gócpont volt.

Az engobe-os edények közül kiemelendők a Küküllő tájékán, a XVIII. század végén és a XIX. század elején készült tinta-kék edények. Valószínűleg mind egy- és ugyanazon műhelyből kerültek ki, mert egyformán különleges, egyéni technikával készültek. T. i. két agyagfocskolásban

részesültek. Az első, rendes réteg fölé, fél-száraz állapotban, kobaltkék agyagmáz került, melybe hegyes pálcikával vésték be — de csak a felső rétegbe — a rajzot. Egyébként ugyanaz az eljárás következett, mint a rendes fazekaknál.

Ezek az edények eléggé hasonlítanak az ugyanolyan dél-csehországi fazekakhoz, de a kettő közt valószínűleg még sincs összefüggés, mivel a küküllőiek mintája abszolút népies és magyaros. Főleg egyszerű, de művészies virág- és madármotívumok díszítik, amelyek nagy rajzi készségről tanúskodnak. Sajnos, már a múlt század közepe előtt hanyatlik ez az ág, úgy, hogy csak körülbelül hatvan évig tartotta magát. Hogy a mestere milyen nemzetiségű volt, nem bizonyos. A szórványosan előforduló föliratok ugyan németek, de ez rendelkezésre is történhetett. A díszítés minden esetre annyira tősgyökeres magyar, hogy bajosan eredhet idegen kézből.

Másik *edény-csoport* a tordai, amely már *nem egyetlen* egy mester egyéni ízlését, hanem, mondhatnók, egy egész iskola művészi fölfogását képviseli. A mai tordai fazekasok még mindig elsőrangúak és edényeik sokban hasonlítanak az előbbeni századok munkáihoz. Nem annyira a díszítési mintákban, mint főleg a formavilág sokféleségében nyilatkozik a, tehetségük. A kancsó formája zömök, vaskos, a nyaka jóval szűkebb, mint a feneke, de a nyak felett tágabb, hengerszerű tag veszi körül az edény száját, ami roppant jellegzetes. Kégente fehér engobe-bal vonták be és erre került a kék, olykor zöld cifraság. Ritkán használtak ecsetet, rendszeren csak a bivalyszarv-alakú gurgulyával rajzoltak. Az edények alsó és felső részén rendszeren sakk-tábla mintás, elég széles szegély húzódik, közte a gazdagabb virág- vagy madár dísz. A növények legtöbbször csigavonaiás kunkorodásban végződnek. Igen szépek a tordai tányérok is: a peremük nagyon gazdagon díszítve, szorosan körülfutó levelekkel, vagy egymás mellé sorakozott rózsákkal, olykor geometrikus rajzok is vannak rajtuk.

Ezek a cserép-termékek, mint látjuk, nem a Székelyföldön készültek; a székelység aránylag nem mutat annyi egyéni vonást az agyag-iparban, mint egyéb művészi megnyilvánulásaiból várni lehetne. Cserépedény-mintái nagyon hasonlítanak a magyarokéhoz és tordaiakhoz. Mint egyéni

díszít főlemlíthetjük a tányérokon csak nálunk előforduló kakas-mintát, primitív rajzú, mellképes bokáljaikat, a főtől lefelé húzódó hullámvonalakat és a bátran megrajzolt, húsos-levelű növény-ornamentikát.

A székelység legegységibb megnyilvánulása, művészi érzékének megtestesülése kétségtelenül a jól ismert díszes, faragott, galambdúcos „székelykapu“, amelyen, mintha megvolna örökítve a népnek nemcsak ezeréves európai története, hanem az ősi, ázsiai vándorlások benyomásai, befolyásai és a különböző keleti kultúrák emlékei is. Már a nagy kapu, mint olyan is, kétségtelenül ázsiai, azaz mongol megnyilvánulás, míg különböző formáiban, ívelésében és díszítéseiben nemcsak a török, mór és perzsa, hanem még az asszír motívumok is könnyen föllelhetők, sőt egy fenyédi kapu oszlopfői egészen az egyiptomi oszlopfő benyomását teszik. Mongol jellegnek minősül a dupla, pagodás fedél (mely bároknak is nevezhető), továbbá a kapu-zábék bevezése, a szemöldökfa és kapufélfá közti háromszöget összetartó, gyakran igen masszív formájú fadarab és némely esetben a kis kapu és a felső szemöldökfa közti átluggatott, faragott rész. A mongol motívum mellett sok török, azaz jobban mondva perzsa hatás is észlelhető, néhol pedig egészen tiszta mór-stílusú részletek is vannak, pl. a patkóíves kapuk kicakkózott, hagymaformájú kivágása, mely egészen megfelel a mór ívezetnek. Ilyen egy türköi és csikkozmási, meg két csernátfalvi kapu.

A hagyományos keleti formáknak ez a fenmaradása röppent meglepő, ha elképzeljük, hogy a legtöbb kapu nem régebbi, mint a múlt század, mert hiszen a fából készült kapu gyorsan pusztult, korhadás, tűz és más okok miatt úgy, hogy gyakran kellett renoválni vagy újjal pótolni. Ebből nyilvánvaló, hogy a forma-érzék erősen atavisztikus jelenség.

A fa-építkezés magában véve a népvándorlás óta, sőt már az előbbi korból, maradt szokásban. Tudjuk, hogy Attila palotája és a többi hún házak is, többnyire faragott fából voltak, tágas, befelé nyíló kapuval. Priscus rhetor leírása szerint Attila házának fala gyalult, sasokba eresztett gerendákból volt. E szerint nem borna, hanem bálvány-falak voltak. A bálványok közé, úgy látszik, féldomborműen faragott deszkákat is illesztettek. Hogy a faragványok milyenek vol-

tak, azt, sajnos, nem tudjuk, lehet, hogy berakott munkák is díszítették. A királyi udvar kerítése, a többitől eltérően, tornyokkal ékeskedett. A tető formáját nem tudjuk, lehet, hogy pagoda-szerű volt, ahogy valószínű, hogy a hún házak inkább a kínai faházakhoz hasonlítottak, mint a mostani székelly házakhoz, bár az utóbbiakban sok mozzanat emlékeztet Attila házának leírására, pl. a kerítés, a kapu, a bornafal, az erkély, a lépcső-feljáró, a fafaragás stb. A bombay-i szikla-templomoknak fát utánzó kapui némileg hasonlítanak a székelly kapuhoz, ami azért lehetséges, mert az a juntái, karlii és bojai szikla-templomok faragásai nem hindu eredetűek, hanem közép-ázsiai, azaz turáni típusról tanúskodnak, a turáni népvándorlás (vagy betörés) idejéből.

A díszítések vagy vésettek, vagy festettek, még pedig többnyire virág-motívummal. A benyomás rendesen renaissance-os, de van (pl. egy balavásári kiskapun) tiszta Louis XVI. motívum is. Roppant érdekesek egy kis bőzőnyfalusi kapunak a félfái, melyeknek ékszerűen bevéselt levéldíszje messziről kínai írásjelekre emlékeztet. A díszítések csak négy színben fordulnak elő, még pedig: az indák mindig sötét-vörösek, a levelek kékek vagy zöldek, fehér cifraságokkal. Sárga vagy lila szín nem fordul elő soha.

Az ornamentika vidékek szerint változik, azaz minden vidéknek megvan a maga jellegzetes díszítési módja, így Udvarhelymegyében az indás, hármass-levelű, stilizált dísz szokásos, míg Csíkban a lóherés és pálmás kapu. Ezzel szemben a legöregebb kapuk mindkettőtől eltérnek. A legrégibb évszám 1751 egy dálnoki nagykapun, mely sok érdekességet mutat föl. így pl. különleges díszek a kis-kapu fölött elhelyezett, napot és holdat ábrázoló körök, melyeket címerszerűen szirén, medve és sárkány vesz körül. Talán tényleg címer akar lenni, bár az is lehetséges, hogy valami ősi, mithológiai ábrázolás, de minden esetre több, mint csak ornamentika vagy töltelék.

Szimbolikus jelentőségű dísz valószínűleg az a gránátalma-fához hasonló ábra is, mely a magyardályai kis-kapu fölött van és egyedül áll a maga nemében. Ritka, de előfordul a kétféjű sas minta is, de még ennél is ritkább, a női alak, mint pl. egy ménasági és csíkszentmártoni kapun. Egy oláhfalvi kapun a pálmából kiinduló lilimos, indás dísz nagy

virágban végződik, mely nagyon is emlékeztet a szür- és suba-hímzéseken gyakorta látott szasszanida-virágokra.

Az udvarhelyi kapuk formában, ívben sokkal kevésbé tökéletesek, de viszont díszítésre igen gazdagok és művésziesek. A kapuláb, mely egy—másfél méter magas és kiugró, rendszeren külön van díszítve, még pedig rozettás, csigavonalas mintával. Minden kapufélnek felső részén, kivétel nélkül, palmetta van, a levelek közt apró virágokkal. A palmetta majdnem azonos az asszír palmettával, de az utánzás nem valószínű: ős-motívum kell hogy legyen ez, melyet a székelyek állhatatosan használtak a legrégibb időktől fogva. A kis-kapu fölötti részt néha címer- vagy mesterségi jelvények foglalják el. Az udvarhelyi díszítés kétségtelenül a legrégibb és tipikusságát tekintetbe véve, évszázados gyakorlatot és hagyományt föltételez. Egyúttal leginkább azonos a honfoglalási és ázsiai díszítési móddal. A színek túlnyomóan vörösek és kékek, fehérrel és zölddel, fehér pöttyökkel tarkítva.

A kapuk egyik csoportját az oszloposok teszik, melyek díszítésre nézve az udvarhelyiekhez tartoznak. Az oszlopok sohasem jelennek meg teljes mivoltukban, hanem csak mint féldombormű a kapufélfákon. A legrégibb kapuzábé-oszlopnak virágedény lábazata van. Így a gyönyörű Bethlenfalvi kapun is, mely pazar díszítéséről híres. Az oszlop maga három kanelürös s ezeknek a kezdetén és végén tulipánszerű virág van. A nyak, úgy mint a talapzat felső része, kettős gyűrűt mutat. Az oszlopfaj magas, díszes, több lapja van és fedő lapja fölött nő ki a szokásos palmetta. Ehhez hasonló, kanelürözött pálma-oszlopot csakis az asszír-aknáknál találunk. Szárgon király khorzabadi palotájának udvarában a bethlenfalvihoz erősen hasonló oszlop állott. Az is meglepő, hogy az asszír oszlopos kapuk lába előtt rendszeren virágedény állott, mely messziről olyan volt, mintha az oszlop talapzatát alkotná.

Ez a különös hasonlóság nem annyira valószínűtlen, mint az első percben gondolnók. Az asszír-babiloni műveltséget ugyanis az arabok és perzsák vették át s az utóbbiak, szasszanida-perzsa királyaik alatt, könnyen továbbíthatták a Kaukázus és Ural mentén lakó magyaroknak. A perzsá-arab műveltség kihatását a magyar művészetre az Árpád-

kori sírleletek ezüst-virágai is bizonyítják, amelyek nem utánzatok, hanem szakasztott szasszanida-rozetták és arabos díszek.

Magát a pálmás-oszlopot nem találjuk a perzsáknál, de a virágdísz csakis őrajtuk keresztül jöhetett le hozzánk az assziriaktól. Annyi bizonyos, hogy a székely ornamentáció nem nyugati minták utánzata, hanem tisztára ázsiai.. A fejezetek és lábzatok csigás képzése is csak Babilonban fordul elő. A székely címerek napja, holdja és csillagai szintén az ősi vallásból származnak mely, a perzsák napkultuszán keresztül, a babiloni asztronómiai kultusszal hozható kapcsolatba. Címerek sokszor fordulnak elő a kapukon, pl. az említett bethlenfalvi kapun egész címer-sorozat látható. Az ív háromszögében, ha nem nap vagy kör van benne, rendszeren madár-díszet látunk, még pedig sokszor búbosbankát, melynek a jelentőségét, sajnos, nem tudjuk.

Oszlopos kapuink közül említsünk meg egy miklós-falvit, 1825-ből, mely majdnem olyan tökéletes, mint a fentemlített. Majd egy zetelakit 1835-ből és egyet 1838-ból. A csetelaki 1840-ben készült ecclesia-kapuja már az oszlopos kapuk visszafejlődését mutatja. Egy pálfalvi és korondi nagykapun az oszlop fölött és alatt, fejezet és talpazat helyett, gyaluforgács-tekercs van. Az előbbeninek az oszlopa egészen sima. Érdekes a kis-kapu fölött a környílás. Utóbbin az oszlop két egyenlő félre oszló renaissance-os ballusztrádot mutat.

A csavaros forgács-tekercs bizonyítéka annak, hogy a főntebb említett csigás kapitell nem a renaissance ión-csigájából származik, hanem valami felkunkorodott tekercsből. Hogy renaissance befolyás alatt a tekercs mindinkább ión formát öltött, az természetes, de ebből nem lehet azt következtetni, hogy esetleg fordítva történt és hogy a tekercs keletkezett a renaissance mintából: mert sehol máshol ilyen eltorzulásra nem akadunk. Tekercses oszlopfőket azonban látunk a persepolisi oszlopon, amelyeket nem lehet görög befolyásnak tulajdonítani. Az említett, aránytalanul karcsú és magas oszlopok valószínűleg fa-építkezést utánoztak, ahol a fa-forgács-tekercs-bevégzés egészen természetes. Érdekes a csíkszentmihályi nagykapu oszlopfője, mely háromsoros szirmú virágot képez és igen hasonlít a szasszanida-díszhez.

A kapuk egy másik fajtájához tartoznak azok, melyeknél a kis-kapu fölött egy nagy, vagy 4—6 kerek nyílás tátong. Ilyenek (4 lyukú) vannak Lisznyón Derzsen 1747-ből. Dalnokon, a Veres-féle kapun, nagy, gerezdéit szögek alkotják a fő-dísz, egy nagy, kerek nyílású, székely keresztúri kapun pedig csupa sujtás-dísz meg sallang-utánzatot látunk.

A csíki kapuk abban különböznek az udvarhelyiektől, hogy a kis kapu fölötti rész rend szerint rácsozott, cifra deszkakivágással díszített. A deszkák oldalainak mintázása, kivágása különben a svájci faházaknál is divatos, de a csíki kivágásnál mindig megvan a magyaros, azaz keleti jelleg. A számos ilyen kapu közül csak a csíkszentmártonit fogom említeni, mint a legősibb díszítési mód mintaképét, bár csak 1867-ből való. A színezése roppant élénk és kapufélfáin, négy-szögletes edényből kinöve, ott látjuk az asszíriai pálmának majdnem pontos mását, mely csak annyiban tér el őseitől, hogy a rovatolt törzs és a palmetta között jobbra-balra hajló levelek és tulipánok vannak. Egyébként szakasztott mása a Rawlinsontól fölfedezett kujund csíki dombormű pálmáinak

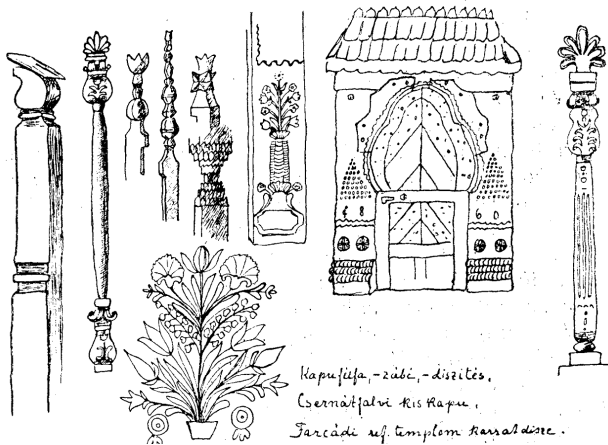
A só vidék kapui igen elütnek a többiektől, amennyiben nem követik annyira a hagyományos, régi díszítési módszert, hanem inkább a modern, természetes alakokat kedvelik. A szöllőfürt pl. igen gyakran fordul elő, amit máshol alig találunk. A kapuk rendesen kicsinyek, azaz a nagykapu nem szokott fődve lenni, hanem félfái ékes kopjaszerűen végződnek, gyakran indiai mintára. A korondi kapukon bemélyített, festett díszet látunk.

Helyenként a székelyeknél is előfordulnak kő-kapuk, de természetesen sokkal ritkábban, mint a fából faragottak. A háztól-házig terjedő, cseréppel fedett téglakapuk (pl. Homoródújfalun, Zsomboron) pedig teljesen olyanok, mint a nagy szász kapuk s a székelyek alkalmasint ezektől is vetették át. Nem valószínű, hogy megfordítva történt volna, mert az ilyen, kapukkal egybe épített házsorok a sváboknál is előfordulnak.

A székelyház maga többnyire fából, azaz nagy, alig leháncsolt gerendákból épült, mert az erdős vidéknek ez a legolcsóbb anyaga. Ezeket egymás fölé rakva, agyaggal

gondosan kitapasztják és bemeszelik, úgy hogy csak a ház-sarkokon látni, ahol csupaszon állnak ki a gerezdbe rakott fák, hogy nem vályogból vagy téglából van a ház. Oldalt oszlopos fatornác torkollik a „kieresztésbe“; mely a magasan épült házak kiugró pitvara, avagy bedesz-kázott, kiszélesedett „verandája“. A homlokzatot, az úgynevezett „Bütü“-t (mert hogy itt látható az építő neve és az évszám) gyakran vakolat-díszítéssel szépítik. Ilyen díszek: a mester-emberek

jelvényei, Szent László lóháton, a koronás sárkány, virágok stb. Régi házaknál az ablak fölött festett virágok ékesked-

tek, az ablak alatt pedig, úgyszintén a lent kiszélesedő házfal alján, domborított tapasztáson, festett sáv. A régi, magas zsúpfödeleken, hogy a szél el ne hordja, kalodák, azaz összekötött, néha kopjas hegyben végződő rudak voltak keresztbe vetve. A tetővégeken kereszt, vagy cserép-díszítés. Ma már amióta tilos a szalmafödés, mind ez nagyon megváltozott.

A házakban, sajnos, sokkal kevesebb ősi vonást találunk, mint a kapukon, de azért bátran mondhatjuk hogy a magas, kontyos tető mongol eredetű és hogy a télig bedeszka-rácsozott, fapilléres tornác, valamint az ereszes kapualj szintén kétségtelenül keleti jellegű. Az oszlopotat négy-

zetalakú gerendákból faragják, inkább karcúra, dupla kapitalesre és középen vagy hengeralakúra, vagy két részre ballusztrádosra. Az utóbbiak renaissance-jellegűek. Az oszlopféjek kettes-gömbös vagy bojtos beosztása minden esetre keleti: a régi perzsa- és bizánci kapitелеk mind ilyenek. A szabadon végződő, oszlopszerű alakítások: kopjafák, tetőbevégezések, gémeskút-végek stb. szintén nagyon eredetiek szoktak lenni. Maguk a kopjafák pedig egész egyszerűen kopja-utánzatok. A temetőben találunk csillagos, buzogányos alakításokat is. A gerendák maguk nem szoktak díszítve lenni. Kő-épületeken sok a vakolt-dísz, mely emlékeztet a szász házakra. A ház beosztása olyan, mint a svájci házaknál szokásos, ami azonban valószínűleg nem idegen befolyás jele, hanem a célszerűség kikristályosodása.

Mint érdekes jelenséget meg kell még említenem, hogy kapuinkon az ablakszerű ráházat felső közepéről kétoldalt lelógó és többnyire a betöltendő téren felül jóval túlérő dísznek kezdődő csomója benyúlik a nagy gerenda, vagyis a kapu-fries díszébe, amihez hasonló forma csak a nepáli ablakoknál, látható, amennyiben a felső relief-koszorú ezeken is fölér a friesen túl, egészen a párkányzatig, sőt néha már ott is kezdődik. A gondolatmenet egy és ugyanaz, bár a mi díszünk sokkal laposabbak, mint a hinduké. Az utóbbiak kifejlettek, míg a mieink megmaradtak eredetiségükben. A baktriai és indo-szkitha görög királyok pénzein a szárnyas Nikét babér- és olajág-jelvényekkel látjuk s ezeket az indo-szkitha-ugor királyok átveszik pénzeikre. A babérkoszorú és olajág a királyság vagy a nép jelvényei lettek. Hogy a székelyek ezeket a motívumokat őseiktől kapták-e Indiából, avagy más ugoroktól vették át: nem lehet pontosan megállapítani. Hogy Nepálban még ma is találhatók, ezt az ország elzárkózottsága magyarázza. Ott a kő- és fa-építkezés még ma is keverve fordul elő, mint a Krisztus utáni első századok hindu építkezéseiben.

Székely templonok

A székely építkezés egyik legsajátságosabb példánya az unitárius templom, mely sokban különbözik nemcsak a katolikus, hanem a református, azaz kálvinista templomok-

tói is. Gyakorta találunk góthikus ajtószemöldököket, mint pl. a mederesi templomét és egyéb góthikus részleteket, melyek még a katolikus időkből származnak. Előfordult az a furcsa eset is, hogy a reformációkor az egyetlen katolikus templomból kettőt építettek, még pedig úgy, hogy az anyagot (oltárköveket, faragványokat, képeket) minden rendszer nélkül, igazságosan kétfelé osztották, úgy hogy néha a legszebben faragott kövek az alapzatba kerültek. Így van aztán, hogy a legvalószínűtlenebb helyeken találunk góthikus, faragott köveket.

Az építkezési formát illetőleg sajnálatos, hogy a városi templom-minták olyan nagy befolyást gyakoroltak: csak néha akadunk egy-egy teljesen egyéni mozzanatra, melyből következtethetjük, hogy ha mesterének szabad kezet hagytak volna, a templomban is diadalra juttatta volna a székely építkezési módot. Ez azonban teljesen soha sem történt meg s így a székely stílus főleg csak a díszítésre és berendezésre szorítkozik.

A templom ajtaja rendesen világoskékre festett, virágokkal díszített, mezőkre osztott fa-ajtó, épp úgy, mint a hajó két végén lévő karzat, azaz kórus is. Egyiken van az orgona és a kifüggesztett, festett, faragott szegélyű tábla, melyre a zsoltár számát és a „ditséretett“ írják föl. A torony felőli oldalon lévő kart a fiatal házasok vagy legények használják. A menyezet deszkázott, szintén égszínkék, félméteres kockákra osztva, melyeket fantasztikus virágcsoportok díszítenek. Középen a felírás: „Az én házam imádságnak háza“ és az építési évszám, az építő, a kurátor neve stb. Egy oldalt a szószék látható szép takaróval. Fölötte művészi formájú korona: virággal, levéldísszel, gondosan faragva, festve. A katedrától jobbra-balra világoskék padsor. Az első két padon fantasztikus festmények, kockákra osztva. Az Urasztala díszesen faragott, szép terítővel borítva. Ilyen templom a keresztúri, érdekesen meghosszabbított egyik kereszt-hajójával, karcsú, bádogsisakos tornyával. Ugyancsak ilyen az agyagfalvi és még sok más templom.

Érdekesek a különálló tornyú templomok, pl. a torjai, dupla facsúcsával, a derzsii templomnak impozáns, várszerű tömege, ahol is a különálló torony, azaz harangláb, építkezés szempontjából sokszor helyesebb megoldásra ad alkalmat,

mint az egybeépített tornyok. A derzsii templom egyébként is figyelemreméltó, amennyiben a támaszpilléres templomfalon még látszanak a lőrések, a megerősített bejárón pedig az eltorlaszoló gerendáknak hagyott lyuk. A szentély igen jó góthikus stílú, a torony-sisak olaszos. A megerősített templomok egyébként az egész Székelyföld jellegzetessége, alig látunk templomot, melyet nem vesz körül kőfal, vagy ne különálló dombon épült volna.

A szép deszka-menyezetek közül alig maradt meg egy-néhány. Vagy múzeumba kerültek, vagy elkallódtak. Legérdekesebb az enlaki templomban az orgona fölötti fakockán a hun-székely rovás-írás egyetlen maradványa, mely azonban alig emlékeztet a germánok rúnáira, hacsak nem annyiban, hogy mint néha ezek is, jobbról balra íródnak. A festést, mint a latin írás említi, Muzsnai György készítette 1668-ban, a tatárok pusztítása után. A menyezet díszítése határozott renaissance és nagyon változatos, a száz évvel később festett kórus két bokrétája azonban teljesen magyaros. Szép deszka-menyezetek vannak Székelyudvarhelyen és Csíkdelenén, mely egyúttal a legrégebb fa-menyezet. Az 1613-as évszám van az egyik festményen. A motívumok többnyire renaissance-stílűek, de mindig keverve magyar díszítéssel, avagy alkalmazva a honi ízléshez. Ezen a menyezeten nem kevesebb, mint 14 díszítési motívum váltakozik. A templom maga késő góth stílusban épült.

A másik, legrégebbi famenyezet a dályai ev. ref. templomé 1630-ból. Festett menyezeten kívül érdekes a bejáratnál lévő kis festett ládikó, melyet perselynek használnak, Csíksomlyón a Salvator-kápolna dongabolt-menyezete is fenyőfára festett mezőkre oszlik, melyekben szentek képei láthatók latin fölírásokkal. Alkalmassint a XVII. század végén készült, mint a festett oltár és kórus is. Ennek a kápolnának a helyén állhatott a Szent Istvántól emelt kápolna; de ez a mai csúcsíves kis épület semmi esetre sem azonos vele, ahogy sokan hinni szeretnék. A tarcsfalusi szegényes kis góthikus templom menyezete 1700-ból való. A díszítések elég gyarlók.

Érdekes a XVIII. századbeli köpeci ev. ref. templom menyezete, mert a japán-sárga alapú négyyszögekben határozottan perzsa vonású virágok láthatók, még pedig úgy, hogy

egy nagy középső virág oldalán félig eltakart más virág tapad, ami a perzsa, hindii és teheráni hímzések sajátos vonása, de a XVIII. század óta a magyar díszítésben is előfordul. A XVII. századból való a inaksai ev. ref. templom renaissanceos menyezete is, amely azonban magyaros virágokat is mutat. Többnyire kék alapra vannak festve piros, fehér, zöld, sárga színben, barna vagy vörös száakkal. A kórus rózsabokrétái is magyarosabbak, mint a menyezete.

Huszka páratlannak említi a magyardályai góthikus⁴⁴ renaissance átmeneti festményeit a XVI. századból és a ménasági katolikus templom menyezetét, a szentély falába vésett 1655-ös évszámmal. Az utóbbi templom gyönyörű olasz renaissance-kori szárnyas oltáráról híres. Udvarhely vármegyében majd minden templom menyezete, kórusa és ajtaja festve van.

A legszebb festett ajtók Árvátfalván és Homoródkarácsonyfalván vannak. Előbbeninek a karzata is igen szép. A sepsiszentgyörgyi ref. templom ajtaja gyönyörű renaissance faragványokkal ékeskedik. A faragványok többnyire katolikus templomokban található. Ilyenek a csíkszentmártoni templom Erzsébet-oltárának szárnydísze és szentségtartója, faragott, nagyon áttört, paraszt-barokkban. A csíkkozmasi templom csarnokában góthikus padsor látható, Csíkszentdomonkoson pedig igen szép faragott, pilléres, renaissance-oltár és Mária-szobor van.

Népművészeti emlékek láthatók még a következő templomokban: Kecsedkisfalun, Rugonfalván, Alsósímfalván, Szentábrahámon, Zsákodon, Felsőrákoson, Fiátfalván stb, Az aranyosszéki templomokban is található sok érdekes emlék, pl. Torockószentgyörgyön, Várfalván, Sinkfalván, Mészkon, Szentmihályfalván stb.

Fali képek, azaz freskók a középkorból csak kevés helyen maradtak fenn; többnyire restaurálások alkalmával mentek tönkre. Így pl. Homoródkarácsonyfalván, Homoródklányon stb. A székely keresztúri katolikus templom freskóinak egy részét meg lehetett menteni, körülbelül 6 méter hosszúságban. Sajnos, azonban a színek és alakok a felismerhetetlenségig megrongálódtak az előbbi vakolások folytán. Csak egy jelenet vehető ki az Apokalipszis XVII-ik fejezetéből: „És láték egy asszonyt ülni egy vörös színű vad-

állaton, mely rakva volt káromlás nevével, hét feje lévén és tíz szarva. Az asszony pedig bársonyba és bíborba vala öltözve és fölékesítve arannyal és drágakövekkel és gyöngyökkel és kezében arany pohár lévén tele utálatossággal...”

Aránylag legjobban menekült meg a bögözi ev. ref. templom északi falának képsorozata, mely az „ítélet napját” ábrázolja, 10 m hosszúságban és 134 cm magasságban. A kompozíció középpontja egy 110 cm magas, ülő Jézus-alak, a feje körül glória, művésziesen redőzött palásttal. Jobbra és balra két-két mezőre oszlik az ábra: a felső mezőn jobbra-balra egy-egy angyal térdelve hódol Isten fiának, az alsó mezőkön pedig Szűz Mária és Szent János.

Az angyalok mellett látunk hat-hat apostolt, mind-egyiknek kezében könyv. Arcvonásaik nemesek, tiszteletet gerjesztők. Szent János mellett Mihály arkangyal kivont karddal egymáshoz kötözött kárhozottakat terel a pokol felé. Az angyalhoz legközelebb álló alak középkori divat szerint van öltözve, structollas kalppal, a többi mezítelen. A sorozat jobboldalát egész magasságban a pokol kapuja tölti be és nyílása egy szörnyetegnek a tátott szája. Ebbe éppen beleesik egy elkárhozott, nagy ládával a hátán (valószínűleg uzsorás volt), egy másik pedig már beljebb jutott.

A pokol kapuja előtt, a felső mezőben egy sarkantyús vitéz mezítelen testet visz a vállán: úgy látszik a pokoltól akarja megmenteni, egy ördög azonban már utána nyúl. A baloldali képen még egy Szűz Mária-alakot látunk álló helyzetben, amint védőleg emeli palástját azok köré, akik életükben hűek voltak hozzá. Emellett szimbolikus kép: kékes-szürke korong, benne két kisebb korong: az egyik világos, a másik sötétebb sárga. Az eget ábrázolja a nappal és holddal, alatta rézsútosan egy barna korong, valószínűleg a föld. Az utóbbin hajó látszik, meg egy félig fekvő ember, aki hátával a hajónak dül: a tenger és szárazföld jelképe. (?) Az eget és földet rozetta-rajz kapcsolja össze, melynek egyik mélyedésében kacskaringós kígyó van, valószínűleg a paradicsomi kígyó. Ettől balra a halottak föltámadása látható: két angyal az ítélet-harsonát fújja, míg a földön megnyílnak a sírok és a halottak ujjongva támadnak föl. A képsorozatnak balra legszélsőbb része a mennyország, melyet áttört kőfal vesz körül. Az üdvözülteket, kiket angyal vezet, Szent

Péter ereszti be a kapun. Az angyal után két főpap megy, egy tonzúras szerzetes, két koronázott férfi, végül egy férfi és egy nő.

Hogy milyen időből valók a falfestmények, nem tudni biztosan, de valószínűleg a XV. századból. Eleinte csak ez a képsorozat került napvilágra, de idővel majdnem az egész templomot borító festményeket sikerült kifejteni a vakolatréteg alól. Két szent alakja alig ismerhető föl. Ennél jobb állapotban van Veronika kendője, majd egy férfi szent, bizánci koronával a fején, ami azért érdekes, mert a többi korona Anjou-liliomos díszű. Három román félkörös fries alatt három szent mellképe. Az északi falon, az alsó képsorozat fölött Szent Margit legendája 11 jelenetben a művész által szabadon földolgozva. A Margit-legendá fölött a székely templomokban elmaradhatatlan Szent László-legendá látható. Márk krónikája után festhette a művész, mert a Szent Lászlótól megmentett leányt a festő, mint a váradi püspök leányát ábrázolja, ahogy is Márk a krónikája elején említi, bár aztán megjegyzi, hogy nem a püspök leánya volt. Ezt a képsorozatot megbontja egy későbbi időben tört ablak és a csúcsíves boltozatnak hozzáépítése, melyet azonban azóta megint eltávolítottak.

A két legendasorozat régebbi, mint az „ítélet napja“, ami abból is látható, hogy egy helyt az „ítélet“ a Margit-legendá folytatására van festve. A képek színe: vörös, sárga, szürke, sötétkék, barna és fehér. Zöld nincs, mint általában a székely faliképeken, kivéve Bessenyő templomképeit, amelyeken világos-zöld is előfordul. Huszka följegyzései szerint a székely templomok északi fala soha sem volt áttörve, hanem rendesen kifestve, még pedig közvetlen a mennyezet alatt, Szent László legendájával. Legérdekesebb ilyen falikép a szepsi-bessenyői (Háromszék) református templomban látható, ahol az északi fal magassága folytán két képsor is elfér. Az alsó régebbinek látszik. A templomot magát többször renoválták, legrégebb része a hajó; a szentély valószínűleg a XVI. században épült hozzá. A torony felső része és előcsarnoka későbbi korból valók. Az ajtó és egyik ablakrész még román, úgyszintén az egyik diadalív, a sekrestye-ajtót azonban lapos csúcsívre alakították. Az előbbeni részletek a XIII. századra vezethetők vissza, míg a szabálytalan szentély,

a hálós boltgerinc és lapos csúcsív késő góth átépítést föltételez, még pedig a XV. század végén vagy a XVI. század elején. Az északi fal itt is teljesen ki volt festve, két egymás fölötti képsorozattal.

E képek általában nem mutatják, hogy festőikben különösen kifejlett művészi érzék lett volna, de helyenként azért sokszor nagyon helyes megfigyelést árulnak el. A mak-sai festmények pl. figyelemreméltó etnográfiai tanulmányokról tanúskodnak. A falképek közül csak az egyiknek keletkezési évszámát ismerjük: a derzsii unitárius templom egyik képén ezt a feliratot olvashatjuk: „Hoc op. fecit pingere seu preparare mag. paul fili stephani anno dni mm CCCCoX nono scriptum seribetat et pulchram puellam in mente tenebat“. Azaz: ezt a művet festette vagy készítette Pál mester a M. István mester fia, az Úrnak 1419-ik esztendejében, írta az írást és a szép leány járt az eszében!“ Tehát Pál mester a XV. század elején élt. Föltűnő, hogy a székelyföldi képek legtöbbször a ruházat, fegyverzet és az alakok csoportosítása régebbi kor ízlésére vall. Ebből arra lehet következtetni, hogy a XV. századbeli székelyföldi festők régebbi templomok festményeit utánozták. Igen lehetséges, hogy úgy a székely, mint a magyarországi László-legendaképek a nagyváradi, Szent László által épített és századok óta elpusztult Székes-egyház képeinek mintájára készültek. Minden esetre oly egyformák, hogy valamely őstípus létezése föltételezhető.

*

A német kultúra hatása alatt Erdélyben, azaz főleg a Szászföldön a XV. században igen elterjedtek a szárnyas oltárok, akár csak a Felvidéken. A legrégebbi Almakeréken látható, de mint olyan, csak történelmi jelentőségű, művészi érték nélkül. Festészeti szempontból értékesek a barcasági, segesdi, prázsmári, medgyesi, somogyomi, berethalmi, nagy-sinkai, nagydisznódi és koltövényi képek. A prázsmárit, sajnos, 1803-ban szétbontották, részei azonban megvannak a templom északi hajójának bejárata fölött. Ezeket a művészi képeket Schuchlein Hans ulmi mester (1505.) iskolájából való festő készítette. A medgyesi képek Rogier van der Weyden hatását árulják el és művészüket a Schongauer-féle Passió-metszetek után dolgozott. Az egyik Wohlgemuth-

utánzat. A somogyomi oltárképek 1909 óta a segesvári múzeumban vannak. Pszichológiai jellemzésük és biztos rajzuk feltűnő, az arcokat a festő egyénítette és ugyancsak egyéni a háttér festési módja is.

Az 1515-ből való berethalmi szárnyas oltár festészetén megérzik a frank befolyása. Az 1520-ból való segesdi képek művészi színezésűek. A nagysinki Kristóf-kép a XVI. század elején élt Vincentius műve: a kompozíció egyszerű, de drámai elevenségű. Ugyanaz a dél-német származású művész festette a nagydisznódi oltárképet is, amelynek azonban, sajnos, csak a predellája van meg a Bruckenthal-múzeumban. A holtövényi oltár tizenkét képét élénk színezés és bizonyos drámaiság jellemez. Általában azonban azt tapasztalhatjuk, hogy Erdély szárnyas oltárain a plasztikai dísz kiválóbb, mint a festészet. Valószínűleg Németországból, Észak-Magyarországból és Lengyelországból Erdélybe vándorolt mesteremberművészek munkái a szárnyas oltárok javarésze, melyek a szászok kultúrájáról és a reformációt közvetlenül megelőző korszakban egyházukkal szemben való áldozatkész-ségükről tesznek tanúságot.

E mesterek között kétségtelenül legtehetségesebb volt Rosenau, azaz Rozsnyai János, aki a szebeni ev. templom freskójának festője. Ezt a képet, a rajta látható felírás szerint 1445-ben festette. Nem tudjuk róla biztosan, hogy magyar volt-e vagy sem. Némelyek a morva Rosenauból származtatják, azért, mert képén a magyar címeren kívül ott díszelleg az osztrák és a cseh is, de ezt a föltevést megdönti az a körülmény, hogy festményén a helyi elemek (pl. a nők ruházata) nagyon érvényesülnek, úgy hogy a hazai szász népet okvetlenül jól kellett ismernie. Alkalmasint közülük való volt. Szebenben különben már a XIV. században is volt festő, míg a XV. és XVI. századokban roppant virágzott a mesterség, úgy hogy az egész Szászföldet ők látták el képekkel.

A híres falikép a szentély északi falán van két pilaszter között, temperával festve. 9.48 m magas és 5.06 m széles. Három főrésze oszlik: a legfelső csúcsíves mezőben csillagos eget láthatunk, a közepén nappal és Jehovának zsidó hetükkel írt nevével. A második részben négy tornyocska között három ábrán jelenetek vannak Jézus életéből: a pásztorok

imádása, Jézus kereszttelése a Jordánban és a mennybemene-
tel. Legalul pedig, igen díszes keretben a főkép, vagyis a
keresztrefeszítés. A keretben a három címer: a magyar, a
feketesasos osztrák és a kétfarkú cseh oroszlán. Kétoldalt
pillér emelkedik, a baloldalin a megkötözött Jézus, kezében
nádszál, jobbra pedig Jézus, mint ítélő bíró, fölemelt karok-
kal, a szája előtt lebegő kard, a lábainál négy égő gyertya.
A baloldali Jézus-szobor alatt Szent István palástban, koro-
názási jelvényekkel, jobboldalt pedig Szent László, a fején
korona, balkezeiben az országalma, jobbkezeiben csatabárd.
A két király alatt, egyszerű keretben, térdelő alak.

A keret alsó részén, vasrácsos ablak mögött, övön
felül, a szenvedő Jézus alakja, kitárt karokkal, oldalain seb.
A főkép a keresztre feszített Jézust ábrázolja, a két lator
között. A feszülettől jobbra négy szent nő, balra Szent János,
kezeivel eltakarja az arcát és sír. Díszes palástú női alak
térdreborulva öleli a kereszt lábát: Mária Magdolna. A hát-
térben számos női alak, szász viseletben. A nézők közül egy
fiatal ember megfogja a keresztet és föltekint a Megváltóra.
A feszülettől balra zsidó papok és vénék gyülekezete, igen
díszes öltözetekben. Hátul előkelő és köznép lóháton és
gyalog. Egy lovas-katona szíven döfi Jézust, míg egy másik
póznán ecetes szivacsot nyújt neki. Jézust magát a meghalás
pillanatában ábrázolja a művész és egész lényéből fenséges
nyugalom és a sorsában való megnyugvás tükröződik.

Az egész művészi alkotáson flandriai hatás észlelhető:
a festő talán Van Eyck vagy Rogier van der Weyden tanít-
ványa volt. A kompozíció egészen nagyszabású, a csoportok
mind élénk mozgásban, az alakok a részletekig jellemzők, a
kifejezésük bensőséges és finom; a rajz a perspektíva szem-
pontjából egészen helyes és a színek meglehetősen frissek.
Ebből a korból kevés ilyen nagyszerű kép maradt ránk.
A szerkezet gondossága figyelemreméltó és a korhoz képest
drámai hatása is nagy, úgy hogy mesterét jogosan lehet a
nagy művészek közé számítani. Az idők folyamán, sajnos,
sok finomság veszett el a képből, amennyiben egy feliratból
láthatjuk, hogy 1650-ben valami „Herman pictor“ átfestette,
amikor is bizonyára sok módosításon mehetett keresztül.
Rozsnyai ezen képen kívül még a mattersdorfi egyháznak
is festett egy keresztrefeszítést.

Ötvösművészet

Hazánkban az ötvösművészet már a vezérek koráig vezethető vissza, amikor is, történelmi adatok szerint, már különböző mesteremberek működtek a magyarok között. Hogy ezek külföldiek voltak-e vagy sem, nem tudjuk, tény azonban, hogy a sírokban lelt ezüst tarsoly- vagy süveg-lemezek, boglárok stb. egyéni, a népvándorlás többi emlékétől eltérő mintákat mutatnak. Leginkább a szasszanida-virágokhoz és levelekhez hasonlítanak. Ezzel szemben az Árpádok alatt eleinte nyugati, később pedig, mint Olaszországban es egyebütt is, erős bizánci befolyás érvényesül. Ez az irányzat nálunk tovább tartotta magát, mint a Nyugaton, míg a körülöttünk lakó orthodox szlávoknál majdnem napjainkig megőrződött a merev bizánci stílus.

Minden művészetnek nagyobb impulzust adott az Anjouk trónrakerülése, akik egyéb iparágak között lelkesen fölkarolták az ötvös-művészetet is, melyet olasz mesterek által új formákkal, új irányzattal gazdagítottak. A XIV. század legvégén, azaz a XV. század elején alakulnak a magyarországi ötvös-céhek Kolozsváron, Kassán, Brassóban, Besztercebányán, Komáromban, Trencsénben, Pesten, Debrecenben stb. Erdélyben valószínűleg a szászok lettek alapvető mesterei az igazi erdélyi ötvös-művészetnek, mivel bejövételükkor a XII. és XIII. századokban már tanult iparosaik voltak. Lehetséges azonban, hogy itten, az arany- és ezüst-bányák országában, már ősidők óta földolgozták a nyers fémek egy részét.

A királyok által kiváltságolt ötvösségi fő gócpontok eleinte Kolozsvár, Besztercebánya, Brassó és Nagyszében voltak. Az ötvös-művészet első virágzásának tetőpontját a XV. században érte el, amikor is a szép zománcozott góthikus

kelyhek nemcsak Magyarországot lepték el, mint pl. a Suky-féle kehely Esztergomban, hanem külföldre is kerültek. Így Nagy Lajos ajándékainak egy része Aachenbe. Azt is tudjuk, hogy Ippolito d'Esté esztergomi érsek kincsei közt erdélyi műreemek is voltak és Beatrix királyné zólyomi várnagya számára Besztercebányáról rendeltek kupákat.

Ekkor fejlődött a magyar ötvösség különlegessége: a sodronyzománc, legnagyobb tökéletességre. Bár hihetőleg Velencében keletkezett, de sehol sem érvényesült annyira és sehol sem tartotta magát oly sokáig, mint nálunk. Még a góthikus időkben is megmaradt, a többi országgal ellentétben, ahol a román stílus hanyatlásával teljesen megszűnt. A sodrony-zománc annyiban tér el a rendes rekesz-zománctól (cloisonné), hogy előbbinél a rekeszek falai finom, csavart ezüstdrótból vannak, melyek egyúttal a minták körvonalait is megadják. Továbbá nemcsak a körvonalon belül öntik ki zománccal a rekeszt, hanem a rajzon kívül is. Az ehhez igen hasonló filigrán-zománccal csak a belső részeket zománcozzák. Az úgynevezett „Erdélyi-zománccal“ a fémlemezről ki-metszett díszítmények széleire vékony, szalag-alakú lemezeket forrasztanak, vagy a recepiens szélét karima módra fölhajtogatják s az így keletkezett keretbe olvasztják be a zománccot. Ezt utólag néha „luminálják“ azaz más színű zománccal felülfestik.

A sodronyzománc monumentális példánya a győri székesegyház Szent-László hermája, vagyis aranyozott ezüstlemezről vert ereklyetartó mellszobra, mely eredetileg a nagyváradi székesegyházban volt és a XVI. században került csak Győrbe. A herma, a Váradon őrzött régi Szent-László ereklyetartó helyébe készült, mely a XIV. század végén pusztult el, valószínűleg a nagy tűzvészben, melyben a székesegyház legtöbb műkincse elolvadt. A meglévő herma vagy a XIV. század legvégéről, vagy a következő század elejéről való. Alsó részén, mely a palástot ábrázolja, dült négyszögű mezőkben találjuk meg a sodrony-zománccal díszített, amely egyszerű mintázattal a palást szövetét akarja utánozni.

Egyházi edényeken sokszor tapasztaljuk, hogy a sodronyozás egymagában érvényesül és apró görcsöket, négyszögű mezőket, kacsaringókat és kicsi gömböcskéket, az ú. n. „börtüket“ alkotva, hálószerűen beborítja az egész

edényt. A kelyheken ekkor tájt sok góth architektonikus motívum szerepel, melyek a kehelyszárak nodus-ainál nem mindig adnak alkalmat hálás megoldásra, mivel az ilyen kelyhek fogása nehézkes és a kehely szép vonala sem érvényesül. Meg kell azonban említeni, mint ennek a stílusnak kiváló példányát, a nagydisznódi ereklyetartó-keresztet, továbbá a Nemzeti Múzeumban őrzött nagyváradi aranyozott ezüstámpolnát, melynek testét trébelt körték alkotják, a lábát és nyakát pedig gazdag filigrán-háló borítja. A régi magyar ötvösség valódi remeke. Az egyházi ötvösművekhez tartoztak még akkortájt a csóktáblák, aminő pl. a Nemzeti Múzeumban őrzött Beszterczei Balázs mesternek XV. századbeli csodaszép csóktáblája. Ide tartoznak még a palástok összetűzésére használt kapcsok (morsus, Heftel), melyek a Brassó és Nagyszében vidékén viselt világi morsusoktól csak annyiban térnek el, hogy az előbbieket rendszeren szentek apró alakjai díszítik. Ezekből sok szép példányt őriz a Múzeum. A góthikus világi ötvösművekhez számítjuk az úgynevezett hólyagos serlegeket, melyeknek testét fölfelé és lefelé hegyesedő, kivert hólyagok alkotják. A belső horpadások a serlegbe öntött folyadékot, a fénysugarak által megtörik és így szép optikai hatásokat okoznak. Ivóeszköznek, de szentelt olajok tartására is készültek a szarvalakú edények, melyek vagy tülökből, vagy elefántcsontból voltak, zománc- vagy aranyozott dísszel. Pohár is sok maradt reánk a legkülönbözőbb formákban, ahogy a Bruckenthal Múzeum gyűjteményében látható. Többnyire három lábon állottak és derekukon lombok és apró alakok díszítették. Hogy némi fogalmunk legyen az akkori főúri fényűzésről és gazdagságról, érdemes idézni egy olasz követnek 1521 július 29-iki jelentését Bakács Tamás hagyatékáról:

„Három napon át úgy hurcolták ide-oda az ezüst-edényeket, akárcsak cserépedények lettek volna. Némelyek szerint 300 mázsát tett ki a súlyuk. Egy aranymíves állította, hogy száz métermázsánál minden esetre több. Látni lehetett szarvasokat, madarakat és szarvakat ábrázoló asztaldíszeket, roppant nagyságú edényeket, melyek császári udvartartáshoz sem lettek volna méltatlanok.“

Ebből következtethetjük, hogy az ötvösök száma és ügyessége nem lehetett mindennapi. Nemcsak ötvös-műveink

kerültek külföldre, hanem ötvösmestereink közül is egy-néhány, még pedig főképen Lengyelországba, III. Iván cár hívására pedig Oroszországba is. Kolozsvári Márton és György, tudjuk, hogy Prágában működtek.

A renaissance-stílus az ötvösségben általában későbbben mutatkozik, mint az építészetben, valószínűleg, mert a visszatérés az antik mintákra nehezebben volt végrehajtható a többnyire egyházi célokat szolgáló ötvös-művészetben. Olaszországban az ötvösség csak akkor lép a renaissance terére, mikor a pogánykori tradíciók már teljes uralomra jutottak. Ekkor pedig már nem egyházi, hanem világi volt az ötvösség. A technika is sokban megváltozik: a kristályok és fél-ékkövek használata lesz divatos: jáspis, onyx, achát, karneol, stb. és nagyon gyakran tengeri csigák is. A pénzek és érmek vésése ugyan még az ötvösök feladata, de már itt is új technika érvényesül, amennyiben negatív vasmintákba öntik az érmeiket.

Az ötvösség késői átformálódása még inkább áll Erdélyre, ahol a mohácsi vész körüli zavargások és háborús idők folytán az ötvös-művészet egy időre hanyatlásnak indult. A góth-stílus késői fennmaradását bizonyos pontig Augsburg hatásának is lehet tulajdonítani, amennyiben a német városok közül itt legtovább tartotta magát. Ehhez járul még, hogy, bár Erdélyben a reformáció többnyire csöndben ment végbe, mégis sok műemlék pusztult el ekkor, fey pl. a brassói Fekete Templom ötvösműveinek nagy része, mivel ezeket hatósági rendeletre 1543-ban a városházán beolvasztották. Az egyházak pedig természetesen alig adtak munkát az ötvösöknek.

A nagy fejedelmek és különösen Bethlen Gábor uralma új föllendülést jelent és ekkor, a XVI. és XVII. században éli hazánkban második fénykorát az ötvösművészet. A török barátság és a keleti kapcsolatok eredményezték, hogy az ötvösségben, különösen az ékszer- és fegyver-díszítésben lassan uralkodó lett az ázsiai ízlés és befolyás, ami sok erőt és egyéni jellegzetességet hozott a kövek színpompája révén, noha talán kissé a szépség rovására. Főleg a türkiz, gyöngy, gyöngyház és a Velencéből származó korál ad törökös jelleget az akkori magyar díszítésnek. A drágaköveknek, Theophrastus és Plinius nyomán, régebben sok gyógyító

hatást tulajdonítottak. Ezek az úgynevezett „orvosságos kövek“, melyekkel Kecskeméti W. Péter is hosszasan foglalkozik nevezetes ötvös-művében. Ékszerek és tárgyak díszítésére ugyan a legrégebb idők óta használtak köveket, de korántsem oly mértékben, mint a renaissance korában, Amerika fölfödése után. Akkoriban a halottakkal sokszor eltemették kedvenc ékszereiket is.

A fejedelmek alatt a fent említett városok mellett Gyulafehérvár, Enyed, Vásárhely és Segesvár is fontos szerepet játszott az ötvös-művészet fejlesztésében. A második föllendülést a fejedelmi udvartartás és a főurak fényűzése, továbbá az ékszer-gyűjtés, de főleg az akkoriban nagyon divatozó ajándékozás okozta. Ez a divat lassanként szinte kötelező lett s főleg a portai követek megvendégelése rendszeresen tetemes ötvösmű elajándékozásával is járt. Nagyon terhelte ez az ajándékozási hóbort a városokat is, úgy, hogy évente ezrekre és ezrekre rúgott az ilyen kiadás. A fejedelemtől az utolsó szolgáláig, akivel csak dolga volt a városnak, mind számított ajándéokra. Még a városon keresztül utazó követek is. Az ilyen ajándékok közt ott találjuk a szőnyeget, díszhintót, lovat, posztót, szövetet, órát, orvosságot, címerpajzsot, patkót, bort, élelmiszert, stb., de főleg az ötvösműveket. Brassó nagyszabású ajándékokat adott II. Ulászlónak, I. Ferdinándnak, János királynak, Izabellának, Grittinek, Mehemed beynek, stb. A havas-alföldi vajdáknak, hogy megelőzzék betöréseiket, szintén gyakran adtak nagy ajándékokat. Mivel ezek a vajdák sokszor változtak és a helyzet többnyire nagyon bizonytalan volt, az ilyen ajándékok igen tetemes rubrikát tettek. A XVI. század közepén a brassóiak még koronát, azaz diadémot is küldtek Elias Péter fiának. A város rövid tíz év alatt 41 billikomot, 5 poharat, 18 pár csattot (fibula) ajándékozott el 2000 frt értékben.

Az erdélyi zománc-technika ekkor fejlődött ki teljes tökéletességében, még pedig a sodrony-zománctól eltérő stílusban, amennyiben más a foglalása, mások a színei, a motívumai és más az alkalmazása az ékszereken, a kardhüvelyeken, az öveken, a serlegeken és a könyvfedeleken. Ez a technika azonban nemcsak Erdélyben, hanem az ország többi részében is elterjedt, sőt még külföldön is találkozunk vele. A keleti kereskedelem révén divatba jöttek a kókuszdiós és strucc-

tojásos poharak, meg az ananász-serlegek. Legelterjedtebb műfaj, a városi számadások szerint, a kupa volt (cuppa, koep), mely ritkábban aranyból, leginkább aranyozott ezüsből készült. A város t. i., éppúgy, mint a vagyonosabb polgár, kupákba fektette heverő pénzét, melyeknek ez időben pénz-értékük is volt, úgy, hogy néha tartozást is fizettek vele.

A szász asszonyok pazar fényűzése hozta divatba a sok arany-, ezüst-zománcos násfákat, öveket, hajtűket és ruhakapcsokat, amelyeknek divatja egy időben annyira túlzásba ment, hogy hatóságilag eltiltották a viselésüket, mivel fölébresztették a tatár és török martalócok kincs-szomját. Az ezüst díszöv volt a Szászföld jellemző ötvösműve, melyet gazdag és szegény egyaránt viselt. Övcsinálók is készítették őket, de a szebbek mind ötvös-mesterektől erednek. Ma már, sajnos, csak a nagyobb városokban készülnek. Muzeális öveink a XVII. századnál nem régebbiek, mivel az ezüst csattosok és boglárosok, úgy látszik, csak akkor fejlődtek ki. A díszek mindig renaissance-stílusúak és rendszeren igen szépek. A csattokat majdnem kizárólag stilizált levelek és nagyvirágú guirlandok díszítik, vert vagy áttört alapon, filigránba foglalt kövekkel. A zománc ezeken nem lényeges. A szász nők szép mellbogláraiból egész gyűjtemény látható a Nemzeti Múzeumban.

Jellegzetesek Erdély művészetében az úgynevezett „cigány-serlegek“, melyeket zálogházakban még most is nagy számban őriznek. (Brassóban kb. száz van.) Ezek majd nem sima, fönt kissé kiszélesedő ezüst-serlegek, melyeket a cigányok féltékenyen őriznek és, ha nem merik maguknál hordani, kis összegért a zálogházakban deponálják. Néha kiváltják őket és olyankor nagy dárídót csapnak és isznak a serlegből. — Hogy miképpen jutottak hozzá? . . . Nem tudni.

A poharak, kupák, serlegek stílusa többnyire „erdélyi“, azaz nagy virágú és levelű dísszel ékesek. A kelyheken és egyéb egyházi tárgyakon lévő felírások korának meghatározására hasznos tudni, hogy a XV. század elejéig a barát maiusculákat, a XV. század közepétől kezdve a minusculákat, a XVI. században pedig a római kapitális betűket használták. A feliratok négyfélék voltak, még pedig: 1. Jézusra, Máriára és a szentekre vonatkozóak; 2. a kehely rendeltetését fel tüntető; 3. az ötvös és donátor neve, címerrajz, év-

szám és 4. értelmetlen feliratok, azaz össze nem függő betűk sorakoztatása. A feliratok maguk is rendszeren hibásak.

Az ötvösök maguk majdnem mind igen művelt emberek voltak, sokszor város-atyák, akik az ötvösség mellett gyakran, mint pl. Brassóban, irodalommal is foglalkoztak, azaz krónikákat hagytak hátra, melyeknek egy részét napjainkban kiadták. Tanonc-, azaz legény-korukban sokszor vándorolnak városról városra, nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is, főleg Németországban. A moldovai vándorlások tiltva voltak. A céhszabályok nagyon szigorúak: minden mester kötelessége, mielőst művét elkészítette, azonnal ráütni saját mesterjegyét és azután a céhmesternek megmutatni; aki, ha a mű minden tekintetben elfogadható, ráüti a város hitelesítő jegyét. Csak ekkor szabad eladni a művet. Az ötvösművek fémének ellenőrzése szintén nagyon szigorú. A hamis pénzt mindig elkobozzák és a bűnösöket erélyesen büntetik, néha máglya-halállal. Mester csak az lehet, aki bizonyos számú évet, mint tanonc és legény már eltöltött, majd a mesterremek elkészítésével (chef d'oeuvre) megérdemli a fölavatást. A mesterremek rendszeren valamilyen edény (Geschirr), valószínűleg trébelt serleg vagy kupa volt, majd vésett, címeres pecsétnyomó és drágaköves gyűrű. Ezek nagyon szigorú elbírálás alá estek és ha csak némileg is nem feleltek meg a követelményeknek, összetörettek.

A kiváló erdélyi mesterek közül csak a következőket említem föl: Sthín Tamás a XVII. század elején működött és alkotásait a berethalmi templom, a szendrői ev. ref. eklézsia és a báró Radvánszky-féle gyűjtemény őrzi. Műveinek jellegzetes ismertető jelei a virág- és lomb-dísz között megjelenő nagyon magas homlokú, göndörhajú gyermek-fejek. Bartosch Igele Brassóban élt. Híres a feketehalmi ág. ev. templomban őrzött művészies kivitelű födeles kannája. Az alakok kiverése és a cizellálás egészen elsőrangú. Kolozsváron a XVII. század negyvenes éveiben dolgozott Brózer István mester, aki az odaváló ev. ref. templomban őrzött arany-kelyhet készítette 1640-ben. A rendes erdélyi zománc mellett a nálunk ritkán előforduló, áttetsző, vajt zománcot is nagy művészettel használja.

Leghíresebb ötvösművésznünk azonban a lócsei származású, nagyszebeni Hann Sebestyén mester, akinek számos

ismeri művét a nagyon kiugró domborművek és a témák mitológiai jelentősége karakterizálják. Bámulatos technikája mellől azonban, úgy látszik, hiányzott belőle az alkotó fantázia, mert műveit rendszeren külföldi rézmetszetek után készítette. Igen szép a szebeni ág. ev. presbitériumban őrzött födeles kupája, mely Salamon ítéletét és Sába királynét ábrázolja, majdnem egészen plasztikus domborműben. Sok kupája magántulajdonban van.

Általában igen szép kelyheket és egyéb ötvösműveket találunk a következő helyeken: első sorban is, természetesen, a Bruckenthal-féle és az Erdélyi Múzeumban, azután pedig a brassói, XII. században épült Szent-Bertalan-templomban, mely száz évvel korábbi, mint a Fekete-templom. A Fekete-templom egykori kincseiből ma már jóformán csak hat kehely maradt. Ezek is valószínűleg az egyszerűbbek és újabbak közül valók. A nagy ezüst-tálak nem hazai munkák. A beolvasztást megelőző régi leltár szerint a következő műkincsek voltak ott fölhalmozva egykoron:

„26 Kelch, mit samt den Patenen, wiegen . .	Mark	81
Das Maria Bild wiegt samt den Patenen ...	„	29
Das Bild Salvatoris wiegt samt den Patenen	„	44
Dy gros Monstrance wiegt samt den Patenen	„	34 ¹ / ₂
Dy kleine Monstrance wiegt samt den Patenen	„	19 ¹ / ₂
Das Creycz, das nichts alles ist bereit wiegt .	„	18 ¹ / ₂
Dy 2 Brost Bilder wiegen samt den Patenen	„	27 ¹ / ₂
Dy 4 Silberen Hend wiegen samt den Patenen	„	20
Dy 2 Silberen lychtert wiegen samt den Patenen.....	„	8 ¹ / ₂
Das Röchfass mit dem Hörne u. ein klein Silberen Leffel.....	„	10
In einem grossen Peytel Pacifical u. ander silberen Gerumpel wiegt.....	„	11
Fünf Creucz u. 2 Pacifical, wiegen.....	„	21
4 par Ampullen u. 1 Heftlen, wiegen	„	9 ¹ / ₂
5 Communicant Pixen dy öl Pix mit eingerechnet, wiegen.....	„	14 [“]

Azaz 4176 forint értékű tárgy. (Hogy mily nagy kincs volt ez, mutatja, hogy egy ház ára akkoriban 150 forint volt!) Ezeket a kincseket, sajnos, mind a városházára vitték és be-

olvasztották. A fémből szükség esetén időnként kupákat csináltak, elajándékozás céljából. Azonban a Fekete-templom kincseit nemcsak ezek a hatósági lefoglalások apasztották, hanem az 1689-iki nagy tűzvész is, mely fél-Brassót elpusztította és a templomot magát nagyon megrongálta. Hegenitius írja: „N. B. In der Advent Woche ist durch Verwahrlosung unserer Glöckner in unserer Sacristey in der grossen Pfarr Kirche ein Feuer angegangen, darinnen viele alte, ja durch den seligen Herrn Mart. Lutherum selbst eigenhändig geschriebene Bücher verbrannt worden sind, insbesondere aber sind etliche Silberne Kelche, so zum Gottesdienst gebraucht worden, gantz u. gar geschmoltzen. Gott behüte Uns für weitem Schaden.“

Szép kelyhek láthatók még Prázsmáron, még pedig 4 darab reformáció előtti góth kehely. Továbbá Tatrangon, Pürkeresen, Csernátfalván (igen szép góthikus kehely), Vidombákon zománcos kehely, mely a hazai sodrony-zománc későbbi fejlődésére tanulságos. Egyébként ezüst aranyozva es áttört, vert és öntött munka. További ötvös-kincsek vannak még Feketehalmon, Keresztény falván, Szászmagyaroson, Botfalun, Szent-Péteren, Csíksomlyón, stb. stb. Az ötvös-művek közt akadunk néha keresztelő medencékre is, füstölőkre, pl. a brassói róm. kath. templomban, melynek gyönyörű tömjénezője méltán sorolható a Sebastian Hann-féle kehely mellé. Vannak még artoforiumok és ciboriumok is.

A keleti egyház ősidőktől fogva a Szent Kenyeret bazilika formájú tabernaculumokban (artoforium, pyxis, chivot) tartja. Brassóban látható két ilyen tipikus, bár nem nagyon régi tartó. A görög templomokban továbbá sok a szent kép, melyen a szentnek csak az arca, a keze, a lába látszik ki az ezüst burkolat alól. Ez a burkolat néha egészen eima, de többnyire vésett vagy domborított. A képkeretek és könyvtáblák is sokszor vert ezüstdől vannak. így pl. a brassói Szent Miklós-templom régi ezüst-táblás evangéliariuma, amely remekmű számba megy. A kereszték, feszületek, lámpák, füstölők, tömjéntartók szintén nagyon megsokasodtak. Különlegesség a keleti Egyházban az esketésnél használt jegyesek koronája, melyet a szertartás alatt a jegyesek fejére tesznek. Koronákat azonban a keleti Egyházon kívül is találunk. Ezek az úgynevezett iskolai koronák,

vagyis a diákvezetők (Rex) insigniái. Brassóban 3 ilyen korona látható, még pedig kettő rézből, egy meg ezüsből. Régente szokás volt koronát helyezni a fejedelmi sírokra is, így Izabella sírjára is tettek egyet, Bocskayéra pedig kettőt.

Háborús időkben természetesen tömérdek kincs ment tönkre, azaz tűnt el, pl. Mihály vajda rövid uralma alatt, aki rengeteg ötvösművet harácsolts össze, azon kívül, hogy a holtövényi oltáron álló szép ezüst-szobrokat elpusztította. A német vallonok is jól megszédtek magukat, tőlük azonban Bocskay, mikor legyőzte őket a Rába mentén, a kincsek nagyobb részét megint visszaszerezte. Castaldo állítólag társzekereken szállította el az összelopott értékeket. Báthori Gábornak brassói ostroma alatt is sok ötvösmű ment tönkre.

A fejedelemség megszűnésével abbamaradt a portai adózás és ajándékozás, úgyszintén a fejedelmi udvar fényűzése is. Egy csapásra munka nélkül maradnak az ötvösök és még a szigorú törvények sem gátolhatják a mesterek vándorlásait. Selejtes, olcsó munkát végeznek, potom pénzen vásárolják össze a régi szép kincseket és viszik külföldre. A XVIII. században pedig még jobban hanyatlik az ötvőség: kereskedők lépnek a mesterek helyébe és többnyire külföldről hozzák áruikat, úgy, hogy 1872-ben, mikor a XIV. század óta fönnálló ötvöscéh rendszert eltörlik, már csak hagyomány a hajdan híres erdélyi ötvösművészet!

*

A ránk nézve legfontosabb külföldi ötvösjegyek a következők: Nürembergé „N“ betű, Leipzige „L“, Breslau, azaz Wratislaué „W“, Augsburgé pedig fenyőtoboz. A gyakran előforduló „fűrész“ nyom, vagyis cikk-cakk a fém ellenőrzésének nyoma. Régente a most említett négy várossal voltunk legszorosabb kapcsolatban és innen került a legtöbb idegen ötvösmű hazánkba.

A belföldi jegyek közül a következők fontosak: A tornyos kapu: Buda; két pöröly keresztbetéve és fölötte „S“ betű: Selmechánya; kettős kereszt, néha „C. L.“ betűvel (Civita Leutschovia): Lőcse; kettős kereszt pajzsban: Zólyom. (Lőcsée elipszisben van.) Besztercebányáé négy pólyás címer és egy bányász alakja. Kassáé a Nagy-Lajos által adományozott lilium. Kecskemété kecskefő. Rozsnyóé háromágú

rózsa. Pozsony háromtornyos kapu, de ez a jegy megvan Kolozsváron, Segesváron, Sopronban, sőt Marosvásárhelyen is. Brassóé korona vagy koronás gyökér, azaz a város címere. Nagyszebennek és Meggyesnek csodálatosképen nincsen jegye. A legrégebb műveken egyáltalán nincs jegy, mivel erre csak a XVI. század óta kötelezték a céhszabályok a mestereket.

Befejezés

Valamikor régen-régen, még mielőtt Hadúr seregei végigostorozták a rónákat, még mielőtt a római sasok Dácia fölött keringtek — sőt, még mielőtt a dákok és agathyrzek Erdély arany-kincseivel kérkedtek az ókori világ előtt — valahol az idők hajnal-homályában, a mai székely-lakta vidéken, Erdély legkeletibb szögletében nagy kelta-kultúrgóc-pont, vagyis bölcső volt, ahonnan kelta törzsek indultak el világútjaikra, ahonnan kelta népek vitték a kultúrát délre, délkeletre, Görögország felé és Kis-Ázsiába. A rég eltemetett mykénei kultúrát is minden bizonnyal ezek alapították. Hogy a kelta-népek Erdélyből kerültek ki és hogy itt valóban erős államuk volt, abból látható, hogy a Székelyföldön hatalmas nép alkotásának a maradványai mutatkoznak. Mert csakis erős, szervezett népegység emelhetette azt az érdekes, eddig kevés figyelemre méltatott, mesterséges töltést, földhátat, a Homárkát, mely Háromszékből egészen Gömör vármegyéig húzódik s egy kultúrnép védőbástyáját jelenti barbár szomszédjai ellen. A nagyenyedi ásatások eredményei is kelta eredetűek. És a székely mondákban „Tündér“- és „Óriás“-várnak nevezett ősi romok, melyeknek keletkezését jóval a rómaiak előtt homály fedi, nem szintén maradványai-e az őskor letűnt dicsőségének?

Keltáknak már csak azért is tekinthetjük ezt a népet, mert a Sepsiszentgyörgyi Múzeum tárgyai meglepő hasonlatosságukkal emlékeztetnek a nyugatmagyarországi, velemi őskori kelta-ásatások régiségeire. A Székelyföldön e szerint

erős, leigázott népréteg volt valószínűleg, melynek maradványait a székelyek, bejövételük után, fölszívták magukba. Ennek a fölszívódásnak a hatása, atavisztikus alapon, sajnos, néha kiüt a székelyeken, ama természetes folyamat folytán, hogy a leigázott őslakó nép évszázadok folyamán mindjobban előtör a hódító népen keresztül. „Sajnos“, ez a körülmény azért, mert a kelták mostani utódai, amint azt a burgenlandi „hienzek“-nél is látjuk, egyáltalán nem kultúrképesek. Már pedig sok hasonló vonást találunk a székelyek és a hienzek közt. Hogy csak néhányat említsek: egyformán ravaszok és gyanakvók. Tudjuk azt is, hogy a hegyi lakó székelyek mennyire irtóznak mindennemű újítástól. Azonban az erdélyi kelta-maradványok annyiban mégis szerencsésebbek a nyugatiaknál, hogy erős és életképes, ritka tehetséges népfajjal keveredtek, amilyen a székely s ez a keresztezés remélhetőleg elég erős lesz arra, hogy ismét új kultúrát teremtsen a régi műveltségi körzetben.

Különös természeti, fiziológiai vagy történelmi törvény, hogy bizonyos áramlatok, faji képességek és erők meghatározott földrajzi pontokhoz vannak kötve. Ilyen gócpont volt mindenkor Európának ebben a részében Erdély és Nyugatmagyarország. Még pedig fontos kultúrbölcső és valószínűleg hadierősség, mint már említettem, a kelták, majd a dákok alatt a római uralom idején pedig, mint Dácia és Pannónia. Ezzel szemben a Duna—Tisza köze, vagyis az Alföld, sohasem játszott fontos szerepet: népek, melyek ide építettek: hunok és avarok, majd később a törökök, homokra építettek, mert uralmuk szétfoszlott, mint a köd és leghalványabb nyomuk sem maradt. Ady, nem is történelmi tudással, de a költői ihlettség tisztánlátásával kesereg a Dunamedence sorsán.

*Mindig ilyen bal volt itt a világ?
Eredendő bűn, lanyha vétek?
Hidegletés, vergődés, könny, aszály?
A Duna-parton sohse éltek
Boldog, erős, kacagó népek?*

*S halk mormolással kezdte a mesét
A vén Duna. Igaz, ez átok,
Mit már sokan sejtünk, oh mind igaz:
Mióta ő zúgva kivágott,
Boldog népet itt sohase látott.*

*A Duna-táj bús villámhárító,
Fél-emberek, fél-nemzetecskék
Számára készült szégyen kaloda.
Ahol a szárnyakat lenyesték
8 ahol halottasak az esték.*

*„Sohse lesz máskép, így rendeltetett“,
Mormolta a vén Duna habja.
S boldogtalan kis országok között
Kinyújtózott a vén mihaszna
És elrohant tőlem kacagva.*

És vájjon mi ennek az oka? Az-e, hogy az őskorban itt mocsár, mocsár mellett húzódott? Hogy egészségtelen volt? Az-e, hogy a lapályon, a rónán a nomád nép lelke nomád marad, máról holnapra él és nincs hajlama az alkotásra? Vagy talán az, hogy nincs az Alföldön kő, szikla, hegyorom, mely a maradandóságot jelképezi és nem gyorsan porladozó anyag, hanem szilárd, kemény, ellentálló, amelyből s amelyre építeni lehet — államokat, otthont védő bástyákat, művészetet, amely nemcsak föld, homok, porfelhő, melyet fölkavar a szél, illó délibáb, lápok lidércfénye, beláthatatlan messzeség és folyton változó felhőképlet, naplementi színáradat — mint mind az, amit az alföldi nép lát egész életén keresztül. Lehet, hogy idők folyamán, nemzedékek múlva az alföldi városok is jelentenek valamit, alkotnak valamit, de az is lehetséges, hogy csak asszimilált civilizációt fognak képviselni és egyébként nem játszanak fontosabb szerepet a magyarság lelki fejlődésében.

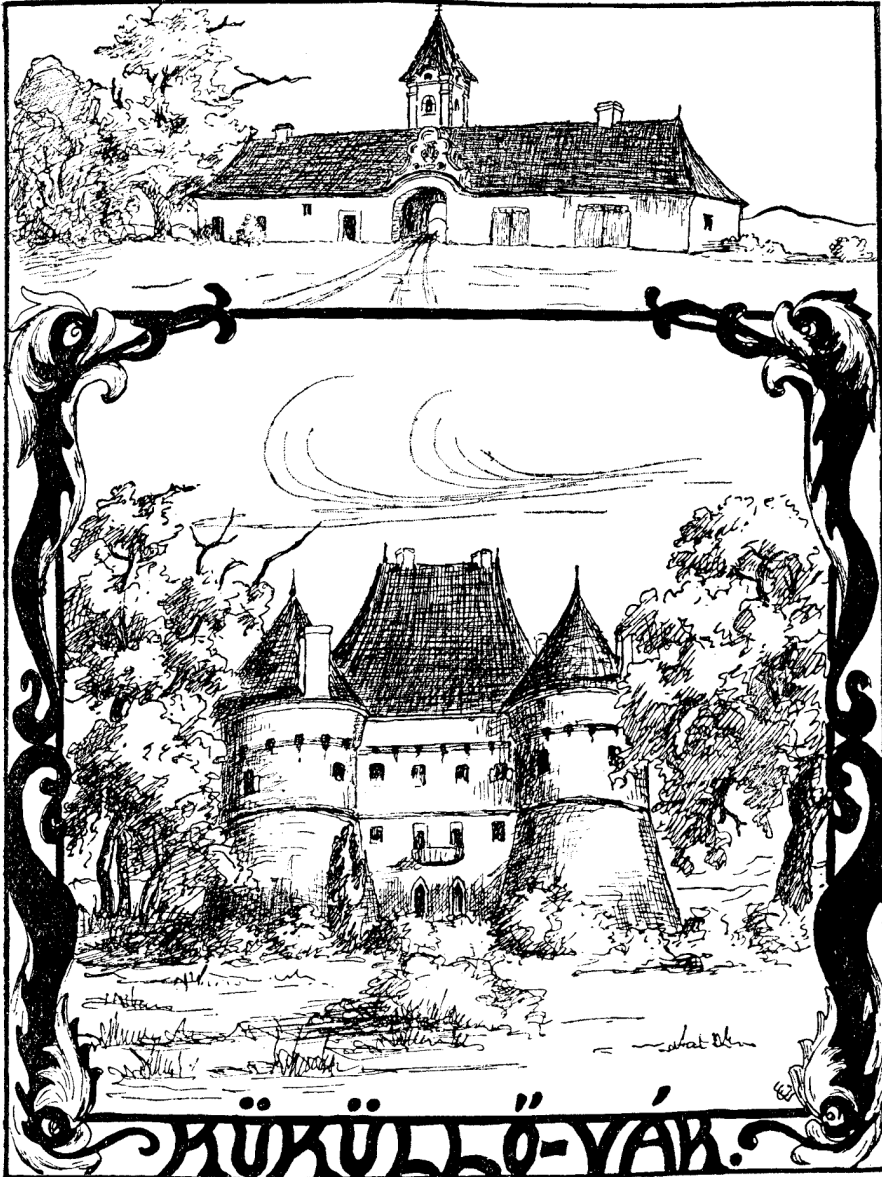
Ezzel szemben Erdély — térbeni és időbeni helyzete folytán és mert ott él a nemzet legtisztább faji tényezője — hivatva van arra, hogy nemcsak Erdély, hanem az ország többi magyarságát is képviselje, ennek magja, életadó forrása legyen. Ebben rejlik Erdély fontossága és hivatása: — ez az a tény, melyet Magyarországon szem elől tévesztenek, amelyre legtöbbször még csak föl sem eszméltek eddig: — hogy a Magyarság anyaországa voltaképpen Erdély, nem pedig az Alföld és a főváros. Mert Pest jelenleg csak nagy emberi egyveleg, Múzeum, raktár, karaván-szerail, ahová mindent összehordanak az országból: vagyont, terményt, tehetséget, gondolatot, de nagyon sok sémita-mételyt is egyúttal. Pest rabitz-falakból épült, vadonatúj város (Buda,

sváb lakosságával ma már nem játszik szerepet), amely még sokáig nem lehet kultúr-központ, de még bölcső sem, mert nincsen múltja, nincs történelmi háttere, stílusa. Talán neki is meglesz egyszer mindez — de Erdélynek már van, sőt volt évszázadokkal ezelőtt is és lesz a jövőben is, ha erősen ellentáll a mai pusztításnak és ha nyílt szemmel követi hivatásának útját. — Hogy képes lesz-e erre, azt majd csak a Jövő mutatja meg.

Mert ámbár végimentünk Erdély történetén, a sok fényes, de még több gyászos események, korszakok sorozatán: — noha megvizsgáltuk faji összetételét, mérlegeltük tetteit, gondolatait és művészi megnyilvánulásait: mégis mind ezeken okulva, mind ezekből leszűrve a tanulságokat — tanácstalanul állunk, hogy még sem tudunk tisztán belelátni Erdély jövőjébe. Nem tudunk, mert nemcsak benső erőkon és hajlamokon múlik ez a jövő, hanem külső, nagy áramlatokon, politikai és etnográfiai alakulatokon is. Sokkal kisebb töredék vagyunk a különböző nagy mozgalmaknak őrlő malomkövei között, semhogy döntő befolyásunk lehessen a világ-politikában. Ám azért mégis törekednünk kell arra, hogy a nekünk szabott szűk keretekben megvalósítsuk, amire képesítve vagyunk, amit várnak tőlünk és hogy az Emberiség nagyszerű szimfóniájában eljátsszuk a nekünk kiosztott szerepet. És eljátsszuk jól, hiba nélkül, megfeszítve minden képességünket. Mert ha nem, úgy nemcsak nem tettünk eleget hivatásunknak, hanem megérdemeljük azt is, hogy kiszorítsanak a helyünkből és más, erre érdemesebb dalolja el a mi szerepünket.

Hogy ez az eshetőség ne fordulhasson elő, nem lehet eléggé hangoztatni, hogy fő az összetartás, a tömörülés és ha egyelőre is a mai nyomasztó helyzetben nem is gondolhatunk továbbfejlődésre, legalább azon legyünk, hogy ne engedjünk egy tapodtat sem abból, ami még a kezünkben van. Székely szívóssággal, kitartással verekedjük ki jussunkat és a román iskolázás, a tönkre tételünket célzó agrárreformok és egyéb igazságtalan nyomások ellenében, éleszszük és fejlesszük magunkban a magyar kultúrát, a nemzeti öntudat felsőbbiségét és az egyéni jellemvonásokat.

Erdély politikai állásfoglalására nehéz ma még biztos és pozitív irányt kijelölni, de alapelvül szögezzük le, hogy

KÜLLÖ-VÁR.

csakis egészen józan alapra kell építenünk politikai törekvéseinket. Az utópisztikus, kápráztató vak remények nincsenek helyén; azt se gondoljuk, hogy ha tétlen, ölbe tett kezekkel várunk, talán fölkarolja hazánk sorsát egy Lord Kothermere, vagy más külföldi mozgalom. — Nem! ... Meg kell tanulnunk helyesen látni, ha az, amit látunk nem is olyan kecsesgető, mint hinni szeretnők; meg kell tanulnunk a tényleges valóra építeni. Első sorban legyünk tisztában azzal, hogy a Magyarországhoz való visszacsatolás esetén sem lehet „úgy, mint régen volt“: — a nemzeti öntudatára ébredt oláhságot nem lehet nem-létezőnek vagy nem-fontosnak tartani, még a történelmi határaival visszaállított Nagy-Magyarország keretén belül sem. Számottevő tényező marad, akár jogosan, akár nem, akár a saját hibánkból, akár külső okozatok következtében. Csakis teljes magyar, szász és román autonómiával lehet elképzelni Erdély egységét, esetleges függetlenségét és jövőjét. Ha ez meglesz valamikor, akkor, igenis: ragaszkodjunk jogainkhoz, ne tőrjünk kereiteinken belül oláh akna-munkát, ne engedjünk ki a kezünk-ből egy holdnyi földet, egy mákszemnyi jogot sem. Másodszor pedig: határkiigazítási kísérletekbe sehogyse egyezzünk bele (arról nem is szólva, hogy igazságosan úgysem lehetne megoldani a kérdést), mert Erdély problémája nem csupán az, hogy a magyar nemzeti gócpontok hová tartozzanak, hanem problémája egy történelmi és földrajzi egységnek is, amely, akár a magyar, akár — ideiglenesen — a román unióban, egy és földarabolhatatlan kell, hogy maradjon.

És még egyet: a gazdasági, az anyagi érdekek és szervezkedések mellett ne feledkezzünk meg a magyar kultúra követelményeiről sem, mert a gazdasági jólét nem elégséges ahhoz, hogy előmozdítsa egy nép fejlődését; a nagy eszmék is szükségesek, a lelki meggyőződések, a hit tulajdon fajunkban, amely szívósan kitart és nem mond le, nem hátrál meg az első akadály előtt, hanem tovább küzd és bízva bízik. Erős, igaz lelki áramlat kell: — az, amely Erdély utolsó pár évi irodalmában pirkad: — törhetetlen hit a történelmi, nagy múltban gyökerező erő fölélesztésében és a népművészet egészséges, sajátos alkotásaiban. A bennünk szunnyadó ázsiai őserőt, a turáni — nem átkot! — hanem faji öntudatot kell új megnyilvánulásra ébreszteni. Szóval: meg kell talál-

nunk önmagunkat, a hivatásunkat és a lelkünket, azt a légkört, hatáskört és miliót, amely leginkább felel meg lelkületünk követelményeinek.

Lehet, hogy Erdély jövője szakít a nyugattal, szakít ezeréves átídomulásával, ezer év eszméivel, gondolatával, bálványaival, térbeli fölépítésével. Lehet, hogy kelet felé fordul, hogy ösztönszerűleg keresi a faji kapcsolatokat, hogy újra föléled honvágya és vonzza, viszi bölcsője — a rejtelmes, sejtelmes, titokzatos Ázsia — felé, ahonnan annyian jöttek s ahová oly kevesen tértek vissza.

Mert az emberi lelkek mélyén szunnyadó áramlatok útjai kifürkészhetetlenek és ki tudná megmondani — honnan jöttünk, hová megyünk? ...

Pillanatra feltűntünk, mint a hulló csillag, fényesen, szikrázón — aztán . . . „köd előttünk, köd utánunk“ ...

De minden pillanatnak megvan a jelentősége!

